

EXCURSIONS Y VIATJES (1887)

DE JACINT VERDAGUER

Estudi i edició crítica,
amb aportació de textos inèdits complementaris

per

NARCÍS GAROLERA I CARBONELL

Tesi presentada, per optar al grau de doctor, a la Universitat de Barcelona, sota la direcció del Dr. Amadeu-J. Soveranas i Lleó.

Barcelona, 1990

«étudier les siècles dans l'histoire, les hommes dans les voyages et Dieu dans la nature, c'est la grande école; [...] vivons, voyons, voyageons: le monde est un livre dont chaque pas nous tourne une page; celui qui n'en a lu qu'une, que sait-il?»

(Lamartine, Voyage en Orient)

«L'esprit qui sait être libre et ailé parmi les oiseaux, parfumé parmi les fleurs, mobile et vibrant parmi les flots et les arbres, haut, serein et paisible parmi les montagnes, sait aussi [...] être intelligent et éloquent parmi les hommes.»

(Hugo, Le Rhin)

S U M A R I

PRIMERA PART: ESTUDI	4
A) Introducció	5
B) <u>Descripció i anàlisi d'Excursions</u> <u>y viatjes</u> i textos complementaris	154
SEGONA PART: EDICIÓ	430
A) Problemes i criteris	431
B) <u>Excursions y viatjes de Mossen Jacinto</u> <u>Verdaquer</u>	482
APÈNDIXS	908
CONCLUSIONS	1446
BIBLIOGRAFIA	1461
INDEX	1502

I N D E X

PRIMERA PART: ESTUDI	4
A) INTRODUCCIÓ	5
0. <u>Viatge i literatura</u>	6
1. La dimensió simbòlica del viatge	7
2. Aproximació històrica a un gènere literari .	8
Notes	12
I. <u>La narrativa de viatges al segle XIX</u>	15
1. Científics i exploradors: els grans viatges	16
2. Un nou tipus de viatger: el turista	17
3. Idees i sensacions: els viatgers romàntics .	20
3.1. La naturalesa com a espectacle: el paisatge	26
3.2. Un símbol de la fugacitat: les ruïnes .	31
3.2.1. Chateaubriand, un virtuós de les ruïnes	33
3.2.2. Stendhal, un romàntic de gustos clàssics	35
3.2.3. Víctor Hugo: ruïnes i fantasmes	37
3.3. El gust pel pintoresc: el viatge a Espanya	39
3.4. Exotisme i evasió: el viatge a Orient .	42
4. Al marge del romanticisme: cròniques i reportatges.....	46

5. Un problema formal: la indefinició d'un gènere	49
Notes	54
II. <u>La narrativa de viatges a Catalunya al s. XIX</u>	69
1. En francès i en castellà	70
2. En llengua catalana	74
Notes	81
III. <u>La narrativa excursionista catalana al s. XIX</u>	88
1. "Viatges" i "excursions": ambigüitats terminològiques	89
2. Especificitat de l'excursionisme català	93
3. Excursionisme i literatura	100
4. Ressenyes i narracions	104
Notes	111
IV. <u>Jacint Verdaquer, viatger i excursionista</u>	121
1. Cronologia de viatges, excursions i estades	122
2. Capellà de vaixell, turista i pelegrí	127
3. "Excursionista de cap d'ala"	130
4. Resultats literaris de viatges i excursions	134
Notes	141

B) DESCRIPCIÓ I ANÀLISI D'EXCURSIONS Y VIATJES I TEXTOS COMPLEMENTARIS	154
V. <u>«Excursions y viatjes de Mossen Jacinto Verdaquer»</u>	155
1. Descripció bibliogràfica	156
1.1. «Excursió al Alt Pallars»	158
1.2. «L'aplech de Mongarre»	160
1.3. «Recorts de la costa d'Àfrica - Notes d'una cartera de viatge»	160
1.4. «A vol d'aucell - Apuntacions d'un viatge al centre y nord d'Europa»	160
1.5. «La ermita del Mont»	161
2. Publicació i recepció	162
3. Traduccions a altres llengües	166
4. Edicions posteriors	167
4.1. En vida de l'autor	167
4.2. Edicions pòstumes	168
4.3. Reproduccions parcials	171
Notes	175
VI. <u>Apèndixs a la present edició</u>	184
1. Textos incorporats en edicions pòstumes	185
2. Textos inèdits complementaris	187
2.1. Esborranys de textos publicats en volum el 1887	188

2.2.	Anotacions esparses de diverses èpoques	191
2.3.	Els quaderns pirinencs	196
2.3.1.	«Pirineu-79/80»	197
2.3.2.	«Pirineu-82»	199
2.3.3.	«Pirineu-83»	200
2.4.	Una recensió excursionista	204
3.	Altres textos relacionats amb l'obra	205
	Notes	206
VII.	<u>Itineraris i cronologia</u>	211
1.	«Pirineu-79/80»: dues estades al Vallespir .	213
2.	Les excursions pirinenques de 1882 i 1883 ..	214
2.1.	«Excursió a l'Alt Pallars» i «Pirineu-82»	215
2.2.	«L'aplech de Mongarre» i «Pirineu-83» .	218
3.	«La ermita del Mont»: un sojorn al santuari	222
4.	«La romeria espanyola»: una peregrinació a Roma	223
5.	Un creuer pel Mediterrani: «Recorts de la costa d'Àfrica» i «Mallorca»	224
6.	«A vol d'aucell»; un viatge per Europa	228
	Notes	233
VIII.	<u>Idees i temes</u>	247
1.	Religió, política i societat	249
1.1.	Un catolicisme a la defensiva	249

1.2.	Les altres confessions cristianes	256
1.3.	Altres religions	258
1.4.	Materialisme i racionalisme: liberals i francmaçons	260
1.5.	Religió i política: Església i Estat ..	263
1.5.1.	El pontificat de Lleó XIII	263
1.5.2.	La França de la Tercera Repúbli- ca	264
1.5.3.	"Un segle de revolucions"	266
1.5.4.	Alemanya i Bèlgica: el pes dels partits catòlics	268
1.5.5.	Església i Estat a la Rússia tsarista	270
1.6.	Fe i pàtria: una visió providencialista	270
1.7.	Etnocentrisme europeu	272
1.8.	Economia i societat	274
1.9.	Progrés i tradició	278
1.10.	Catalunya i Espanya	282
2.	Naturalesa i art, història i tradició	284
2.1.	La passió per la naturalesa	284
2.2.	El paisatge: elements i símbols	285
2.3.	Romànic i gòtic: els models medievals	288
2.4.	La valoració de les ruïnes	289
2.5.	Mites i llegendes	293
2.5.1.	Herois literaris	293
2.5.2.	La tradició oral: el folklore ..	294
2.6.	Art i religió	296
2.7.	Tipisme i pintoresquisme	298

2.8. Interès per l'arquitectura	300
3. Literatura i ideologia	302
3.1. Al servei de la causa de la fe	302
3.2. Dos romanticismes: Mistral i Hugo	304
3.2.1. "Pro aris et focis"	307
3.2.2. Victor Hugo, "soleil de poésie"	308
3.3. Naturalisme, simbolisme, decadentisme	310
Notes	314
IX. <u>Aspectes formals</u>	338
1. Models literaris i fonts documentals	339
1.1. <u>Excursions y viatjes</u> i la literatura del gènere	339
1.2. Influències i paral·lelismes	340
1.3. Importància de la documentació	346
1.3.1. Llibres de viatges i guies tu- rístiques	347
1.3.2. Altres fonts documentals	350
2. Estructura i composició	352
2.1. Cronologia de la composició	352
2.2. Varietat temàtica i formal	353
2.3. Parts, títols i subtítols	354
2.4. Procés de redacció	358
2.4.1. Mètode de treball	359
2.4.2. Reelaboració dels manuscrits ...	360

3. Estil i llengua	366
3.1. <u>Excursions y viatjes</u> i la prosa de Verdaguer	366
3.2. Judicis crítics sobre l'estil	368
3.3. Tècniques literàries i recursos estilístics	380
3.3.1. Elements narratius	380
3.3.2. La descripció: el paisatge	381
3.3.3. Figures retòriques	385
3.4. Caracterització lingüística	389
3.4.1. Ortografia	389
3.4.2. Morfologia i sintaxi	393
3.4.3. Lèxic i fraseologia	399
Notes	408
SEGONA PART: EDICIÓ	430
A) PROBLEMES I CRITERIS	431
I. <u>Edició crítica d'«Excursions y viatjes»</u>	432
0. Estat de la qüestió	433
1. «Excursió a l'Alt Pallars»	434
1.1. Manuscrits i edicions	434
1.2. Anàlisi de les variants i establiment del text	436
2. «L'aplech de Mongarre»	439

2.1. Manuscrits i edicions	440
2.2. Anàlisi de les variants i establiment del text	441
3. «Recorts de la costa d'Àfrica»	443
3.1. Manuscrits i edicions	443
3.2. Anàlisi de les variants i establiment del text	445
4. «A vol d'aucell»	449
4.1. Manuscrits i edicions	449
4.2. Anàlisi de les variants i establiment del text	451
4.2.1. Anàlisi de les variants	451
4.2.2. Establiment del text	454
5. «La ermita del Mont»	457
5.1. Manuscrits i edicions	457
5.2. Anàlisi de les variants i establiment del text	457
6. Textos incorporats en edicions pòstumes	459
6.1. «La romeria espanyola»	459
6.2. «Mallorca»	460
7. Textos inèdits complementaris	461
Notes	463
II. <u> Criteris formals d'edició</u>	469
1. Presentació gràfica	470

1.1. Grafies	470
1.2. Divisió de mots	471
1.3. Accentuació	472
1.4. Puntuació	472
1.5. Signes diacrítics	473
2. Disposició del text	474
2.1. Títols i divisions internes	474
2.2. Apèndixs i annexos	475
3. Aparat crític	476
3.1. Variants	477
3.2. Notes	478
Notes	480
B) <u>EXCURSIONS Y VIATJES DE MOSSEN JACINTO VERDAGUER</u> .	482
1. «Excursió a l'Alt Pallars»	483
Variants	516
Notes	523
2. «L'aplech de Mongarre»	542
Variants	550
Notes	553
3. «Recorts de la costa d'Àfrica»	559
Variants	614
Notes	636
4. «A vol d'aucell»	654
Variants	767
Notes	803
5. «La ermita del Mont»	859
Variants	895
Notes	897
APÈNDIXS	908

I. <u>Textos incorporats en edicions pòstumes</u>	909
1. «La romeria espanyola»	910
Notes	920
2. «Mallorca»	924
Notes	937
2.1. Annex	944
II. <u>Textos inèdits complementaris</u>	948
1. Esborranys	949
1.1. «Recorts de la costa d'Àfrica»	950
Notes	958
1.1.1. Annex	962
1.2. «A vol d'aucell»	967
Notes	1042
1.2.1. Annex	1070
Notes.....	1074
2. Quaderns de notes	1077
2.1. «Amèrica»	1078
Notes	1084
2.2. «Santander»	1088
Notes	1094
2.3. «Extremadura»	1097
Notes	1100
2.4. «Caldetes»	1102
Notes	1105
2.5. «Llobregat»	1107
Notes	1110
2.6. «Pirineu-79/80»	1112
Notes	1130

2.1. Aportació biogràfica i documental	1453
2.2. Valoració literària	1455
2.3. Valoració lingüística	1456
3. Valoració global	1458
Notes	1460
 BIBLIOGRAFIA	 1461
A) LLIBRES DE VIATGES, RESSENYES EXCURSIONISTES I GUIES TURÍSTIQUES DE LA BIBLIOTECA DE VERDAGUER ..	1462
1. Pirineu.....	1465
2. Catalunya	1469
3. Espanya	1471
4. Africa del Nord	1472
5. Europa	1473
6. Altres títols relacionats amb <u>Excursions y</u> <u>viatges</u> o amb els escrits inèdits complementa- ris	1475
6.1. Naturalesa	1475
6.2. Religió i política	1476
6.3. Art, història i literatura	1477
 B) FONTS I BIBLIOGRAFIA	 1481
1. Fonts manuscrites	1482
2. Fonts impreses	1482
3. Bibliografia general	1483
 INDEX	 1502

PRIMERA PART

ESTUDI

A) INTRODUCCIÓ

O. VIATGE I LITERATURA

---

1. La dimensió simbòlica del viatge

El viatge ha simbolitzat, en totes les cultures, una aventura i una recerca personal. Sovint no és sinó una evasió, una fugida d'un mateix.¹ El viatge, aleshores, esdevé el símbol d'un rebuig de la pròpia personalitat.² D'acord amb aquesta dimensió simbòlica, la finalitat del viatge no és tant un desplaçament exterior com una metamorfosi interior del viatger. Les etapes del viatge corresponen a un procés d'iniciació. El viatger ha de superar un seguit de proves simbòliques, vengudes les quals torna transformat i convertit en heroi.³ Els antics relats de viatges xinesos i japonesos, inspirats probablement en el viatge xamànic, tenen sempre aquesta significació esotèrica. És des d'aquest punt de vista que alguns autors analitzen la recerca del graal o la davallada als cercles infernals de la Commedia dantesca.⁴

Des del punt de vista psicoanalític, el viatge és una imatge de l'aspiració d'un anhel mai no satisfet: el retrobament de la mare perduda (Jung). Altres autors opinen, inversament, que el viatge és una fugida de la mare. Per a J.-E. Cirlot, viatjar és cercar, i l'arque-

tipus del viatge és la peregrinació al "centre" o terra santa, la sortida del laberint.⁵ En aquest sentit, doncs, caldria analitzar el "viatge a l'infern" (Virgili, Dant) com una davallada a l'inconscient, i el "viatge al centre de la terra" (Nerval, Verne) com un retorn al si matern, bé que pot ser, també, un símbol sexual.⁶

Voldria esmentar, finalment, la contribució a l'estudi del viatge de la mitocrítica --metodologia recent, basada en l'imaginari i proposada per G. Durand--, la qual ha produït ja una abundosa bibliografia sobre el tema.⁷ Tot i el seu indubtable interès, no he cregut convenient d'aplicar aquesta metodologia en el present estudi, per al qual m'ha semblat més adequat un enfocament històrico-literari.

2. Aproximació històrica a un gènere literari

El viatge ha estat un tema important en la literatura de tots els països i de totes les èpoques. Tot i que els antics relats orals de viatgers podien esdevenir literatura llegendària o fantàstica (Simbad el Mariner, l'Odissea),⁸ la literatura de viatges pròpiament dita comença amb els itineraris o quaderns de bitàcola dels navegants grecs. S'ha dit que la primera guia de viatges

és la Descripció de Grècia, en deu llibres, del geògraf Pausànies (s. II d. C.), que narra un llarg periple per les costes de la Mediterrània oriental.⁹

A la pura informació inicial, els itineraris greco-romans hi afegiren coneixements sistematitzats. Podríem dir que, des d'aquest punt de vista, l'historiador Heròdot (s. V a. C.) és el creador de la literatura de viatges. El viatge, però, hi és sempre implícit, i els viatgers no hi són mai esmentats. La relació de viatges és explícita i central en l'Anàbasi de Xenofont (s. IV a. C.), la qual estableix els valors literaris essencials del gènere: observació i emoció.

Durant la Baixa Llatinitat, i al llarg de tota l'Edat Mitjana, el llibre de viatges adopta sovint la forma de pelegrinatge a Terra Santa. L'obra més representativa d'aquest moment és, potser, l'Itinerarium de la monja galaica Egèria (s. IV d. C.), descobert a Itàlia fa poc més de cent anys.¹⁰ Els llibres dels pelegrins als Llocs Sants solen ser una mena de dietaris, on s'anoten amb fidelitat els indrets visitats, que contenen detallades descripcions d'edificis religiosos i altres monuments, com també llegendes i supersticions recollides durant el trajecte.¹¹

Les expedicions a països llunyans originaren lli-

bres de viatges que en narraven la descoberta. El més famós és el Livre des merveilles du monde --conegut també per Il Milione-- del venecià Marco Polo (s. XIII).¹² Una obra molt popular entre els d'aquest gènere fou el fictici Voyage d'outre mer de sir John Mandeville (s. XIV), fruit tanmateix de viatges autèntics.¹³

Els viatges medievals "a l'altre món" tenen també una llarga tradició a tot Europa, que es perpetua fins ben entrat el segle XVII.¹⁴

Durant el Renaixement, la literatura de viatges arribà a adquirir categoria de veritable gènere literari. Les relacions viatgeres dels navegants, en les quals no es distingeix l'itinerari estricte del que en podríem dir la narració, són el resultat natural dels descobriments i de la força que prengué la impremta. D'aleshores ençà, la producció de llibres de viatges no ha fet sinó créixer-se. En la majoria de casos, però, l'interès científic supera la vàlua estrictament literària.¹⁵

L'ideal renaixentista de l'autoperfeccionament mitjançant els viatges (Bildungsreise) va dur alguns viatgers a inserir comentaris i opinions personals en les informacions objectives dels països visitats. A partir del segle XVIII, al costat de relacions de viatge científiques i despersonalitzades, apareixen narracions més

o menys sentimentals (Sterne), en les quals el viatger es complau a descriure els aspectes emotius del seu itinerari. Un exemple paradigmàtic d'aquests escriptors viatgers, dels quals m'ocuparé en un altre capítol, és J. W. Goethe, autor d'un Italienische Reise (1816), precursor dels "viatges a Itàlia" de la majoria d'escriptors del segle XIX.¹⁶

NOTES

1. Són molt il·lustratius, en aquest sentit, els poemes "L'invitation au voyage" i "Le voyage", del recull Les fleurs du mal (1857) de Ch. Baudelaire.
2. J. Chevalier - A. Gheerbrant, Dictionnaire des symboles (Paris, R. Laffont / Jupiter, 1982, 2a ed.), pàg. 1029.
3. J. Brosse, El viatger i la seva recerca, "El Correu de la Unesco" [ed. catalana], any X, núm. 108 (maig 1987), pàgs. 4-5.
4. Ibid., pàg. 5.
5. Diccionario de símbolos (Barcelona, Labor, 1985, 6a ed.), pàg. 460.
6. Ibidem.
7. Vegeu, si més no, els següents volums miscel·lanis, a càrrec d'un "équipe de Recherche sur le Voyage" de la Universitat de Grenoble, publicats per aquesta institució: Le voyage austral (1984), Le voyage sur le fleuve (1986) i Itinéraires imaginaires (1986). G. Durand és autor d'un treball intitulat Le voyage et la chambre dans l'oeuvre de Xavier de Maistre, aparegut a «Romantisme», núm. 4 (1972), pàgs. 76-89. Són molt suggestius, també, els següents treballs monogràfics de S. Vierne: Deux voyages initiatiques en 1864: "Laura" de G. Sand et le "Voyage au centre de la terre" de J. Verne, dins «Hommage à G. Sand» (Paris, P.U.F., 1969), pàgs. 101-114; Le voyage initiatique, dins «Romantisme», núm. 4 (1972), pàgs. 37-44; Jules Verne et le roman initiatique (Paris, éditions du Sirac, 1973); i Les refuges dans les romans de Jules Verne, dins «Circé», 2 (1970), pàgs. 53-106.
8. «Antigament, mite i realitat s'entrelligaven [...] no sempre és discernible quina és la informació geogràfica i quina és la simbòlica [...] Així s'esdevé en l'Odissea» (J. Brosse, art. cit., pàg. 5).
9. Veg. una anàlisi detallada d'aquest "baedeker" de l'antiguitat a L. Lavour, El turismo en su historia

(Barcelona, Editor, 1974), pàgs. 70 i ss.

10. Veg. Egèria, Pelegrinatge. Edició i traducció catalana de S. Janeras (Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1986). L'any 1884, el setmanari vigatà "La Veu del Montserrat" donà notícia de la descoberta del manuscrit de l'Itinerarium, amb una breu descripció del contingut (any VII, núm. 14, 5-III-1884, pàgs. 110-111).
11. Per als autors catalans de viatges a Terra Santa, veg. l'article "Llibre de viatges" del Diccionari de literatura catalana (Barcelona, Edicions 62, 1979), pàg. 409.
12. Aquesta obra fou traduïda al cap de poc al català. Veg. Viatges de Marco Polo, edició d'A. Gallina (Barcelona, Barcino, "Els Nostres Clàssics", 1958).
13. A començaments del segle XV se'n féu una traducció catalana, de la qual s'han conservat fragments esparsos. Veg. Martí de Riquer, El "Voyage" de sir John Mandeville en català, «Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey», vol. III (Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1988), pàgs. 151-162.
14. Per a les versions catalanes d'aquesta modalitat literària, veg. G. Vidal y de Valenciano, Lo mon invisible en la literatura catalana, "La Renaixença", any VI (1876), núms. 7-10 i 11-12, pàgs. 321-327 i 393-403; R. Miquel y Planas, Llegendes de l'altra vida (Barcelona, 1914); A. Pacheco, Viatges a l'altre món (Barcelona, Edicions 62, 1973).
15. A propòsit de la consideració literària d'aquestes relacions, veg. l'article "La literatura de viatges", dins Joseph T. Shipley, Diccionario de la literatura mundial (Barcelona, Destino, 1973, 2ª ed.), pàg. 556.
16. L'autor de l'article esmentat en la nota anterior destaca, entre els grans viatgers "modelos en la literatura de viaje", els noms següents: George Borrow, Heinrich Barth, Sir Richard Burton, H.M. Stanley, C.M. Doughty, Eridtjof Nansen, Sven Hedin i T.E. Lawrence. "Con ellos --diu aquest autor-- alcanzó la literatura de viajes una consciente y compleja madurez literaria". Per a una visió sumària de les obres més importants del gènere, veg. la cronologia incorporada a l'article "Voyage" del Dictionnaire des Littératures de Langue Française,

pàgs. 2506-2507. Veg. també la bibliografia annexa, a càrrec de D. Madelénat (ibid., pàg. 2508). Hom pot recórrer, encara, a les col·leccions literàries especialitzades, de les quals destacaré "La Découverte" (París, Maspero) i "Nan Shan" (Barcelona, Laertes), totes dues amb un fons considerable d'obres del gènere pertanyents a totes les èpoques.

I. LA NARRATIVA DE VIATGES AL SEGLE XIX

En aquest capítol provaré d'oferir un panorama dels escriptors viatgers més significatius del segle passat, una bona part dels quals anirà agrupada sota un mateix epígraf. L'aportació romàntica a la literatura de viatges és prou important perquè me n'ocupi amb detall, sobretot tenint en compte que Verdaguer es mogué en les coordenades estètiques d'aquest moviment. Per la mateixa raó destacaré els noms i els títols que d'una manera més directa pogueren influir en la producció literària de l'autor objecte del present estudi, i que, considerats per ells mateixos, mereixen de figurar en una visió general del tema.¹

1. Científics i exploradors: els grans viatges

Al llarg del segle XIX hi hagué una gran varietat de viatgers en tota mena d'oficis i ocupacions: exploradors, científics, religiosos, militars, comerciants o funcionaris. És l'època dels grans viatges, facilitats pel desenvolupament de les comunicacions. És, també, el segle dels grans descobriments científics i de les expedicions als racons més allunyats del planeta. La curiositat humana no es veu entorpidida per barreres geogràfi-

ques. Bona prova en són els formidables viatges d'A. von Humboldt, de Ch. Darwin, de H.M. Stanley o de D. Livingstone, tots ells en la tradició dels viatgers dels segles anteriors.

2. Un nou tipus de viatger: el turista²

El segle XIX és l'època del naixement del turisme de masses, possibilitat pel desenvolupament del ferrocarril i el vaixell de vapor, que abaratien el cost dels trajectes, i facilitat per la construcció d'hostals més confortables i la creació de les primeres agències de viatges.³

A partir de 1830, l'invent del ferrocarril féu evolucionar els transports de forma radical. Aquest nou mitjà de locomoció modificà fins i tot l'apreciació del paisatge per part del viatger, com podem comprovar amb el següent testimoniatge de Victor Hugo, de 1837:

«Je suis reconcilié avec les chemins de fer; c'est décidément très beau [...] J'ai fait hier la course d'Anvers à Bruxelles et le retour. (4) [...] La rapidité est inouïe. Les fleurs du bord du chemin ne sont plus des fleurs, ce sont des taches ou plutôt des raies rouges ou blanches [...] les blés sont de grandes chevelures jaunes, les luzernes sont de longues tresses vertes; les villes, les clochers et les arbres dansent et se mêlent follement à l'horizon»

zon; de temps en temps, une ombre, une forme, un spectre debout paraît et disparaît comme l'éclair à côté de la portière; c'est un garde du chemin qui, selon l'usage, porte militairement les armes au convoi [...]» (5)

El viatger no sap estar-se de comparar el tren amb el cavall:

«Il faut beaucoup d'efforts pour ne pas se figurer que le cheval de fer est une bête véritable. On l'entend souffler au repos, se lamenter au départ, japper en route; il sue, il tremble, il siffle, il hennit, il se ralentit, il s'emporte; il jette tout le long de la route une fiente de charbons ardents et une urine d'eau bouillante [...] son haleine s'en va sur vos têtes en beaux nuages de fumée blanche qui se déchirent aux arbres de la route [...] Il est vrai qu'il ne faut pas voir le cheval de fer; si on le voit, toute la poésie s'en va. A l'entendre c'est un monstre, à le voir ce n'est qu'une machine [...]» (6)

La majoria de viatgers deixen constància escrita de la importància del ferrocarril. Així ho declarava Modesto Lafuente, de viatge per Europa:

«los caminos de hierro son en mi entender la gran revolución que se ha hecho en el siglo». (7)

I el català Víctor Balaguer, en un to més hiperbòlic:

«¡Portentoso descubrimiento el del vapor! Es en efecto el caballo del siglo décimo-nono, la gran conquista de la civilización moderna para realizar las maravillas de lo que llamamos fábula! Miradle! La vida reside en él, se mueve, se agita, retrocede y parte impaciente como el caballo indómito, furioso, como el toro al salir de un chiquero.» (8)

Fins i tot els poetes canten el tren, símbol del progrés. Entre els catalans destaquen Joaquim M. Bartrina, que escriu, en castellà i en vers, una narració d'un viatge en tren;⁹ Vicenç Piera i Tossetti, que compon, també en castellà, l'oda "Al ferro-carril";¹⁰ Francesc Masferrer, que escriu, en català, el poema "Lo ferro-carril de Vich";¹¹ i Francesc Matheu, que farà, amb "La cansó del ferro-carril",¹² un veritable cant a la força de la màquina i al progrés que se'n deriva.¹³

«El turisme modern --escriu L.J. Lickorish-- és una invenció dels ferrocarrils, i, en el període de 1840 a 1860, és quan els viatges dins i fora de les fronteres nacionals atenyen un volum considerable.»¹⁴

Voldria fer esment, encara, d'un mitjà de transport específicament turístic: el vaixell de vapor. El 1828, solcava el Rin la primera d'aquestes modernes embarcacions, accionada per rodes de paletes. El nou sistema de desplaçament fluvial tingué considerables repercussions en el turisme europeu de l'època. L'estiu de 1838, escriptors romàntics com V. Hugo o A. Dumas remuntaven el curs del Rin i en deixaven constància en sengles llibres de viatges.¹⁵ Dos anys més tard, T. Gautier i G. de Nerval seguien els passos d'Hugo i Dumas, i en recollien també les impressions en obres similars.¹⁶

A part les guies turístiques --obres de caire no estrictament literari--, al darrer quart del segle es publicaven revistes dedicades exclusivament a la informació dels viatgers. En destacaré una de catalana, impresa a Barcelona de 1878 a 1881, sota la direcció de Leopold Bremon: «El Viagero Ilustrado, Hispano-Americano».¹⁷ Al primer número (1-VII-1878) la informació se servia en tres significatius apartats: a) viatges a Espanya i Portugal; b) viatges a França, Anglaterra i Suïssa; i c) viatges a Itàlia. No cal dir que, al costat de recomanacions pràctiques i d'una profusa il·lustració, oferia als seus lectors tota mena de relats de viatges d'autors del país o de l'estranger.

3. Idees i sensacions: els viatgers romàntics

"Tous les voyages romantiques sont livresques", ha escrit Michel Butor.¹⁸ Després de l'Itinéraire de Paris à Jérusalem del vescomte de Chateaubriand,¹⁹ els romàntics francesos (Lamartine, Gautier, Merimée, Nerval...) "voyagent pour écrire, et voyagent en écrivant [...] parce que pour eux le voyage est écriture".²⁰ Sovint, a més, el viatge origina una obra de creació independent de les impressions viatgeres, o, fins i tot,

és durant el viatge que l'autor la va conformant mentalment. És el cas de l'esmentat Chateaubriand, el qual, mentre fa el periple mediterrani que donarà lloc a l'Itinéraire, dissenya la redacció d'una altra obra literària --Les martyrs (1809)--, la qual, com assenyala ell mateix, caldrà relacionar amb les seves impressions de viatge.²¹ O de Stendhal, que, just després d'acabar la redacció de les Mémoires d'un touriste, emprèn la de la novel·la La Chartreuse de Parme (1839).²² És el cas, també, de Flaubert, el qual, durant la seva estada a Egipte, no solament pren notes sobre el terreny per ambientar-hi amb més fidelitat una obra de tema oriental com ara Salammbô (1862), sinó que, allunyat dels indrets bretons on en situarà l'acció, dibuixa les línies mestres de Madame Bovary, i, segons ell, en pot dissenyar amb més exactitud els detalls. Maxime Du Camp, el seu company de viatge, conta que, mentre contemplaven la segona cascada del Nil, Flaubert decidí el nom de la protagonista de la seva futura novel·la.²³

El prototipus de viatger romàntic és, sens dubte, François René de Chateaubriand (1768-1848):

«dans les forêts du Nouveau-Monde, sous les ombrages du parc de Kensington; ambassadeur à Berlin, à Rome, en mission à Prague, à Venise, pèlerin en Terre Sainte, archéologue en Grèce, amoureux à Grenade, il a promené partout son âme inquiète.» (24)

El seu Itinéraire és, potser, el viatge romàntic per excel·lència i el model de molts viatges posteriors, sobre el qual s'han escrit diverses interpretacions.²⁵ Per a Michel Butor "trois stations fondamentales [...] jalonnent le voyage romantique idéal, jamais réalisé complètement: Rome, Athènes, Jérusalem".²⁶ L'Itinéraire fóra un model de pelegrinatge, de viatge d'anada i tornada, com tots els grans viatges romàntics.²⁷ La mateixa circularitat del periple mediterrani (Itàlia, Grècia, Palestina, Egipte) li atorga, segons J.-C. Berchet, una significació simbòlica.²⁸ Així mateix, l'Itinéraire és una obra carregada d'ideologia:²⁹ a la sortida de la convulsió revolucionària de 1789, l'aristòcrata de l'ancien régime torna als orígens de la civilització europea, convençut que serà --com anota ell mateix-- "le dernier Français sorti de [son] pays pour voyager en Terre Sainte, avec les idées, le but et les sentiments d'un ancien pèlerin".³⁰

Berchet arriba a dir que la perspectiva autobiogràfica justifica totes les inexactituds del relat. Deixem parlar, però, a l'autor de l'obra:

«Je prie le lecteur de regarder cet Itinéraire moins comme un voyage que comme des Mémoires d'une année de ma vie [...] j'aurais atteint le but que je me propose si l'on sent d'un bout à l'autre de cet ouvrage une parfaite sincérité.» (31)

Sinceritat. Aquest és l'element que més diferencia les narracions de viatges dels escriptors romàntics de les relacions d'altres autors. Subjectivitat, doncs, per damunt de l'objectivitat descriptiva i asèptica.

El viatge romàntic és sempre una recerca del Jo, en paraules d'un altre estudiós.³² El romàntic viatja enfora per viatjar endins d'ell mateix, i, a la fi del trajecte, retrobar-se. Fugir, doncs, per cercar-se millor.³³

D'altra banda, al costat d'aquest viatge "interior" cap al propi Jo, el romàntic té necessitat de trobar la seva identitat mitjançant l'acció física i el contrast de la seva voluntat amb la realitat que li és hostil. Bons exemples d'escriptors romàntics partidaris del nomadisme, físic o espiritual, són els poetes: Byron, Baudelaire, Rimbaud. D'aquest desajustament amb la realitat del propi país, en prové la famosa melenconia romàntica, apreciable especialment en els escriptors que viatgen per mar, com és el cas de G. Flaubert i la seva "mélancolie des paquebots".³⁴

Victor Hugo sintetitzà perfectament totes aquestes reflexions: "Ce ne sont pas les événements que je cherche en voyage, ce sont les idées et les sensations".³⁵ El terme més comú per a definir els apunts o les notes

de viatge dels escriptors romàntics serà el d'"impressions". Sinceritat, emoció, subjectivitat, són, doncs, els trets més destacables de l'estil dels viatgers romàntics.

Per cloure aquestes consideracions, em remetré a la definició de les característiques dels viatgers romàntics, proposada per un estudiós d'aquest moviment:

«Le voyageur romantique s'intéresse moins aux lois, aux institutions, à l'état moral et social des pays qu'il visite qu'aux paysages, au décor de la vie, aux types originaux, au pittoresque dans tous les domaines. Sa sensibilité multiplie et renforce ses impressions; son imagination ajoute parfois à la réalité [...] bien des caractères du romantisme n'apparaissent nulle part mieux en évidence que dans ce domaine de la littérature.» (36)

Aquest mateix tractadista considera que la literatura francesa és particularment rica en llibres de viatges romàntics, la major part dels quals tenen una alta vàlua literària:

«Chateaubriand d'abord, puis Lamartine, Gautier, Gérard de Nerval, pour les pays du soleil, Hugo pour le Rhin, ont laissé des pages inoubliables de descriptions et d'évocations, mêlées souvent de confidences personnelles, ou se déploient toutes les couleurs du tempérament et du style romantiques.» (37)

No voldria que semblés que menystinc l'aportació d'escriptors viatgers pertanyents a altres literatures,

pel fet que, per les raons invocades al començament, no me n'ocupi al llarg d'aquesta exposició. Els anglesos, per exemple, feren notables contribucions a la literatura de viatges. Amb precedents al segle XVIII com Arthur Young --que visità Catalunya el 1787--,³⁸ destaquen, romàntics o no, una bona colla de noms,³⁹ entre els quals faré esment dels que viatjaren per Espanya: George Borrow, que relatà les seves aventures espanyoles a The Bible in Spain (1843), i Richard Ford, autor d'un important Hand-Book for Travellers in Spain (1845).⁴⁰ No cal dir que, després de l'Italienische Reise (1816) de J. W. Goethe, destacats escriptors alemanys contribuïren eficaçment a la difusió del gènere. En subratllaré un títol, d'un autor més conegut per la seva producció lírica que pels seus escrits en prosa: els Reisebilder, o "quadres de viatges" (1827-30), de Heinrich Heine, en els quals l'autor aprofita la narració de viatges per fer crítica de la societat, la política i la literatura contemporànies.⁴¹ Caldria parlar detingudament d'autors suïssos com Rodolphe Topffer, que redactà uns Voyages en zigzag (1844),⁴² amarats d'humorisme i de sentiment per la naturalesa; o de l'americà Washington Irving, que escriví The Alhambra Tales (1832), a partir de la seva estada a Andalusia. Tanmateix, per a la caracterització dels trets més específics de l'aportació viatgera dels

romàntics, em serviré dels escriptors francesos més reconeguts.

3.1. La naturalesa com a espectacle: el paisatge

En contrast amb l'observació científica i la descripció geogràfica dels expedicionaris i els exploradors, els viatgers romàntics tenen una actitud diferent davant el paisatge. En els quadres dels pintors coetanis, el paisatge s'autonomitza i, quasi sense figures, passa a ser-hi el protagonista. Semblantment ocorre en les descripcions dels escriptors. El paisatge físic pren sovint una coloració tràgica, ja que posa en evidència l'escissió entre l'home i la naturalesa. Enfront d'aquesta escissió, accentuada per les successives mutacions socials derivades de la industrialització, els romàntics es proposen la recerca d'una naturalesa saturniana, imatge d'una "edat d'or" ideal, en la qual torni a ser possible la convivència amb l'esperit de la naturalesa.⁴³

Ja en el segle XVIII, Rousseau i Bernardin de Saint-Pierre havien exposat les idees fonamentals d'aquesta revalorització de la naturalesa. El pensador ginebrí hi demostrà sempre una accentuada sensibilitat i

en féu una exaltació quasi utòpica.⁴⁴ B. de Saint-Pierre, amic de Rousseau, en compartí les idees i els sentiments, i, el 1784, publicà uns famosos études de la nature,⁴⁵ que completà, dotze anys després, amb Harmonies de la nature. En totes dues obres reeixí a combinar els seus coneixements naturalistes amb una sensibilitat netament romàntica.⁴⁶

La nova apreciació de la naturalesa és a la base de moltes descripcions paisatgístiques dels viatgers romàntics.⁴⁷ Tornant als autors francesos, "Chateaubriand comme paysagiste [...] est le premier; il est unique dans son ordre en français", dirà Sainte-Beuve.⁴⁸ Tanmateix, en el Voyage au Mont-Blanc (1805), Chateaubriand formularà clares reserves a les propostes estètiques rousseaunianes, i defensarà una valoració menys fantasi-osa del paisatge natural, especialment de les muntanyes. I no oblidem que per a un touriste com Stendhal "l'intérêt du paysage ne suffit pas; à la longue, il faut un intérêt moral ou historique".⁴⁹

Els viatgers romàntics posaren de moda sobretot les muntanyes, en especial les dels Alps i els Pirineus. Des de la fi del segle XVIII s'han escrit centenars d'obres intitolades Voyages aux Alpes o Voyages aux Pyrénées.⁵⁰ Alguns escriptors, descrivint les muntanyes, combinant hàbilment geologia i prosopopeia, ens han deixat pàgines

d'una gran bellesa. Per la relació que ofereix amb alguns escrits en prosa de Verdaguer (i, no cal dir-ho, amb algunes seves composicions en vers de temàtica pirinenca), ho exemplificaré amb un fragment del Voyage aux Pyrénées (1858), d'Hippolyte-Adolphe Taine:⁵¹

«L'aspect de la vallée [del circ de Gavarnia] devient formidable. Des troupeaux de mammoths et de mastodontes de pierre gisent accroupis sur le versant oriental, échelonnés et amoncelés dans toute la pente. Ces croupes colossales reluisent d'une fauve couleur ferrugineuse; les plus énormes boivent au bas l'eau du fleuve. Ils semblent chauffer au soleil leur peau bronzée, et dormir, renversés, étalés sur le flanc, couchés dans toutes les attitudes, tous gigantesques et effrayants. Leurs pattes difformes sont reployées; leurs corps demi-enfoncés dans la terre; leurs dors monstrueux s'appuient les uns sur les autres. Lorsqu'on entre dans cette prodigieuse bande, l'horizon disparaît, les blocs montent à cinquante pieds en l'air; le chemin tournoie péniblement entre les masses qui surplombent; les hommes et les chevaux paraissent des nains; ces croupes rouillées montent en étages jusqu'à la cime, et la noire armée suspendue semble prête à fondre sur les insectes humains qui viennent troubler son sommeil.» (52)

No em sé estar de transcriure una altra descripció del mateix indret, deguda aquest cop a la ploma de Victor Hugo:

«Est-ce une montagne? Mais quelle montagne a jamais présenté ces surfaces rectilignes, ces plans réguliers, ces parallélismes rigoureux, ces symétries étranges, cet aspect géométrique? Est-ce une muraille? Voici des tours en effet qui la contre-butent et l'appuient, voici des créneaux, voilà les corniches, les architraves, les assises et les pierres que le regard distingue et pourrait presque comp-

ter, voilà deux brèches taillées à vif et qui éveillent dans l'esprit des idées de sièges, de tranchées et d'assauts; mais voilà aussi des neiges, des larges bandes de neige posées sur ces assises, sur ces créneaux, sur ces architraves et sur ces tours; nous sommes au coeur de l'été et du midi; ce sont donc des neiges éternelles; or, quelle muraille, quelle architecture humaine s'est jamais élevée jusqu'au niveau effrayant des neiges éternelles? [...] C'est une montagne et une muraille tout à la fois; [...] c'est le Colosseum de la nature; c'est Gavarnie.» ("Alpes et Pyrénées", 1843). (53)

La temàtica muntanyenca rebé un nou impuls amb el tractament dels escriptors romàntics, entre els quals destaca l'aportació dels viatgers. La figura mateixa del "viatger", home solitari, experimentador d'emocions davant els fenòmens naturals, forma part de la iconografia pictòrica del romanticisme. Així, en el quadre famós de C. D. Friedrich "El viatger damunt la mar de núvols", l'espectador hi percep la petitesa de l'home davant la immensitat, i, alhora, aquella força titànica que feia dir a W. Blake: "Grans coses s'esdevenen quan es troben, cara a cara, l'home i la muntanya".⁵⁴

La muntanya, carregada d'una simbologia típicament romàntica,⁵⁵ ofereix al viatger el motiu per descriure les pròpies sensacions davant allò que ens sobrepassa i que ens és desconegut. El sentit del misteri i una fina acuitat en la percepció de la naturalesa són presents en algunes de les pàgines que V. Hugo dedicà a la seva personal descoberta de les "harmonies" naturals:

«Je viens de la mer et je suis dans la montagne. Ce n'est, pour ainsi dire, pas changer d'émotion. Les montagnes et la mer parlent au même côté de l'esprit [...] je me lève tous les jours à quatre heures du matin [...] je m'en vais dans la montagne. Je marche le long d'un torrent, je m'enfonce dans une gorge la plus sauvage qu'il y ait, et [...] j'ai tous les jours un spectacle nouveau, inattendu et merveilleux [...] cette fraîcheur, cette grâce, cette transparence mélancolique et inexprimable du matin, les étoiles claires sur le ciel blanc, une voûte de cristal semée de diamants [...] Pas un nuage, pas une vapeur. Une vie obscure et charmante animait le flanc ténébreux des montagnes; on y distinguait l'herbe, les fleurs, les pierres, les bruyères [...] Aucune pensée triste, aucune anxiété ne sortait de cet ensemble plein d'harmonie. Toute la vallée était comme une urne immense où le ciel [...] versait la paix des sphères et le rayonnement des constellations [...] Il me semble [...] que ces choses-là sont plus que des paysages.» (56)

Un sentiment de transcendència i de beatitud s'emparava també de Víctor Balaguer quan era a dalt d'una muntanya:

«Yo no sé, ni pude inquirir nunca, lo que me ocurre al hallarme en la montaña. No sólo son mis ojos los que se dirigen al cielo; no es sólo mi corazón el que se levanta á Dios. Es mi sér, mi espíritu, mi alma, algo que hay en mí, para mí desconocido, lo que se exalta y eleva, sobreponiéndose hasta á mi propia voluntad. Me siento mejor, más bueno, más perfecto, perfecto del todo; reconozco en mí una bondad que no tengo en las ciudades; creo que son buenos todos los demás [...]» (57)

D'altra banda, és típica del romanticisme la revaloració del paisatge autòcton, que correspon a una pro-

gressiva introspecció en la pròpia identitat nacional. Així, el viatger romàntic descriu amb tot detall muntanyes i rius, camps i ciutats, que són per a ell els signes d'identitat del país que visita. D'aquesta manera el viatger barreja, nostàlgicament, història i geografia, costum i tradició. Sovint, a més, la descripció d'un paisatge llunyà li permet d'evocar, per contrast o per associació, aspectes del propi país. Aquest és, justament, un dels recursos estilístics més usats per Verdaguer en els seus relats de viatge, com tindrem ocasió de comprovar més endavant.

3.2. Un símbol de la fugacitat: les ruïnes

La tòpica "meditació sobre les ruïnes" té, com és prou sabut, precedents molt reculats: ja abans del Renaixement hi hagué escriptors que reflexionaren sobre la caducitat de les grandeses o les glòries de la humanitat, simbolitzades generalment en la ciutat de Roma. Petrarca sembla haver estat el primer a aprofundir en la paradoxa d'una Roma ensems vençuda i triomfant, antiga i moderna alhora:

«En associant la laudatio à la deploratio, en restituant ou [...] en conférant aux ruïnes leur pouvoir d'évocation, Pétrarque fraie la voie, en pionner, à leur réhabilitation esthétique.» (58)

El sentiment de la mort, del pas del temps i dels efectes devastadors de la naturalesa, modificaren la visió de les ruïnes de l'antiguitat i de l'època medieval. Els escriptors romàntics se sentiren fascinats davant la potencialitat destructora de la naturalesa i del temps, i contemplaren les ruïnes des d'una ambigüitat contradictòria: d'una banda, com a testimoniatge de la força creadora dels homes; de l'altra, com a prova de la ineluctabilitat de la seva decadència. Grandesa i caducitat són, doncs, indestriables en aquest aspecte de l'estètica romàntica. Ho il·lustra molt bé la següent afirmació de V. Hugo:

«L'homme n'a pas fini de construire que la nature détruit déjà.» (59)

Cal afegir que el tractament romàntic --literari o pictòric-- de la temàtica ruïnista no sempre ha estat ben interpretat per la crítica. Sovint ha estat titllat de malenconia malaltissa, i s'hi ha volgut apreciar, sobretot, un gust per l'anacrònic, sense cap propòsit estètic predeterminat. Aquesta interpretació, superficial i errònia, ha dificultat una correcta apreciació del fenomen, i ha privat d'avaluar-hi els aspectes realment innovadors.⁶⁰

3.2.1. Chateaubriand, un virtuós de les ruïnes

La naturalesa destrueix, implacablement, les creacions de la humanitat, clàssiques o medievals, mediterrànies o germàniques. Temples, castells, edificis públics de l'antiguitat, derrotats pel temps i l'acció de la naturalesa, prenen als ulls dels romàntics --i d'una manera especial als dels viatgers-- una dimensió fantàstica, onírica, d'una bellesa contradictòria. La contemplació de les ruïnes, tanmateix, no estigué exempta d'ideologia. Chateaubriand, un "virtuós de les ruïnes",⁶¹ n'extreu una meditació sobre el pas del temps i sobre la fragilitat humana, però va més enllà: a la contingència humana, hi oposa l'eternitat de Déu. Així, el destí de l'home s'identifica necessàriament amb el de les ruïnes:

«L'homme n'est lui-même qu'un édifice tombé, qu'un débris du péché et de la mort [...] tout chez lui n'est que ruines!» (62)

L'autor de Le Génie du Christianisme estableix una distinció --manllevada als études de la nature de Bernardin de Saint-Pierre-- entre dues menes de ruïnes: "l'une, ouvrage du temps, l'autre, ouvrage des hommes".⁶³ L'originalitat de Chateaubriand rau, però, en

la seva voluntat de crear una veritable estètica de les ruïnes. És sensible a les "harmonies" de la ruïna i el paisatge, sigui aquest grec, àrab o egipci. No cal dir que Chateaubriand --com després Lamartine o Hugo-- segueix, en aquest punt, les idees del comte de Volney, el qual havia publicat, feia poc, una de les obres ruïnistes més divulgades: Les Ruines, ou Méditations sur les Révolutions des Empires (1791). La visió racionalista de Volney tindrà la rèplica, però, en les formulacions catòliques de Le Génie du Christianisme (1802), que atorgaran a les ruïnes cristianes una significació d'ordre moral.⁶⁴ Quan escriu aquesta obra, Chateaubriand no ha visitat encara les ruïnes d'Itàlia, de Grècia o d'Egipte. Les consideracions ruïnistes són ideològiques, mer suport teòric d'un propòsit apologètic:

«Restes de beaux-arts, solitudes des monastères, charmes des ruines [...] harmonies du coeur, de la religion et des déserts, c'est ce qui conduit à l'examen du culte.» (65)

Durant la seva estada a Itàlia, Chateaubriand en descriu obsessivament les ruïnes. Més ben dit, descriu els seus estats d'ànim davant les restes de l'antiguitat. Així, després d'una visita al Colisseu romà, anota:

«Nous sommes avertis à chaque pas de notre néant; l'homme cherche au dehors de raisons pour s'en convaincre; il va méditer sur les ruines des empi-

res, il oublie qu'il est lui-même une ruine [...] et qu'il sera tombé avant ces débris.» (66)

I, després d'una estada a la villa Adriana de Tivoli:

«je parcourus les ruines des environs [...] mille idées confuses se pressaient dans mon esprit: tantôt j'admirois, tantôt je détestois la grandeur romaine [...] À ces diverses pensées se mêloit une voix intérieure qui me répétoit ce qu'on a cent fois répété sur la vanité des choses humaines.» (67)

Per al que aquí ens interessa, pot ser més il·lustratiu de constatar que, en definitiva, l'apreciació de les ruïnes, com tota percepció romàntica, és una qüestió prioritàriament subjectiva. A seixanta anys, el 20 de desembre de 1828, Chateaubriand confessa des de Roma a un amic:

«les ruines sont belles quand on est jeune; quand on est vieux, on se passe très bien des monuments sempiternels; on a bien assez de ses propres débris». (68)

3.2.2. Stendhal, un romàntic de gustos clàssics

L'actitud de Stendhal davant les ruïnes és variable i un punt ambigua, com ho són els personatges de les seves novel·les. A primer cop d'ull, Beyle no té pas una tirada a l'arqueologia. Al touriste li interessa més el present que no pas el passat, la vida més que l'art. En

les seves estades a Itàlia s'apassiona per la singularitat dels costums, per l'especificitat del caràcter italià, del qual el captiva l'autenticitat i la força. Tanmateix, en les Promenades dans Rome (1829), quan enumera els objectius del viatge a la Ciutat Eterna, esmenta en primer lloc "les ruines de l'Antiquité".⁶⁹ El Colisseu, en efecte, li sembla "la plus belle des ruines",⁷⁰ tot i que no en pot apreciar bé la bellesa perquè l'ha de visitar sense les condicions adequades, la principal de les quals és la soledat. Molest per l'incipient "turisme de masses", si podia faria tancar el monument durant les seves estades a Roma.⁷¹

Com en el cas de Chateaubriand, cal subratllar el pes de la subjectivitat en els judicis de Stendhal sobre les ruïnes:

«Le Colysée est sublime pour nous, parce que c'est un vestige vivant de ces Romains dont l'histoire a occupé toute notre enfance.» (72)

Roland Mortier fa notar que el plaer que sent Stendhal davant les ruïnes prové menys d'una exaltació romàntica que d'una imaginació nodrida de ferments humanistes.⁷³ Per a una correcta valoració de les ruïnes, diu Stendhal mateix, cal "figurer ce qui manque, et faire abstraction de ce qui est".⁷⁴ La sensibilitat

ruïnista de Stendhal, doncs, és més clàssica que romàntica. "Il reste --conclou Mortier-- l'héritier lointain des humanistes renaissants et le fidèle continuateur des voyageurs-philosophes du siècle des lumières".⁷⁵

3.2.3. Victor Hugo: ruïnes i fantasmes

Quant a la sensibilitat ruïnista del V. Hugo viatger, em remetré novament a l'estudi de R. Mortier: "il contemple la ruine à travers le prisme des légendes", diu aquest autor a propòsit del viatge pel Rin.⁷⁶ La llegenda és prèvia a la visió dels antics castells alemanys, i fins a un cert punt la condiciona. Hugo veu les ruïnes de la vall del Rin poblades de monstres i de gegants, les imatges, terribles i delicioses alhora, dels contes de la seva infantesa. La ruïna serveix, a posteriori, de fixador o de revelador, ja que la visió "repeteix" una visió anterior, segons l'esquema habitual dels escriptors romàntics, de Nerval a Baudelaire. Tant se val la materialitat de la ruïna; l'important és la visió que provoca en la imaginació. L'arqueòleg deixa pas al visionari, com es pot apreciar en aquest fragment del viatge al Rin:

«La lune dans les ruines est mieux qu'une lumière, c'est une harmonie. Elle ne cache aucun détail et elle n'exagère aucune cicatrice [...] Il vaut mieux voir un palais ou un cloître écroulé la nuit que le jour. La dure clarté du soleil fatigue les ruines et importune la tristesse des statues.» (77)

La ruina és, per a Hugo, un motiu per meditar sobre el temps; és, sobretot, el pretext somiat, el lloc ideal per retrobar els propis fantasmes i desvetllar les obsessions immemorials de l'home davant un món que l'inquieta i que l'anul·la.⁷⁸

Acabaré aquestes divagacions amb una darrera citació de R. Mortier, a propòsit de la valoració romàntica de les ruïnes medievals:

«Le romantisme [...] réhabilite la ruine médiévale. Hugo trouve aux vieux "burgs" rhénans plus de poésie qu'aux ruines antiques [...] Matérialisation de l'histoire à une époque qui s'y plonge avec volupté, la ruine y gagne un prestige nouveau [...] Le romantisme se complaira dans les vieilles pierres moussues, dans les tours ébréchées, sous les voûtes branlantes, sur les dalles brisées. Il y retrouve la blessure profonde [...] de l'impossible retour en arrière, de la réitération illusoire, mais aussi la hantise d'un passé insaisissable et celle de la fin des temps.» (79)

3.3. El gust pel pintoresc: el viatge a Espanya

La revaloració del paisatge i la idealització consegüent duta a terme pels escriptors del romanticisme van fer aparèixer, a la fi del segle XVIII i a la primera meitat del XIX, sobretot a França, uns volums de gran format, il·lustrats amb paisatges presos del natural i més o menys idealitzats, que solien presentar-se com a "voyages pittoresques"⁸⁰ i que, sovint, reflectien itineraris hispànics dels seus autors.

Un dels més remarcables, bé que incomplet, fou el Voyage pittoresque et historique en Espagne (1806-20) del militar francès Alexandre de Laborde.⁸¹ Aquesta obra tingué una mena de continuació en un Itinéraire descriptif de l'Espagne (1808),⁸² la tercera edició del qual, vint anys més tard, assenyala --segons J.-C. Berchet-- la fi del viatge "enciclopèdic".⁸³

Entre 1807 i 1811, Aubin-Louis Millin donava a les premses, en quatre volums, un Voyage dans les départements du Midi de la France, considerat molt important «dans le répertoire et dans la description précise de[s] "antiquités nationales"» franceses.⁸⁴

L'any 1824, Edward H. Locker publicà, a Londres, Views in Spain, i un altre militar, el baró Taylor, es-

tampà, a Londres i a París, un Voyage pittoresque en Espagne, Portugal et sur la côte d'Afrique (1826-32). Els mateixos anys, J. A. Cervini feia imprimir un Voyage pittoresque dans les Pyrénées françaises et dans les départements adjacents,⁸⁵ i, el 1835, Prosper Mérimée, inspector general dels monuments històrics de França, publicava unes Notes d'un voyage dans le Midi de la France, d'interès per a les comarques nord-catalanes.⁸⁶

Entre 1830 i 1837, encara, Taylor mateix, amb el concurs de Ch. Nodier i A. de Cailleux, treia a la llum uns Voyages pittoresques et romantiques dans l'ancienne France,⁸⁷ un volum dels quals era dedicat al Languadoc-Rosselló.⁸⁸ I un col·laborador de Taylor, J.-B. Laurens, féu conèixer, el 1840, uns Souvenirs d'un voyage d'art à l'île de Majorque.⁸⁹

Aquesta mena de llibres, i el tipus mateix de viatger, foren el model per a la sèrie que projectà el gravador català Francesc X. Parcerisa, sota el títol genèric de Recuerdos y bellezas de España (1839-65), per a la realització de la qual demanà col·laboració a diferents escriptors (P. Piferrer, J. M. Quadrado, F. Pi i Margall).⁹⁰

Posteriorment, al llarg de tot el segle XIX, s'anaren imprimint arreu dotzenes de relacions de viatges

profusament il·lustrades i qualificades invariablement de "pintoresques".⁹¹

Durant la segona meitat del segle XVIII, sota el regnat de Carles III, i coincidint amb viatgers que recorren el país amb una òptica il·lustrada,⁹² els escriptors romàntics europeus --sobretot els francesos-- comencen a viatjar a Espanya, atrets generalment per una certa imatge "romàntica", a la creació de la qual havien contribuït elements tan diversos com la guerra del Francès --propiciadora del clixé de valentia i fanatisme entorn del "brave espagnol"--, o el manteniment d'estructures socials arcaiques, que acostaven la península al món aràbic, de costums exòtics, destí somiat de tot viatger romàntic.

Al començament del segle XIX ja havia aparegut una dotzena de títols de temàtica espanyola, signats per literats viatgers anglesos i francesos, tallats tots ells, si fa no fa, pel mateix patró.⁹³ El mite espanyol que es forma en aquesta època no serà pas modificat pel romanticisme posterior. L'any 1836, la "Revue de Paris" diu que la península ibèrica ha esdevingut "le point de mire des voyageurs, des vaudevillistes et des soldats de fortune, le thème sur lequel philosophes et hommes politiques entassent considérations sur considérations".⁹⁴

Fascinats per l'encís popular, vital, "oriental", d'una Espanya més imaginada que real, els viatgers romàntics deixaran una petja literàriament important durant els seus periples hispànics.

Ressenyaré tan sols dos autors i dos títols representatius d'aquesta "febre" espanyolista del romanticisme europeu: els articles de Prosper Mérimée (1831-1833)⁹⁵ i el Voyage en Espagne (1845),⁹⁶ de Théophile Gautier.⁹⁷

3.4. Exotisme i evasió: el viatge a l'Orient

M'he referit abans a l'Itinéraire de Paris à Jérusalem de Chateaubriand com un model de "pelegrinatge als orígens" de la civilització europea. Països com Grècia, Turquia, Palestina o Egipte passen de ser meres referències geogràfiques a adquirir connotacions simbòliques que n'estimulen la descoberta personal. L'Orient --ha escrit Berchet-- "plus qu'un espace géographique, [...] désigne un espace mythique, traversé de pulsions contradictoires".⁹⁸ El Jo romàntic, amarat d'una nostàlgia profunda, vol recuperar el propi passat. Recorre, per a això, a un itinerari típicament medieval (veg. supra, § 0.2), que havia mantingut una certa vigència, fins i

tot després de l'ocupació otomana dels països de la Mediterrània oriental. Els romàntics, però, són els creadors del terme "viatge a l'Orient", amb el qual conferixen a l'antic trajecte religiós una nova significació. L'Orient, que per als enciclopedistes era una pura noció astronòmica, històrica o filosòfica, esdevé, amb els romàntics, una projecció subjectiva de l'etnocentrisme europeu.⁹⁹

Alphonse de Lamartine és qui fixa el terme, l'any 1835, en el sentit que tindrà per als viatgers romàntics posteriors.¹⁰⁰ Val a dir que el viatge a l'Orient tingué conseqüències importants en la seva vida personal ulterior. Un cert messianisme social, de caire saint-simonià i espiritual, li féu adoptar, per exemple, posicions polítiques (com a diputat) a favor dels pobles sotmesos al poder otomà.¹⁰¹

L'any 1842, un altre viatger romàntic, Gérard de Nerval, s'embarcava amb direcció a l'Orient. De l'experiència d'un any entre musulmans, en terres mediterrànies, en sorgirà un altre Voyage en Orient, d'una gran fortuna literària.¹⁰² En el seu relat Nerval barreja, de forma inextricable, realitat i ficció, el pintoresc i el simbòlic, i hi intercala històries i llegendes, en un estil que ha estat qualificat de "realisme poètic".¹⁰³

Vegem-ne un fragment:

«Après montagnes, noirs abîmes, où les feux de midi découpent des cercles de brume, fleuves et torrents, illustres comme des ruines, qui roulez encore les colonnes des temples et les idoles brisées des dieux; neiges éternelles qui couronnez des monts dont le pied s'allonge dans les champs de braise du désert; horizons lointains des vallées que la mer emplit à moitié de ses flots bleus; forêts odorantes de cèdre et de cinnamome; rochers sublimes où retentit la cloche des ermitages; fontaines célébrées par la muse biblique, où les jeunes filles se pressent le soir, portant sur le front leurs urnes élancées; oui, vous êtes pour l'Européen la terre paternelle et sainte, vous êtes encore la patrie!» (104)

Nerval, com Lamartine, restà fascinat de viure, al Pròxim Orient, l'època feudal, definitivament liquidada a França després de la Revolució. En un món en perpètua mutació, l'antic Orient és vist com un somni de permanència: el passat hi continua, sense canvis. El viatger occidental hi satisfà la nostàlgia primitivista i hi retroba allò que coneix pels llibres i per la tradició. Viatjar a l'Orient, conclou el vescomte de Vogüé, és revivre en el present les diverses etapes de la nostra pròpia evolució.¹⁰⁵

El periple mediterrani "inventat" per Chateaubriand a l'inici del segle perdurà, més o menys invariable, fins que les guies turístiques el fixaren definitivament. A mitjan segle, G. Flaubert i el seu acompanyant Maxime Du Camp segueixen encara el model ideal de pere-

grinació llevantina, rere les passes de l'autor de l'I-tinéraire: Egipte, Palestina, Líban, Asia Menor i Grècia.¹⁰⁶

Pel que fa al viatge a Egipte, tan repetit per milers de turistes fins als nostres dies, ha deixat nombroses relacions literàries, especialment de viatgers francesos,¹⁰⁷ de les quals voldria destacar les cartes trameses per Flaubert des d'aquell país,¹⁰⁸ i el Voyage en égypte (1849) d'Eugène Fromentin, publicat molts anys després.¹⁰⁹

Tots aquests viatges estan en relació amb un gust més genèric per l'exotisme i el pintoresc, que, com hem pogut veure (supra, 3.3), originà també nombrosos viatges a Espanya. El gust per l'exotisme no fou pas privatiu de la literatura; només cal tenir presents els quadres orientalistes d'un Delacroix, o els tipus i els paisatges marroquins dibuixats pel nostre Fortuny, a partir de 1859.¹¹⁰ Fins i tot la música es féu ressò d'aquesta tendència.¹¹¹

En darrer terme, el motiu que empeny els romàntics a visitar el Pròxim Orient és el mateix que els fa emprendre el viatge cap a les boires del país d'Ossian, cap als antics burgs d'Alemanya o cap als colors d'Anda-

lusia.¹¹² Ho ha expressat molt bé H. Peyre:

«Derrière ces rêves de voyage exotique [...] perce d'ailleurs le sentiment qui, plus que tout autre peut-être, caractérise le romantisme: l'impossibilité pour eux de se satisfaire du présent et de ce qui les entoure.» (113)

4. Al marge del romanticisme: cròniques i reportatges

Si durant la primera meitat del segle XIX predominaren els viatgers romàntics, de 1850 a 1900 es publicà a Europa un nombre molt respectable de relats de viatges que no participen pas dels criteris estètics d'aquell moviment. Em refereixo als llibres de viatges motivats per periples més o menys turístics, provocats de vegades per exigències d'un públic lector, sedentari, amb curiositat per tots aquells països allunyats del propi, que ja podien ser recorreguts, si hom disposava dels mitjans necessaris, amb una certa facilitat.

Durant la segona meitat del segle, proliferen, a tot Europa, les relacions de viatges que ajuden a divulgar o vulgaritzar, amb amenitat i documentació, els costums i les formes de vida de països diferents.

Cal tenir en compte, encara, un altre factor important per a la consolidació del gènere: la importància

creixent del periodisme, que acull, en les columnes de diaris i revistes, les col·laboracions literàries de viatgers o de turistes ocasionals.¹¹⁴ Al darrer quart de segle, a més, comença a perfilar-se la figura del corresponçal de premsa, que aprofita l'estada, per motius professionals, en països desconeguts dels seus lectors per trametre informacions directes dels aspectes més diversos de la seva gent i els seus costums.

Apareixen, doncs, la crònica i l'article de viatges, i, sobretot, el reportatge, modalitat periodística que, a Europa, tindrà el seu gran moment, ja entrat el segle XX, en el període d'entreguerres. Algunes d'aquestes innovacions informatives, integrables en bona part en la narrativa de viatges, foren els escrits tramesos pels corresponçals arran dels grans conflictes internacionals. Faré esment de tres noms del nostre país, pioners del periodisme més que no pas autors de relats de viatges stricto sensu: el valencià F. Peris Mencheta, que trameté, amb gran èxit de públic, cròniques de la guerra carlina i de la campanya d'Àfrica; el blanenc Nil M. Fabra, reporter del "Diario de Barcelona" en els fronts de les guerres austro-prussiana de 1866 i franco-prussiana de 1870-71; i l'aventurer Sadurní Ximénez,¹¹⁵ corresponçal de premsa a la tercera guerra carlina, a la contesa russo-turca de 1877-78 i a la con-

frontació italo-etiòpica de 1894-96.¹¹⁶ Caldria afegir-hi, encara, les cròniques de l'alçament garibaldí (1859) enviades per V. Balaguer des d'Itàlia al diari "El Telégrafo" i recollides més tard en volum.¹¹⁷

És clar que, si ens remuntàvem als inicis del segle, hauríem de parlar de la producció "periodística" d'uns il·lustres viatgers catalans: Domènec Badia i Lebllich, més conegut pel sobrenom aràbic d'"Alí Bei-el-Abbasi", i el marí i diplomàtic Sinibald de Mas, tots dos agents del colonialisme europeu per terres orientals. Més endavant m'ocuparé de les seves respectives obres de viatges.

En la línia dels reportatges periodístics destaquen, arreu d'Europa, els relats de viatges originats per la guerra franco-prussiana de 1870.¹¹⁸ Cal subratllar, per l'enorme acceptació que tingué, el Voyage aux pays des milliards,¹¹⁹ del suís, fincat a París, Victor Tissot, en el qual donava a conèixer l'Alemanya postbèlica als lectors francesos. L'autor, esperonat per l'èxit d'una obra d'aquestes característiques, incrementà la seva producció en la línia de divulgació dels països centreeuropeus,¹²⁰ i publicà un nombre molt considerable de títols sobre terres desconegudes del lector comú.¹²¹

Al llarg de la segona meitat del segle continuen apareixent relats de viatges a països orientals o, si més no, exòtics per al lector europeu: Aràbia, Turquia, Egipte, el Marroc, o Espanya mateix, són el tema de nombroses relacions de viatges d'escriptors dels països d'Occident.¹²² A mesura que avança la xarxa dels ferrocarrils europeus,¹²³ augmenten les possibilitats dels desplaçaments internacionals,¹²⁴ i ja no són tan escadusseres, posem per cas, les narracions de viatges a les terres russes,¹²⁵ o, a l'inrevés, les relacions de viatgers russos sobre els països europeus occidentals o mediterranis.¹²⁶

Per a una informació més detallada remeto el lector a les bibliografies esmentades en apartats anteriors.

5. Un problema formal: la indefinició d'un gènere

Al llarg del segle XVIII, la literatura de viatges, de caire eminentment científic, fou un gènere molt apreciat a l'Europa il·lustrada. Amb la irrupció del romanticisme, però, aquesta literatura se situà, com hem tingut ocasió de veure, al marge dels gèneres literaris establerts. Els escriptors romàntics definiren el "viatge" com un gènere mixt, entre la història i la literatura.

Aquest era, si més no, el punt de vista de Chateaubriand l'any 1807:

«Il y a des genres de littérature qui semblent appartenir à certaines époques de la société [...] Les Voyages, par exemple, qui tiennent à la fois de la poésie et de l'histoire.» (127)

Pocs anys abans, en canvi, Volney opinava que el gènere de viatges pertanyia a la història i no pas a la ficció literària,¹²⁸ principi que s'esforçà a aplicar en els seus relats de l'Orient, en els quals l'itinerari i la peripècia personal restaven quasi ocults darrera un to expositiu volgudament impersonal.¹²⁹

De fet, el viatge literari, tal com s'anà configurant a partir de 1800, presenta diverses manifestacions formals. Manlleva a la ficció un seguit de recursos narratius (ús de la primera persona gramatical, estructura epistolar, inserció de llegendes i tradicions orals...) o "poètics" (el retrat, la descripció, la prosopopeia, la meditació...), els quals combina amb formes del discurs sorgit de la literatura científica o acadèmica del segle de les Llums (la dissertació, la memòria, l'elogi...).¹³⁰

El caire autobiogràfic d'aquesta mena de relats --subratllat a propòsit de l'Itinéraire de Chateaubriand

(veg. supra, 1.3)-- els confereix un marxamo d'autenticitat i de sinceritat personal que els acostava molt al gènere de memòries. Això no obstant, la forma de diari, amb datacions precises de les anotacions, allunya el llibre de viatges del plantejament històric del llibre de memòries, i li confereix una perspectiva més immediata dels fets relatats. "Si les memòries solen ser una justificació personal [...], els llibres de viatges, més pròxims a l'actualitat, incideixen més clarament en la crítica social o en la defensa d'unes [determinades] ideologies", ha escrit un estudiós de la nostra història literària.¹³¹

La forma epistolar ha estat sovint adoptada en els llibres de viatges, tant en els del segle XIX com en els apareguts al llarg de l'actual. El 10 de gener de 1804, des de Roma, Chateaubriand adreçava una llarga carta al seu editor i amic de París, Fontanes, en la qual li detallava les impressions del seu viatge a Itàlia.¹³² Semblantment, Victor Hugo subtitulà les anotacions del seu viatge pel Rin "Lettres à un ami".¹³³ No és d'estranyar, doncs, que Verdaguer adoptés també la forma epistolar per a algunes de les seves impressions literàries de viatger o d'excursionista.¹³⁴

Fets i sentiments, descripció i reflexió, atorguen

a un gènere literari renovat pel romanticisme un caràcter híbrid, que es pot interpretar com un element estratègic de la intenció bàsicament autobiogràfica i testimonial de l'autor. "Ni voyage ni Mémoires --escriu J.-C. Berchet a propòsit de l'Itinéraire de Chateaubriand--, mais mémoires de voyage, voyages de la mémoire où le moi avance masqué [...] mais se trouve sans cesse mis en scène."¹³⁵

Dieteris, cartes, memòries, records, relacions, impressions, apuntacions, causeries... Sota aquestes i altres etiquetes es presenta la major part de llibres de viatges escrits i publicats durant les dues darreres centúries. La mateixa indefinició formal del gènere arriba a inquietar, algun cop, el narrador:

«esta serie de artículos de viage que no se como llamar, si relación, ó reseña, ó apuntes, ó memorias, ó observaciones, ó recuerdos, que no sé en verdad qué nombre merezcan [...]» (136)

Finalment, haig de referir-me breument a la distinció que hom ha establert, en el camp del periodisme, entre el reportatge o la crònica de viatges i els llibres o els articles anomenats també de viatges. Així, per exemple, parlant genèricament de la narració de viatges en l'obra de Josep Pla, un estudiós ha volgut precisar l'abast i la significació de cadascun d'aquests

termes, i ha afirmat que "molts dels treballs d'aquest autor [que alguns dels seus crítics o biògrafs qualifiquen de narració, llibre o article de viatges] presenten els trets característics de la crònica [...] de viatges".¹³⁷ El mateix estudiós fa notar que sovint, en l'obra de Pla, els termes "articles" i "cròniques" de viatges tenen la mateixa significació. Per a Pla, en tot cas, es tracta d'escrits d'encàrrec, destinats als diaris que els hi demanaven.¹³⁸ La fórmula més freqüent, tanmateix, per referir-se a aquesta mena de textos periodístics motivats pels viatges, és la de "llibre de viatges",¹³⁹ com repetidament he escrit jo mateix en el curs d'aquest capítol.

NOTES

1. La bibliografia d'aquest període és abundantíssima, tant pel que fa a les obres dels autors com als estudis que han originat. No tinc pas, doncs, cap pretensió d'exhaustivitat. Per a una visió més detallada, el lector pot recórrer a alguns dels repertoris consignats a la nota 16 del capítol anterior.
2. El terme "turista" és una adaptació del neologisme anglès tourist (de tour 'viatge', pres del fr. tour 'tomb, passeig'), documentat en aquella llengua el 1800, en francès, el 1816 (Le Petit Robert, ed. 1973, pàg. 1804), i en català, el 1905, segons J. Coromines (DECLC, VIII, 611a), tot i que el mot apareix —en cursiva— al pròleg de J. Collell al recull De fora casa, de J. Cabot i Rovira (Barcelona, 1898), pàg. 11. Per "turisme" s'entén 'el fet de viatjar per un país, pel sol gust de conèixer-lo, per recreació' (DGLC, s.v.). Segons Littré (s.v.), el mot francès touriste s'aplicava als viatgers anglesos que visitaven França, Suïssa i Itàlia. La primera vegada que el mot s'usà en el sentit que tindria posteriorment fou en el títol d'un llibre de viatges del francès Stendhal (Mémoires d'un touriste, 1838). Veg., per a més detalls, L. Lavour, El turismo en su historia, citat, pàgs. 1-54.
3. El model dels agents de viatges fou l'australià Thomas Cook, nascut el 1808, el qual, a la vista de les demandes d'ajut d'amics i coneguts per a la planificació dels seus viatges, decidí dedicar-s'hi professionalment. El 1841 organitzà el primer viatge col·lectiu amb tren, i l'any 1869 oferia al turista europeu la possibilitat de visitar Egipte i Palestina de manera "civilitzada", és a dir, amb les necessitats materials cobertes i amb exclusió de possibles incidències desagradables. Pels volts de 1870 prop de 200.000 persones es desplaçaven arreu del planeta en viatges organitzats per Cook. El 1872, es féu càrrec del primer viatge organitzat al voltant del món. (Per a aquestes notes m'he servit de la introducció de L. Litvak a El ajedrez de estrellas, Barcelona, Laia, 1987, esp. pàg. 12.)

4. La línia ferroviària Brusselles-Malines s'havia obert l'any 1835.
5. Victor Hugo, «Oeuvres complètes», Voyages (Paris, éd. Robert Laffont, "Bouquins", 1987), pàg. 611.
6. Ibidem.
7. Viages de Fr[ay] Gerundio, por Francia, Bélgica, Holanda y orillas del Rhin (Madrid, Est. Tip. Mellado, 1842), vol. II, pàg. 54. Aquest mateix autor escriu també: «la Bélgica, que es el país en que [los caminos de hierro] mas abundan y en que estan mejor organizados» (ibid., vol. I, pàgs. 143-144).
8. Recuerdos de viaje (Barcelona, fulletó del "Diario de Barcelona", [1852]), vol. II, pàg. 106. Cito de l'exemplar que en posseïa Verdaguer (BC, núm. reg. 7526).
9. "Episodio de viaje", inclòs al volum Algo (1876).
10. Premiada al certamen de Vilanova de 1881, fou publicada a "L'Avens", any II, núm. 13 (abril de 1883), pàgs. 165-166.
11. Inclòs al recull La garba montanyesa (Vich, Est. y llibreria de Ramon Anglada, 1879), pàgs. 81-84.
12. "La Il·lustració Catalana", any III, núm. 64 (15-VI-1882), pàg. 170.
13. Apud L. Lavour, El turismo en su historia, p. 554.
14. Ibid., pàg. 549.
15. V. Hugo, Le Rhin. Lettres à un ami (1842); A. Dumas, Excursions sur les bords du Rhin (1862). Verdaguer tenia un exemplar de l'obra d'Hugo (BC, núm. reg. 7729).
16. Veg. L. Lavour, El turismo en su historia, p. 549.
17. Duia el subtítol següent: "Revista mensual / consagrada á facilitar al viajero Hispano-Americano el conocimiento de los puntos mas frecuentados de Europa, con expresion de los / principales establecimientos públicos de sus primeras capitales, y todo género de indicaciones útiles y necesarias".

18. Le voyage et l'écriture, «Romantisme», núm. 4 (1972), pàg. 17.
19. Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce, et revenant par l'Égypte, la Barbarie et l'Espagne (1811). Verdaguer en tenia dos exemplars, en la llengua original (BC, núms. reg. 7424 i 7444).
20. M. Butor, art. cit., ibid..
21. Ibid., pàg. 12.
22. Veg. Alain Verjat, Le regard du commis-voyageur ou les itinéraires de Stendhal touriste, dins «Itinéraires imaginaires» (Grenoble, ELLUG, 1986), pàgs. 90-115.
23. Souvenirs littéraires, vol. I, pàg. 432.
24. J.-M. Gautier, "Introduction" a Chateaubriand, Voyage en Italie (Genève, Droz, 1969), pàg. 9.
25. En destacaré un article recent --molt representatiu de la nova itérologie-- de Jean-Claude Berchet, especialista en viatgers romàntics francesos: Un voyage vers soi, «Poétique», núm. 53 (febrer de 1983), pàgs. 91-108. També em semblen interessants les pàgines que hi dedica Michel Butor a l'article suara esmentat.
26. Le voyage et l'écriture, cit., pàg. 12.
27. Ibidem.
28. Un voyage vers soi, cit., pàg. 102.
29. Veg. P. Barbéris, Chateaubriand, une réaction au monde moderne (Paris, Larousse, 1976), cap. VI.
30. J.-C. Berchet, art. cit., pàg. 102, nota 48. La citació completa és recollida per M. Butor, art. cit., pàg. 12.
31. Del prefaci de la primera edició.
32. Rafael Argullol, La atracción del abismo. Un itinerario por el paisaje romántico (Barcelona, Plaza & Janés, 1987), pàg. 82.
33. Ibid., pàg. 83.

34. Veg. R. Cano Gaviria, "Gustave Flaubert y la melancolía de los paquebotes", próleg a G. Flaubert, Cartas del viaje a Oriente (Barcelona, Laertes, 1987), pàgs. 9-29.
35. Voyages, ed. cit., pàg. 12.
36. P. Van Tieghem, Le Romantisme dans la littérature européenne (Paris, Albin Michel, 1969, 2a ed.), pàgs. 456-457.
37. Ibidem.
38. El seu Tour in Catalonia fou publicat per primera vegada als «Annals of Agriculture» londinencs; més tard se'n feren altres edicions, en anglès (1794) i en francès (1860). Fa pocs anys n'aparegué una versió catalana, a càrrec de R. Boixareu: Viatge a Catalunya (Barcelona [Esplugues de Llobregat], Ariel, 1970; "Hores de Catalunya").
39. Veg. el recent i detallat estudi de Ian Robertson, Los curiosos impertinentes. Viajeros ingleses por España desde la ascensión de Carlos III hasta 1855 (Barcelona, Serbal/CSIC, 1988), especialment la bibliografia dels viatgers anglesos d'aquest període (pàgs. 320-322).
40. De la part dedicada a Catalunya, n'hi ha traducció castellana recent: Manual para viajeros por Cataluña y lectores en casa (Madrid, Ed. Turner, 1983).
41. N'hi ha traducció catalana recent, per Joan Fontcuberta: Quadres de viatges (Barcelona, Ed. 62, 1983; "Les Millors Obres de la Literatura Universal").
42. Voyages en zigzag, ou excursions d'un pensionnat en vacances dans les cantons Suisses et sur le revers Italien des Alpes (Paris, Dubochet et Cie., 1844).
43. Extreuc algunes d'aquestes idees de R. Argullol, La atracción del abismo, cit., pàgs. 13-21.
44. On es fa més explícita aquesta sensibilitat és, segurament, en Les rêveries d'un promeneur solitaire (1782). Veg. una interpretació simbòlica d'un episodi d'aquesta obra a Jean Oudart, Tentative et échec de la construction d'un refuge exemplaire chez Rousseau, «Circé», 2 (1970), pàgs. 281-291.

45. Verdaguer posseïa un exemplar d'aquesta obra, en llengua original (Paris, A. Hiard, 1836) i en sis toms relligats en dos volums (BC, núms. reg. 5199 i 6893). Entre els llibres de Verdaguer es troben altres títols relacionats amb aquest tema. En destacaré dos: Beautés du spectacle de la nature, de L.-F. Jéhan (Tours, Mame, 1861; BC, núm. reg. 6907) --obra basada en Spectacle de la nature, de Noël Pluche--, de la qual Verdaguer posseïa un exemplar en traducció castellana (BC, núm. reg. 5210, avui inutilitzat); i la segona sèrie de Le symbolisme de la nature, de Mgr. de La Bouillerie, en dos volums (Paris, Victor Palmé, 1873; BC, núm. reg. 6929), "études que le positivisme des âges modernes avait déplorablement négligées", segons afirma l'autor a la introducció (vol. I, pàg. 9).
46. Publicà també un Voyage à l'Île de France (1773).
47. Veg. Micheline Tison-Braun, Poétique du paysage (Essai sur le genre descriptif) (Paris, A.-G. Nizet, 1980). Per a Chateaubriand, veg. pàgs. 56-66.
48. Chateaubriand et son groupe littéraire sous l'Empire, vol. I (Paris, Garnier, 1948), pàg. 396.
49. Mémoires d'un touriste, vol. II (Paris, Maspero, 1981), pàg. 135.
50. «La littérature française renferme des centaines d'ouvrages [...] consacrés à des Voyages aux Pyrénées. Particulièrement féconds dans ce domaine, les écrivains romantiques ont tous chanté, soit en prose, soit en vers, les plus belles montagnes du monde» (P. de Gorsse, Les Pyrénées sentimentales et littéraires, «Actes du XIIIe Congrès d'études de la Fédération des Sociétés Académiques et Savantes Languedoc - Pyrénées - Gascogne (Tarbes, 15-17 Juin 1957)», pàg. 12).
51. Verdaguer en tenia un exemplar (BC, núm. reg. 7259) de la vuitena edició (Paris, Hachette, 1878). Encara que l'autor fos un significat positivista, l'estil d'algunes descripcions és deutor de les formulacions romàntiques del seu temps.
52. Ibid., pàgs. 218-219.
53. Voyages, ed. cit., pàg. 860.
54. Veg. R. Argullol, La atracció del abismo, p. 47.

55. Al llarg del segle XIX es publicaren obres sobre el tema, de les quals destacaré tan sols les que tenia Verdaguer a la seva biblioteca: La Montagne, de Jules Michelet (4a ed., Paris, Librairie Internationale, 1868; BC, núm. reg. 6934), i Histoire d'une montagne, d'Élisée Reclus (Paris, J. Hetzel, s.d.; BC, núm. reg. 6917).
56. "Cauterets" (1843), dins Voyages, cit., pàg. 851.
57. Al pié de la encina. Historias, tradiciones y recuerdos (Madrid, 1893), pàg. 122.
58. Roland Mortier, La poétique des ruines en France, ses origines, ses variations, de la Renaissance à Victor Hugo (Genève, Droz, 1974), pàg. 27. Aquest estudi és fonamental per a una visió global i detallada de la temàtica ruïnista. Per als romàntics, veg. els capítols IX-XV, pàgs. 126-227.
59. "Le Rhin", Voyages, ed. cit., pàg. 73.
60. Veg. Argullol, La atracció del abismo, pp. 22-33.
61. Així l'anomena R. Mortier (La poétique des ruines, pàg. 170), i, sota aquest epígraf, li dedica tot un capítol (pàgs. 170-192).
62. Le Génie du Christianisme, part III, llibre V, cap. 3; apud Mortier, ob. cit., pàg. 171.
63. Ibidem. Veg. també R. Torrents, Contribució a l'estudi de la gènesi de "Canigó", de Verdaguer, «Anuari Verdaguer 1987» (Vic, EUMO, 1988), pàg. 71.
64. R. Mortier, La poétique des ruines, pàg. 174.
65. Le Génie du Christianisme, part IV, llibre IV, cap. 12; apud Mortier, ob. cit., pàg. 175.
66. Chateaubriand, Voyage en Italie. Ed. critique présentée par J.-M. Gautier (Genève, Droz, 1969), pàg. 133.
67. Ibid., pàg. 135.
68. Ibid., pàg. 37.
69. Dito per l'edició il·lustrada de 1958 (Firenze, Parenti), pàg. 7.

70. Ibid., pàg. 13.
71. Ibid., pàg. 23.
72. Ibid., pàg. 27.
73. La poétique des ruines, cit., pàg. 206.
74. Promenades dans Rome, ed. cit., pàg. 145.
75. La poétique des ruines, cit., pàg. 207.
76. Ibid., pàg. 221.
77. Voyages, ed. cit., pàg. 305. L'associació de les ruïnes amb les visions nocturnes era molt pròpia de la sensibilitat romàntica. El 18 de maig de 1882, després d'haver recorregut el monestir de Poblet a la claror del dia, un grup d'excursionistes catalans i valencians --entre els quals hi havia Jacint Verdaguer-- féu una visita nocturna al cenobi a la llum de les torxes. L'espectacle, "sorprenent y may vist en estes ruïnes", era dirigit pels pintors Josep Brel i Dionis Baixeras, els quals havien disposat "llums de Bengala preparades y enceses per una ma oculta, [que] il·luminavan [...] les profunditats misterioses de aquells alcàssars de la nit..." (apud Epistolari de Jacint Verdaguer, vol. III, Barcelona 1971, pàg. 220).
78. Sobre aquests i altres aspectes del viatge al Rin de V. Hugo, veg. els articles següents: Jean-Charles Gateau, Des souris et des âmes, ou Hugo en maître de forges, dins «Le voyage sur le fleuve» (Grenoble, ELLUG, 1986), pàgs. 45-55; Lídia Anoll, Fantasia en mi mayor sobre "El Rhin" de Victor Hugo, «Barcarola» (Albacete), núm. 20 (maig de 1986), pàgs. 175-186.
79. La poétique des ruines, cit., pàg. 226.
80. L'adjectiu és pres de l'italià pittoresco, que "si dice di paesaggio, scena, oggetto [...] caratteristici e vivaci" (Dizionario Garzanti della Lingua Italiana, 15ª ed., 1982, s.v.). Des del punt de vista artístic, l'estètica del pintoresc és un fenomen, sobretot anglès, del segle XVIII. En el cas d'aquests viatges, el qualificatiu indicava la preponderància dels gravats sobre motius paisatgístics per damunt de les informacions estrictament

erudites o científiques.

81. Publicat a París, en dos volums, dividit cadascun en dues parts. El primer volum és destinat, quasi sencer, a la descripció històrico-geogràfica de Catalunya i el País Valencià (n'hi ha traducció catalana, en dos volums: Montserrat, 1974-75).
82. El títol complet és Itinéraire descriptif de l'Espagne et tableau élémentaire des différentes branches de l'administration et de l'industrie de ce royaume. Es publicà en cinc volums més un atlas.
83. "Introduction" a Th. Gautier, Voyage en Espagne (Paris, Garnier-Flammarion, 1981), pàg. 26.
84. R. Mortier, La poétique des ruines, cit., pàg. 170, nota 2.
85. Paris, Treuttel et Wurz, 1826-1830. Les pàgines dedicades al Rosselló són les 145-162.
86. Se'n féu una "édition du Centenaire" dins P. Mérimée, Notes de voyages (Paris, Hachette, 1971).
87. Tots els volums, en format de gran-foli, duen el següent peu d'impremta: "A Paris. De l'Imprimerie de Firmin Didot Frères, Imprimeurs de l'Institut". Recentment se n'ha fet alguna reproducció parcial: Toulouse-Albi (Toulouse, Lombatières F., 1977).
88. Hi dedicaren la primera part del segon volum (1835). La descripció del Rosselló conté unes 50 planxes i una cinquantena de pàgines de text, bellament emmarcat en litografies. Uns anys després, Taylor publicà el text corresponent a la descripció del Pirineu en un volum, en octau, independent de la col·lecció (Les Pyrénées, Paris, C. Gide, 1843), d'on és probable que Verdaguer traduí alguns fragments, els anys 1879-80, durant les estades al balneari vallespirenc de la Presta (veg. BC, ms. 375-VI).
89. Paris [Montpéllier], A. Bertrand [Imp. de Boehm]. L'obra, de 140 pàgs., incloïa 48 gravats.
90. Estampats a Barcelona, a la impremta de Joaquim Verdaguer. Jacint Verdaguer posseï, si més no, un exemplar dels dos primers volums, dedicats a Catalunya (BC, núms. reg. 7231 i 7244).

91. Per esmentar tan sols alguns títols apareguts a Catalunya: Viaje pintoresco alrededor del mundo, en tres volums, traduït del francès (Barcelona, Impr. de J. Oliveras, 1841); Viaje pintoresco a las dos Américas, Asia y Africa, en tres volums i traduït del francès (*ibid.*, 1842); José Comas, El mundo pintoresco, en diversos volums (Barcelona, Imp. Hispana de V. Castaños, 1868); Europa pintoresca. Descripción general de viajes, en dos volums (Barcelona, Muntaner y Simón, 1882), etc.
92. L'autor més destacat és, potser, el valencià Antoni Pong (o Ponz), viatger i acadèmic d'esperit classicista, que escriví el monumental Viaje de España, en divuit volums (Madrid, Ibarra, 1772-94).
93. En destacaré els Travels throuh Spain in the years 1775 and 1776 (London, 1779), de Henry Swinburne, il·lustrats amb dibuixos de l'autor; A Journey through Spain in the years 1786 and 1787, en tres volums, de Joseph Tawsend (London, 1792); i el Nouveau voyage d'Espagne (1788), de Jean-François Bourgoing, d'un notable interès i sovint reeditat.
94. Apud J.-C. Berchet, "Introduction" a Th. Gautier, Voyage en Espagne, ed. cit., pàg. 17.
95. Lettres adressées d'Espagne au directeur de la "Revue de Paris" (ara dins Théâtre, romans et nouvelles, Gallimard, "La Pléiade", vol. XXI).
96. La primera versió es publicà, amb el títol de Tra los montes, a París, el 1843. Veg. ed. cit. a la nota 83.
97. La bibliografia sobre el tema és copiosa. Recordaré només la clàssica Bibliographie des voyages en Espagne et en Portugal, de R. Foulché-Delbosc (Paris, 1896), els dos volums d'A. Farinelli intitolats Viajes por España y Portugal desde la Edad Media hasta el siglo XX (Madrid, 1921-30), i faré esment d'uns quants estudis i antologies posteriors: J.-J. Bertrand, Sur les vieilles routes d'Espagne. Les voyageurs français (Paris, 1931); M. A. Williams, Spain as seen by French writers between 1825 and 1850 (London, 1959); L.-F. Hoffmann, Romantique Espagne. L'image de l'Espagne en France entre 1800 et 1850 (New Jersey, 1961); A. Figueroa Melgar, Viajeros románticos por España (Madrid, 1971); M. Rees, French Authors on Spain, 1800-1850 (London, 1977); L'Espagne romantique (Témoignages

- de voyageurs français), present. de J.-R. Aymes i ed. d'A.-M. Métaillé (Paris, 1983). Pel que fa a la visió de Catalunya dels viatgers francesos d'aquest mateix període, veg. l'article recent de J.-R. Aymes, La imatge de Catalunya i dels catalans a França (1750-1860), dins «Perspectives entorn de la Revolució Francesa» (Barcelona, L'Aveng, 1988), pàgs. 53-75, amb molta bibliografia.
98. Jean-Claude Berchet, "Introduction" a Le voyage en Orient. Anthologie des voyageurs français dans le Levant au XIXe siècle (Paris, R. Laffont, 1985), pàg. 15.
99. Ibid., pàgs. 3-4.
100. A. de Lamartine, [Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient (1832-1833), ou notes d'un voyageur, 4 vols. (Paris, Gosselin, 1835). Pocs anys després n'apareixia una versió castellana, també en quatre volums, però amb el títol modificat: Viage á la Palestina (Valencia, Impr. de D. José Mateu Cervera, 1844). Verdaguer posseïa un exemplar d'una edició en llengua original d'aquesta obra, en dos volums i amb molts senyals de lectura (BC, núm. reg. 7439).
101. Veg. J.-C. Berchet, Le voyage en Orient, cit., pàg. 1088. Sense voler-hi establir un paral·lel exacte, vull recordar que Verdaguer també tornà profundament trasbalsat del seu pelegrinatge oriental, bé que per motius diferents, de caire bàsicament religiós. L'orientació "social" del seu sacerdoci coincideix, si més no, amb l'etapa posterior al viatge a Terra Santa de 1886.
102. G. de Nerval, Voyage en Orient (Paris, Charpentier, 1851).
103. Aquesta és la definició que en dona J.-C. Berchet, el qual compara l'estil narratiu del Voyage de Nerval al dels Reisebilder de Heine (Le voyage en Orient, cit., pàg. 1091).
104. Apud Berchet, Le voyage en Orient, cit., pàg. 769.
105. Apud Berchet, "Introduction" a Le voyage en Orient, cit., pàg. 18.
106. Veg. l'ed. cast. Cartas del viaje a Oriente (Barcelona, Laertes, 1987; "Nan Shan"), a cura de R. Cano

Gaviria.

107. A part l'esmentada antologia de viatgers francesos, recopilada i anotada per J.-C. Berchet (veg. nota 98), es pot consultar especialment la recopilació de Jean-Marie Carré, Voyageurs et écrivains français en Égypte (Paris, A. Maisonneuve, 1956; 1ª ed.: Le Caire, 1932).
108. Veg. ed. cit. (nota 105).
109. Voyage en Égypte, ed. de J.-M. Carré (Paris, Aubier-Montaigne, 1935).
110. Verdaguer esmenta el pintor de Reus a les seves anotacions nord-africanes (veg. infra, "Africa", 61).
111. El saint-simonista Félicien David visità també l'Orient, i, tornat a França, hi posà de moda la música orientaltzant amb l'oda-simfonia Le Désert (1844) --estrenada a Barcelona dos anys després-- i amb òperes com Lalla Roukh (1862). Compositors posteriors (Bizet, Verdi...) conrearen amb profusió la música d'aire oriental.
112. Per als viatgers espanyols del segle passat que deixaren relacions de llurs visites a països exòtics, veg. l'antologia de Lily Litvak, Geografías mágicas. Viajeros españoles del siglo XIX por países exóticos (1800-1913) (Barcelona, Laertes, 1984; "Nan Shan", 13); i, de la mateixa autora, l'assaig El ajedrez de estrellas. Crónicas de viajeros españoles del siglo XIX por países exóticos (1800-1913) (Barcelona, Laia, 1987; "La Aventura Humana", 2).
113. Henry M. Peyre, Qu'est-ce que le romantisme?, 2ª ed. (Paris, P.U.F., 1979), pàg. 143.
114. és el cas dels Recuerdos de viaje de Víctor Balaguer, inserits com a fulletó en les pàgines del "Diario de Barcelona" de 1852 (veg. Bibliografia).
115. Jaume Collell, a "La Veu del Montserrat" (any 1885, pàg. 111), el qualificà de "celebrat viatger y excursionista", a propòsit d'una conferència sobre la colonització africana pronunciada per Ximénez a Barcelona aquell mateix any.
116. Veg. Josep Maria Casasús, El periodisme a Catalunya

- (Barcelona, Plaza & Janés, 1988), pàgs. 27 i 91. Per a una visió global d'aquest periodista, veg. Josep Pla, Homenots. Primera sèrie, «Obra completa», vol. XI (Barcelona, Edicions Destino, 1969), pàgs. 517-558, espec. pàgs. 527-530.
117. Mis recuerdos de Italia (Barcelona, 1890).
  118. Veg., per exemple, Juan B. Perales, Francia y Prussia. Crónica de la guerra en 1870, en dos volums (Madrid, Manuel Rodríguez, 1870).
  119. Paris, E. Dentu, 1875. Se'n feren més de vint edicions en un any.
  120. Les Prussiens en Allemagne (1876); Voyage aux pays annexés (1877); Voyage au pays des Tziganes (1880); Les curiosités de l'Allemagne du Nord (1885); De Paris à Berlin. Mes vacances en Allemagne (1886); La Suisse inconnue (1888); Au pays des glaciers: vacances en Suisse (1893), etc.
  121. Les contrées mystérieuses et les peuples inconnus (1884); La Chine d'après les voyageurs les plus récents (1885); Le Pole Nord et le Pole Sud (1887); Au pays des nègres. Feuplades et paysages d'Afrique (1887); L'Afrique pittoresque (1887), etc.
  122. Així, per exemple, l'italià Edmondo De Amicis pública, el 1872, un viatge a Espanya (Espana; trad. cast.: Barcelona, Doménech, 1884; trad. fr.: Paris, Impr. Brodard, 1874); un viatge a Turquia (Constantinopoli) el 1874; i un altre al Marroc (Marocco) el 1876 (trad. cast.: Madrid, V. Suárez, 1882). El mateix autor escriu encara una relació d'un seu viatge a Holanda (Olanda, Firenze, G. Barberà, 1876), traduïda aviat al francès (Paris, Hachette, 1878) i al castellà (Madrid, V. Suárez, 1883). A Espanya, pel que fa a viatges a països orientals, Adolfo de Rivadeneyra publicà un Viaje de Ceylán á Damasco... (Madrid, 1871) i un Viaje al interior de Persia (Madrid, 1880), en tres volums, i el basc José María de Murga y Mugartegui (conegut com "El Hach Mohamed el-Bagdady") redactà uns Recuerdos marroquies (Bilbao, 1868), fruit de la seva llarga estada en aquell país nord-africà.
  123. El 1837, per exemple, ja se n'havia construït el primer tram a Rússia, entre Sant Petersburg i Selo.
  124. A part l'esmentat V. Balaguer, ressenyaré els es-

crits d'alguns espanyols que es desplaçaren pel vell continent, enlluernats pel progrés material de les seves societats. Ja el 1841 havien aparegut els Recuerdos de un viaje por Francia y Bélgica de 1840-1841 (Madrid, Aribau y Cia.; 2ª ed.: Madrid, Mellado, 1862) del comerciant i periodista Ramón de Mesonero Romanos, obra d'un gran interès turístic, i el 1842 s'havien publicat, en dos volums, les impressions de viatge de l'historiador i publicista castellà Modesto Lafuente, prèviament estampades en les pàgines d'una revista, sota el títol de Viages de Fr[ay] Gerundio por Francia, Bélgica, Holanda y orillas del Rhin (Madrid, Est. Tip. Sordo). El 1887 --el mateix any que a Barcelona es publicava el volum Excursions y viatjes de Mossen Jacinto Verdaguer--, apareixia a Madrid De Kristiania á Tuggurt. Impresiones de viaje, del catedràtic de medicina Odón de Buen, amb la publicació del qual l'autor es proposava "ilustrar nuestro pueblo en el conocimiento de otros países". El 1893, encara, s'estampà a Madrid un recull d'impressions de viatge d'un altre home de ciència, Angel Pulido Fernández, intitulat Plumazos de un viajero. París, Bruselas, Holanda, Alemania, Austria y Hungría, que conté interessants observacions sobre el sistema universitari alemany.

125. Théophile Gautier publicà, l'any 1875, un Voyage en Russie (Paris, Charpentier), i l'esmentat Tissot escriví diverses obres a partir de les seves impressions pel país dels tsars. En destacaré La Russie rouge (1880) i, sobretot, La Russie et les Russes [...] Impressions de voyage (1884), amb més de 200 gravats. El 1906 aquest autor publicà, encara, Au berceau des Tzars, cosa que demostra l'interès que despertaven aquesta mena de relats. A Anglaterra, Lewis Carroll consignà, amb molt d'humor, les impressions d'un viatge a les terres russes (ed. pòstuma de John F. McDermott: The Russian Journal and other selections from the work of Lewis Carroll, New York, E.P. Dutton & Co., 1935; trad. cast.: Diario de un viaje a Rusia, Barcelona, Mascarón, 1983). No és d'estranyar, doncs, que el nostre Verdaguer volgués deixar constància de la seva visita turística a Rússia durant la primavera de 1884.
126. Sobre els relats de viatgers russos a Espanya, veg. la monografia de José Fernández Sánchez Viajeros rusos por la España del siglo XIX (Madrid, El Museo Universal, 1985). Per a la part catalana dels Ot-

- xerki souvremennoi Ispanii 1884-1885 [Esbossos de l'Espanya contemporània 1884-1885] (Sant Petersburg, 1889) de l'escriptor i periodista Isaac Iakovlevitx Pavlovski, veg. la recent versió catalana de Josep M. Farré, intitulada Un rus a Catalunya (Barcelona, El Llamp, 1989).
127. "Mercure de France", 4 de juliol de 1807 (apud J.-C. Berchet, Un voyage vers soi, cit., pàg. 92, nota 5.
128. Veg. J.-C. Berchet, art. cit., ibidem.
129. Veg., per exemple, el seu Voyage en Syrie et en égypte (1787), ed. Gaulmier (Paris, Mouton, 1959).
130. Veg. J.-C. Berchet, art. cit., ibidem.
131. Manuel Jorba i Jorba, dins Riquer/Comas/Molas, Història de la literatura catalana, Part Moderna, vol. VII (Barcelona, Ariel, 1986), pàg. 696.
132. Veg. "Lettre à Fontanes", ed. de J.-M. Gautier, dins Chateaubriand, Voyage en Italie (Genève, Droz, 1969), pàgs. 123-148.
133. En realitat era un recurs formal, perquè aquestes "cartes" es basaven en la correspondència real tramesa per V. Hugo a la seva esposa durant els tres viatges fets en companyia de la seva amant Juliette Drouet. Veg. V. Hugo, Voyages, ed. cit., pàg. 1235. En algun altre relat, però, s'adreça al seu íntim amic, el pintor Louis Boulanger, que li il·lustrà diverses obres. Veg., per exemple, l'anotació pirinenca, en forma de carta, intitulada "Cauterets" (Voyages, pàgs. 850-52), la qual, tanmateix, no arribà a ser tramesa mai al destinatari. Veg. ibid., pàg. 1274, nota 148.
134. És el cas de les dues cartes trameses al seu amic i editor Jaume Collell el 15 i el 21 d'octubre de 1878, des de Roma, en ocasió d'una peregrinació espanyola a la Ciutat Eterna (veg. text, infra), o l'extensa carta, adreçada també a Collell i tramesa el 15 d'agost de 1883 des del santuari aranès de Montgarri (veg. text, infra). Totes aquestes cartes foren publicades al setmanari vigatà, dirigit per Collell, "La Veu del Montserrat".
135. Le voyage vers soi, cit., pàgs. 92-93.
136. [Modesto Lafuente], Viages de Fr[ay] Gerundio...,

- cit., vol. I, pàg. III.
137. Josep Maria Casasús, Lliçons de periodisme en Josep Pla (Barcelona, Destino, 1986), pàg. 210.
138. Ibidem, pàg. 211.
139. Aquest és el terme utilitzat per Albert Manent per referir-se als escrits planians originats en viatges (veg. Tres escriptors catalanes: Carner, Riba, Pla, Madrid, Gredos, 1973, pàgs. 305-306). En una altra ocasió, però, s'hi refereix com a "notas de viaje" (Ibid., pàg. 313). Joan Fuster i Joan Oliver han etiquetat també de "llibres de viatges" els escrits periodístics de Pla, fruit de les seves repetides estades en diferents indrets del planeta. Veg. J. M. Casasús, Lliçons de periodisme en Josep Pla, cit., pàgs. 212-213. Veg., també, Alex Broch, Josep Pla, dins el dossier «Periodisme literari», "Lletres de canvi", núm. 9 (setembre de 1988), pàg. 27.

II. LA NARRATIVA DE VIATGES A CATALUNYA AL SEGLE XIX

En aquest capítol m'ocuparé, d'una manera sumària però representativa, dels escrits d'autors catalans¹ motivats per viatges, apareguts a la premsa o en forma de llibre al llarg del segle XIX.²

1. En francès i en castellà

L'any 1814, el barceloní Domènec Badia i Lebllich, més conegut pel sobrenom aràbic d'"Alí Bei-el-Abbasí", publicà, a París i redactada en francès, una extensa relació dels seus viatges per terres nord-africanes i orientals.³ Badia, que actuà entre els àrabs com a agent colonialista europeu, fou encara un viatger il·lustrat, amb propòsits fonamentalment científics, tot i que, segons un estudiós del periodisme català, en els seus escrits, s'hi han detectat alguns dels trets més característics del futur periodista informatiu: "la curiositat universal, l'aspiració erudita, l'ànim de copsar totes les dimensions d'allò que hom observa, la voluntat d'exposar la realitat mitjançant tots els recursos tècnics dels quals es disposava aleshores".⁴

Uns quants anys més tard, influït probablement per

la lectura de les relacions viatgeres d'"Alí Bei", un altre barceloní i també agent colonialista, el diplomàtic i pintor Sinibald de Mas i Sans, embarcà el 1834 cap al Pròxim Orient (Líban, Palestina, Egipte), per passar després a l'Orient Mitjà i a l'Índia. Més tard, ja en terres de l'Extrem Orient, arribà a ser el primer ambaixador espanyol a la Xina. De les seves experiències asiàtiques, n'escriví una llarga relació, en francès, que també es publicà a París.⁵

Em referiré, encara, als escrits d'un altre aventurer català coetani, l'explorador Joaquim Gatell i Folch, el qual operà per terres nord-africanes, i, com Badia, també es féu passar per musulmà, amb el nom de "Caïd Ismail". L'any 1861 redactà, en castellà, algunes relacions de les seves experiències d'explorador a Algèria i al Marroc, que han estat publicades no fa gaires anys.⁶

Durant la primera meitat del segle, l'escriptor rossellonès Jaume Aragó, germà del famós científic, publicà, en francès, diversos llibres de viatges, el més remarcable dels quals és, sens dubte, l'intitulat Promenade autour du monde (1822). Per la seva banda, el vilanoví Josep Antoni de Cabanyes deixà manuscrita, en castellà, una relació del viatge i l'estada que féu a Mallorca durant la primera guerra carlina, la qual ha

estat exhumada darrerament.⁷

Consignaré, pel seu valor històric i testimonial, la relació d'un viatge en tren de Barcelona a Mataró, poc després d'inaugurar-se la línia fèrria entre aquestes dues poblacions. És escrita en castellà per un matoroní, i ha estat reimpressa darrerament.⁸

Víctor Balaguer publicà, a més d'uns Recuerdos de viaje (1852) i unes cròniques enviades des d'Itàlia (1859), dels quals ja he fet esment, uns escrits intitolats "Impresiones y apuntes de viaje", que inclogué en el volum miscel·lani Añoranzas (1899).

L'any 1873, el polític valencià Joan Navarro Reverter visità l'Exposició Universal de Viena, i tot seguit n'escriví i publicà, en castellà, una detallada memòria, que merequé una extensa recensió a la revista catalana "La Renaxensa".⁹ Un altre prohom valencià, Teodor Llorente, assistí a les exposicions universals de París de 1867 i 1878, les quals descriuí en uns reportatges periodístics aplegats després en volum.¹⁰ Així mateix, amb motiu de l'Exposició Universal de 1878, Francesc Miquel i Badia publicà unes impressions parisenques al "Diario de Barcelona", les quals foren recollides en volum al cap de poc.¹¹

Un altre escriptor que deixà, en castellà, nombroses relacions --avui encara inèdites-- dels seus viatges europeus fou el savant catalan Pompeu Gener.¹²

Caldria incloure en aquest apartat les Impresiones de arte d'Andalusia i de París, que escriví, en castellà, Santiago Rusiñol, per al diari "La Vanguardia", així com les impressions d'un viatge a París, l'any 1894, que, sota el títol Desde el molino, publicà també en aquell rotatiu barceloní. S'hi hauria d'afegir, encara, el text de la conferència que pronuncià, en català, sobre l'esmentada regió espanyola.¹³

Afegiré als relats de viatges a països europeus les impressions, redactades en castellà, de Silví Thos i Codina després d'una visita a la capital de França,¹⁴ i els llibrets de divulgació escrits per Alfred Opisso per a la col·lecció "Viajes por Europa" de l'editor barceloní A. J. Bastinos.¹⁵

Voldria consignar, encara, per la relació que presenta amb una de les narracions de viatges verdaguèrianes, un dietari d'un pelegrí català a Roma, amb motiu d'un romiatge a la Ciutat Eterna dels obrers catòlics d'Espanya l'any 1894.¹⁶

Entre els llibres i els articles de viatges d'autors catalans del segle passat sobre països africans,

del Pròxim Orient, o, fins i tot, del continent americà, destacaré els següents, escrits tots ells en castellà:

Dues relacions de sengles viatges a Palestina, escrites per Jaume Nogués¹⁷ i Antoni Llor;¹⁸ una extensa relació d'un viatge al nord d'Àfrica, escrita per Francesc Pons i Bohigas,¹⁹ un llibre important del diplomàtic Eduard Toda i Güell sobre el viatge que féu a Egipte i Núbia els anys 1884-1886;²⁰ els viatges a l'Orient del tarragoní Alfred Opisso,²¹ i, finalment, diverses relacions de viatges al continent americà.²²

2. En llengua catalana

Deixant de banda els relats excursionistes del baró de Maldà, redactats als primers anys de la passada centúria,²³ l'aparició d'escrits de viatges en català, durant el segle XIX, és força tardana. L'any 1864, l'editor del "Calendari català", l'entusiasta Francesc Pelagi Briz, hi publicà la relació d'un seu viatge a la Provença.²⁴ El 1875, aparegueren a "La Renaxensa" uns Fragments de un llibre de viatge de Josep Blanch²⁵ i unes extenses "apuntes de cartera" d'Apel·les Mesures, redactades en forma epistolar i amb descripcions de diverses ciutats andaluses, amb motiu d'un viatge al

sud d'Espanya en companyia del dibuixant Tomàs Padró.²⁶

Al preàmbul d'aquestes anotacions, Mestres deixa ben clar l'objectiu que hi persegueix:

«[...] sense proposarme descriure ni criticar monuments y edificis, ni arriscarme á definir el caràcter polítich, industrial ó comercial de 'ls pobles qu' acaba de recorre [...] No vuy més que contarvos el meu viatge, [...] coordinar mas apuntacions de cartera sentint vivament no poderlas espurnejar de 'ls croquis qu' allí las espurnejan.»
(27)

La mateixa publicació inseria, l'any 1878, una evocació d'un viatge a Itàlia i Suïssa de Joan Maluquer i Viladot, en forma de carta personal a un amic seu.²⁸ L'any 1883 publicava dues impressions orientals de l'esmentat Eduard Toda,²⁹ les quals formaven part d'un dietari personal més extens, avui encara en bona part inèdit.³⁰ Els volums de "La Renaixensa" corresponents als anys 1884-1886 acolliren una sèrie d'articles sobre Egipte tramesos per l'esmentat diplomàtic durant una llarga estada al país del Nil.³¹ El mateix any, la revista feia conèixer les Impressions de un viatge als Estats Units del Nort d'América, de Pere Vives i Vich, escrites en forma epistolar.³² Dos anys més tard, "La Renaixensa" publicà el relat d'una ascensió al Mont Blanc --efectuada a l'agost de 1883--, signat pel seu protagonista, Josep Reig i Vilardell.³³

Pel juny de 1879, Valentí Almirall publicà al "Diari Català" un seguit de cartes trameses des d'Itàlia, en ocasió d'un viatge a Sicília, motivat per l'erupció de l'Etna.^{33bis}

La revista barcelonina "La Il·lustració Catalana", dirigida per Francesc Mateu, acollí ben aviat relacions de viatges de diferents col·laboradors. M. Xatart hi relatà unes impressions napolitanes,³⁴ i Carles T. Cortès hi envià, també des de Nàpols, la ressenya d'una ascensió al Vesubi.³⁵ El novel·lista Narcís Oller hi publicà una de les escasses mostres del gènere que se li coneixen,³⁶ dictada --segons el crític Yxart-- per "sa gran passió pels viatges i per les reformes de les poblacions".³⁷ Notem, d'altra banda, com ho feia l'esmentat Yxart,³⁸ que aquesta col·laboració periodística era una de les primeres que el novel·lista redactava en català. En aquesta relació de viatge, Oller remarca les dificultats del gènere:

«Conceptuo [...] difícilíssim lo género literari qu'han conreat tan be d'Amicis, Gautier y alguns altres que podém dir escriptors de cap d'ala, entre'ls quals hauriam inclós y posat en lloch preminentíssim á ilustres catalans que no tinch necessitat d'anomenar porque están en la memoria de tots. Hi ha en lo conreu d'aquest género un escull perillosíssim y es lo de caure en la forma pesada, més útil qu'artística, de las guias, y per altra part vol una observació finíssima y una gracia que malhauradament jo no tinch.» (39)

Per la seva banda, el setmanari vigatà "La Veu del Montserrat" acollia, l'any 1878, la primera col·laboració, en aquest gènere literari, de Jacint Verdaguer,⁴⁰ el qual hi publicaria, entre 1884 i 1888, extenses relacions de viatges,⁴¹ aplegades posteriorment en dos volums: Excursions y viatjes de Mossen Jacinto Verdaguer⁴² i Dietari d'un pelegrí á Terra Santa.⁴³

El 1879, aquesta publicació inserí les impressions del seu director, Jaume Collell, en el curs d'una visita d'aquest a Roma.⁴⁴ Quatre anys després feia conèixer als seus lectors unes remarcables Cartas romanas trameses per Collell des de la Ciutat Eterna.⁴⁵ El 1888, encara, publicà unes altres impressions romanes de Collell, amb motiu del jubileu sacerdotal de Lleó XIII, al qual el director de "La Veu del Montserrat" tingué ocasió d'assistir.⁴⁶ Aquest mateix setmanari acollí, també, el 1887, "una hermosa relació de viatge" signada pel clergue mallorquí Miquel Costa i Llobera.⁴⁷

El 1883 Collell inserí a "La Veu del Montserrat" la crònica de l'expedició d'escriptors catalans a Banyuls i a Perpinyà, per reunir-s'hi amb col·legues del Rosselló.⁴⁸ El 1887 n'escriví una altra per referir l'"expedició de felibres" catalans, valencians i rossellonesos a l'illa de Mallorca, amb motiu dels Jocs Florals d'aquell any,⁴⁹ i la publicà també al seu setmanari.⁵⁰

Una relació més extensa d'aquest mateix viatge a Mallorca aparegué en una revista insular, signada per Tomàs Forteza.⁵¹ Un mes abans, Collell havia fet conèixer als lectors de "La Veu del Montserrat" dues Cartes mallorquines, adreçades a Marià Aguiló, amb motiu de l'estada a Mallorca durant la recent expedició de felibres catalans i valencians a l'illa.⁵²

L'any 1886, un altre escriptor català, més conegut per les seves ressenyes pirinenques (veg. infra, III.4), Carles Bosch de la Trinxeria, escriví per a "La Renaixensa" una "divagació mig turística"⁵³ intitulada De Barcelona als banys termals de La Preste (Alt Vallespir),⁵⁴ i l'any següent hi publicà unes anotacions d'un viatge a la ciutat de Girona.⁵⁵ Dos anys més tard inserí en un volum miscel·lani unes "Notas de viatge" sobre una anada, en tren, de Barcelona a València.⁵⁶

Artur Osona aplegà en un volum, l'any 1888, una sèrie d'impressions d'un viatge a Alemanya, aparegudes, uns anys abans, en el butlletí d'una entitat excursionista.⁵⁷ Tres anys després publicà un altre volum d'evocacions alpinistes, ara centrades en les seves ascensions als Alps suïssos.⁵⁸

El mateix 1888, Eduard Toda descobria als catalans l'Alguer, "un poble català d'Itàlia", en un volum redac-

tat a partir de la seva llarga estada, com a diplomàtic, en aquella vila sardo-catalana.⁵⁹ I encara caldria esmentar unes erudites evocacions catalanes des de Sardenya, publicades per Toda el 1890.⁶⁰

A la darrereria del segle, el financer i polític barceloní Joaquim Cabot i Rovira donà a la impremta un recull de narracions de viatges per terres d'Europa, amb un pròleg de Jaume Collell que conté observacions sobre el gènere molt interessants.⁶¹

Consignaré, encara que hagin romàs inèdits, uns "apunts de viatge i notes diverses" i un "viatge a Mallorca" (i un altre a València) de Francesc Matheu, conservats entre els papers del seu llegat al fons manuscrit de la Biblioteca de Catalunya. Són quaderns de butxaca dels anys 1878 i següents, amb dibuixos de l'autor.

A part els llibres i els articles de viatges ressenyats en aquest inventari, que no vol pas ser exhaustiu, es publicaren, durant el darrer quart de segle, unes quantes conferències, pronunciades per viatgers catalans després de diversos desplaçaments. En consignaré breument algunes.

El dia 1 de juny de 1883, el diplomàtic Eduard Toda

dissertà, a la seu de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, sobre la Xina, país on havia exercit funcions de representació diplomàtica. Un extracte d'aquesta conferència, a partir d'una transcripció taquígràfica de Sebastià Farnés, es publicà al butlletí de l'entitat.⁶² Una setmana després, Toda hi parlava sobre la "Vida domèstica y social en la Xina". D'aquesta conferència, també se'n publicà un extracte al butlletí de l'entitat.⁶³

El 10 d'abril de 1885, Celestí Barallat pronuncià, també a la seu de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, una conferència sobre Palestina, un extracte de la qual es publicà al butlletí de l'entitat.⁶⁴ El dia 7 de maig, Eduard Toda hi parlà sobre els seus recents viatges per Egipte i Núbia. Un extracte taquígràfic d'aquesta conferència aparegué també a les planes del mateix butlletí.⁶⁵ Els dies 13 i 20 de novembre del mateix any, i a la seu de la mateixa entitat, Pelegrí Pomés dissertà sobre aspectes del Marroc contemporani, que acabava de visitar.⁶⁶

Acabaré aquesta relació amb l'esment d'unes conferències sobre la capital d'Anglaterra, de l'excursionista Ramon Arabia y Solanas, aplegades més tard en volum.⁶⁷

NOTES

1. Em limitaré als escrits dels autors del Principat de Catalunya, bé que, excepcionalment, faré esment d'algun escriptor de les Illes o del País Valencià.
2. Tan sols ocasionalment em referiré a manuscrits inèdits, conservats en diferents biblioteques de Catalunya.
3. Voyages d'Ali Bey en Afrique et en Asie pendant les années 1803, 1804, 1805, 1806 et 1807. L'obra fou traduïda a l'anglès i a l'alemany (1816), a l'italià (1817) i al castellà (València, Malleu y Sobrinos, 1836). L'any 1888 n'aparegué una versió catalana (Barcelona, La Renaixensa). Verdaguer posseï un exemplar de la traducció castellana (BC, núm. reg. 6881). La figura i l'obra d'aquest aventurer català ha ocupat l'atenció de diversos estudiosos. Esmentaré tan sols tres treballs, d'autors i èpoques molt diferents: A. Auléstia y Pijoan, Domingo Badía y Leblich (Ali Bey El Abbassi), "Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas", vol. III (1879), Barcelona 1887, pàgs. VII-XV [traducció catalana de dos articles publicats en castellà vint anys abans ("El Porvenir", Vic, 13 i 15 de novembre de 1867)]; R. Ezquerria Abadía, Domingo Badía: sus audaces viajes y proyectos, "Archivos del Instituto de Estudios Africanos" (Madrid), núm. 1 (1947), pàgs. 107-123; J. Mercader, Domènec Badia, "Ali-Bey". Un aventurer català (Barcelona, 1945).
4. Josep Maria Casasús, El periodisme a Catalunya, cit., pàg. 27.
5. L'Angleterre, la Chine et l'Inde (Paris, 1857). Setanta anys més tard, Joan Sacs traduí al català alguns dels seus escrits sobre l'Imperi Celest (La Xina, Barcelona, Ed. Barcino, 1927).
6. El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gattell (El "Kaid Ismail"). Proemio y recopilación por José Gavira (Madrid, C.S.I.C., Instituto de Estudios Africanos, 1949).
7. Notas y observaciones hechas en mi viaje y perma-

- nencia en Mallorca, ed. de J. Rius i Vila (Barcelona, 1970).
8. Juan Amich, Viage á Mataró con el ferro-carril (Barcelona, Imprenta de T. Gorchs, 1849). Fa pocs anys se'n féu una reproducció facsímil (Mataró, Imprenta Minerva, 1970).
  9. Del Turia al Danubio. Memorias de la Exposición Universal de Viena (Valencia, J. Doménech, 1875). Veg. "La Renaxensa", any V (1875), núms. 20 i 21, pàgs. 155-158 i 211-214.
  10. 1867 y 1878. Cartas sobre las dos últimas Exposiciones Universales de París y apuntes de viaje (Valencia, J. Doménech, 1879).
  11. Francisco Miquel Badía, La Exposición Universal de París en 1878. Cartas publicadas en el "Diario de Barcelona" (Barcelona, Imp. Barcelonesa, 1878). Verdaguer en tenia un exemplar (BC, núm. reg. 8560).
  12. A l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona es conserven, en capsos numerades, diverses relacions seves de viatges a Alemanya, Suïssa, França, Anglaterra, Holanda... Algunes foren redactades, a partir del record, als primers anys del segle XX.
  13. Tant les "Impresiones de arte" com les cròniques parisenques "Desde el molino", com també la conferència, intitulada "Andalusia vista per un català", han estat aplegades al volum segon de les seves Obres completes (Barcelona, Selecta, 1976, 3a ed.).
  14. De Comillas á París (Agosto á Octubre de 1889), Barcelona, A. López Robert, 1890. Verdaguer posseí un exemplar d'aquesta obra, dedicat per l'autor (BC, núm. reg. 7515).
  15. La sèrie arribà a tenir dotze títols, il·lustrats, de 50 a 80 pàgines cadascun: España y Portugal, Francia, Italia, Inglaterra, Alemania, Suiza, Rusia... Es publicaren entre 1896 i 1899.
  16. Diario de un peregrino. 1894. Recuerdos del viaje á Roma en la Peregrinación Nacional Obrera (Barcelona, Pons y Compã., Tip. "La Ilustración", 1894). A les pàgines 134-135, s'hi reproduueix --en català-- l'himne "A Roma!", de Jacint Verdaguer.

17. Jaime Nogués y Tauler, Peregrinación á Tierra Santa (Barcelona, 1882).
18. Antonio Llor, La Tierra Santa ó Palestina (Barcelona, Salvador Ribas, 1896), amb magnífiques làmines d'Artur Serrià.
19. Francisco Pons y Bohigas, Un viaje por Argelia y Túnez, "Revista Contemporánea", XIV (1888).
20. Eduardo Toda y Güell, A través del Egipto (Madrid, El Progreso Editorial, 1889), amb il·lustracions de J. Riudavets. És interessant de contrastar les impressions sobre Egipte d'aquesta obra de Toda amb les del Dietari d'un pelegrí á Terra Santa de Verdaguier, publicat també el 1889 i motivat per una visita d'aquest a Palestina i Egipte el mateix any 1886.
21. Alfredo Opisso, Viajes á Oriente (Barcelona, A. J. Bastinos, 1898-99). Era una sèrie formada per quatre títols, cadascun amb més de 100 pàgines i una cinquantena de gravats.
22. Tur, Impresiones de un viaje. Río de Janeiro, "El Viajero Ilustrado", any III, núm. 16 (30-VIII-1880), pàg. 11; P. Antonio Perpiñá, El Camaquëy. Viajes pintorescos por el interior de Cuba y por sus costas (Barcelona, 1889); Rafael Puig y Vall, Viaje á América. Estados Unidos, México, Cuba, Puerto Rico (Barcelona, Tip. L. Tasso, 1894).
23. Recordem que el seu extens Calaix de sastre comprèn anotacions redactades entre 1769 i 1816 (veg. edició en curs, a cura de R. Boixareu --Barcelona, Curial, des de 1987--, vol. I, pàg. 16). Per als escrits de viatges del baró redactats al segle XIX, veg. Un viatge a Vic en 1808 --Memòries del Baró de Maldà (Vic, 1925), amb un pròleg de J[oa]n P[untí] y C[ollell], Pvre.
24. "Una anada á Provensa", Calendari catalá del any 1865 (Barcelona, 1864), pàgs. 118-131.
25. "La Renaxensa", any V, núm. 13 (15-IV-1875), pàgs. 458-468; núm. 15 (15-V-1875), pàgs. 533-541.
26. Apeles Mestres, Cartas de viatje, "La Renaxensa", any V, núm. 18 (1-VII-1875), pàgs. 73-80; núm. 19 (15-VII-1875), pàgs. 105-111; núm. 20 (31-VII-1875), pàgs. 145-154; núm. 21 (15-VIII-1875), pàgs.

- 197-203; núm. 22 (31-VIII-1875), pàgs. 229-236.
27. "La Renaxensa", any V, núm. 18 (1-VII-1875), p. 73.
  28. Adregada a En Joan Tarrats, es publicà a "La Renaixensa", any VIII (1878), pàgs. 236-247.
  29. Macao, recorts de viatge, "La Renaixensa", any XIII (1883), pàgs. 320-332 i 339-343; Recorts de Xina, ibid., pàgs. 411-414.
  30. Dels continuats desplaçaments arreu del món com a diplomàtic, Toda n'extragué matèria per a nombroses relacions de viatges, escrites en castellà o en català, la major part de les quals, com acabem de dir, són encara inèdites. De les anotacions que prengué durant unes estades a Egipte els anys 1884-1886 --fruit de les quals és el volum, suara esmentat, A través del Egipto (1889)--, M. Forasté i Giravent n'ha fet conèixer, fa poc, uns quants fragments (Eduard Toda i Güell, viatger, "Els Marges", núm. 30, gener de 1984, pàgs. 97-110).
  31. Lo Curban Bairám i L'Ashúra (1884, pàgs. 321-326 i 393-397); Las bodas de Eramuy, Inscripcions en la mesquita del sultá Hassan, Lo Kisweh... (1885, pàgs. 201-205, 209-214 i 305-308); Memnon á Tebas, Lady Sarah. Recorts de viatge i Un campament á Memphis (1886, pàgs. 87-96, 145-148 i 217-222).
  32. "La Renaixensa", any XIII (1883), pàgs. 306-309 i pàgs. 313-318.
  33. Joseph Reig y Vilardell, Al Mont-Blanch, "La Renaixensa", any XV (1885), pàgs. 273-280 i 281-283.
  - 33bis. "Diari Català", 5-VI/8-VII-1879.
  34. Alrededors de Nápols, "La Ilustració Catalana", any II (1881), núm. 29 (20-IV), pàg. 230; núm. 32 (20-V), pàg. 254.
  35. Una excursió al Vesubi, "La Ilustració Catalana", any III (1882), pàgs. 170-171. [mirar anys 1880-81]
  36. Carta de Vichy, "La Ilustració Catalana", any III, núm. 69 (30-VIII-1882), pàgs. 247 i 250.
  37. Josep Yxart, pròleg a Notes de color (1883). Cito per l'ed. de les Obres completes de Narcís Oller, vol. VII (Barcelona, G. Gili, 1929), pàg. 67.

38. Ibidem.
39. Carta de Vichy, cit., pàg. 247.
40. La romeria espanyola, "La Veu del Montserrat", any I, núm. 38 (19-X-1878), pàg. 150; núm. 39 (26-X-1878), pàg. 155. Tots dos textos foren tramesos per Verdaguer a Collell en forma de carta particular.
41. Recorts de la costa d'Àfrica. Notas d'una cartera de viatge (1884), A vol d'aucell. Apuntacions d'un viatge al Centre y Nord d'Europa (1884-85) i Dietari d'un Peregrí a Terra Santa (1888). Totes aquestes relacions foren reproduïdes també per "La Il·lustració Catalana" (1885-88).
42. Barcelona, La Il·lustració Catalana, 1887.
43. Barcelona, La Il·lustració Catalana, s.d. [1889]. Cinc anys després se'n féu una segona edició (Barcelona, Llibreria y Tipografia Católica, 1894).
44. Fulles soltes del dietari d'un romeu periodista, aplegades més tard dins el volum Roma. Impressions y comentaris (Barcelona, Est. de Subirana Germans, 1892), pàgs. 1-44. Verdaguer en posseïa un exemplar, dedicat per l'autor i bellament relligat (BC, núm. reg. 8160).
45. Constituïren una sèrie de dinou articles, apareguts a "La Veu del Montserrat" entre el 6 de gener i el 19 de maig de 1883. Foren recollides també a Roma. Impressions y comentaris, cit., pàgs. 45-184.
46. Les bodes d'or, recollides més tard en el volum esmentat, pàgs. 199-240. En aquestes impressions, Collell hi relata, també, un frustrat viatge al nord d'Àfrica, en un vapor del marquès de Comillas, que acabà en una visita per mar a la ciutat de Gènova (pàgs. 227-229).
47. Un pelegrinatge franciscà, any X, núm 51 (17-XII-1887), pàgs. 407-408. La qualificació és de Collell en una "Nota de la R[edacció]" (ibid., pàg. 407).
48. L'anada al Rosselló, "La Veu del Montserrat", 23 i 30 de juny de 1883. El publicista barceloní Artur Masriera publicà la crònica de l'esmentat aplec a "La Il·lustració Catalana" del 30 de juny, sota el títol Aplech de catalanistas francesos y espanyols

al Rosselló.

49. L'expedició sortí del port de Barcelona l'endemà de la celebració dels Jocs, el dilluns 2 de maig, i l'estada a l'illa durà una setmana. Veg. Epistolari de Jacint Verdaquer, VI, 50-51.
50. L'anada a Mallorca, "La Veu del Montserrat", any X (1887), núms. 20 (14 de maig), 22 (28 de maig) i 26 (25 de juny); pàgs. 159-160, 176 i 207-208.
51. Del viatge a Mallorca dels poetes catalans y del Mitxjorn de Fransa, "Museo Balear", 15 i 31 de maig, 30 de juny i 15 de juliol. També referí l'expedició Joaquim Riera i Bertran al diari "La Renaixensa", any XVII (1887), 3 de maig i ss.
52. Cartes mallorquines, "La Veu del Montserrat", any X (1887), núms. 16 (16-IV) i 17 (23-IV). Aparegueren, amb anterioritat, a la revista mallorquina "Museo Balear de Historia y Literatura, Ciencias y Artes".
53. Així qualifica aquestes notes de viatge el crític Joan Triadó, en la introducció a la selecció de textos de Bosch intitulada Visions del Pirineu (Barcelona, Barcino, 1953), pàg. 12.
54. Datada "Prats de Molló, 27 juliol 1886", aparegué a "La Renaixensa", any XVI (1886), pàgs. 241-245, i fou inclosa, més tard, dins el volum Recorts d'un excursionista (Barcelona, La Renaixensa, 1887).
55. Gerona. Notacions de mon "carnet" de viatge, "La Renaixensa", any XVII (1887), pàgs. 361-364.
56. Pla y montanya (Barcelona, La Renaixensa, 1888), pàgs. 179-192. En aquest mateix volum hi ha un fals viatge de boda, subtitulat "Impressions íntimas escritas per ma muller" i, com aclareix l'autor en nota, "imitat del escriptor húngaro Arpad Berczick" (pàgs. 133-153).
57. Una excursió a la Schwarzwald (Selva Negra) y llegendas de la encontrada (Barcelona, Est. de Miró y Compã., 1888). Publicat anteriorment al "Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana", anys VII (1884) i VIII (1885).
58. Mas excursions pels Alpes (Barcelona, La Renaixensa, 1891).

59. Un poble català d'Itàlia, l'Alquer (Barcelona, Imp. La Renaixensa, 1888).
60. Recorts catalans de Sardenya (Barcelona, La Il·lustració Catalana, s.d. [1890]).
61. De fora casa. Narracions de viatge (Barcelona, Est. "La Catalana" de J. Puigventós, 1898). El pròleg, intitulat "iPartenza!", ocupa les pàgines 9-16.
62. "L'Excursionista", any VI, núm. 60 (31-X-1883), pàgs. 251-252; núm. 61 (30-XI-1883), pàgs. 258-259; núm. 62 (31-XII-1883), pàgs. 267-269. El text havia estat publicat prèviament a "La Renaixensa" (3 i 6 de juny de 1883).
63. "L'Excursionista", any VI, núm. 62 (31-XII-1883), pàgs. 270-271; núm. 63 (31-I-1884), pàgs. 274-276.
64. Conferencia sobre'l llach de Genesareth, "L'Excursionista", any VIII, núm. 85 (30-XI-1885), pàgs. 458-460.
65. "L'Excursionista", any IX, núm. 97 (30-XI-1886), pàgs. 570-576, i núm. 98 (31-XII-1886), pàgs. 587-590. El transcriptor qualifica la dissertació de "notable per tot extrém" i constata que "una concurrencia nombrosíssima y triada [...] escoltá ab verdadera delectació la relació dels viatges de nostre amich per la terra dels Faraons, tributantli llarchs aplaudiments [...] y felicitantlo coralment al terminar" (*ibid.*, pàg. 570).
66. Se'n publicà un resum, facilitat pel conferenciant, sota el títol Conferencias sobre las costums y comers del Marroc, "L'Excursionista", any VIII, núms. 85 i 86, pàgs. 460-469 i 474-477. És interessant d'establir una comparació entre les observacions de Pomés i les de Verdaguer en els seus Recorts de la costa d'Àfrica, publicats feia poc a "La Veu del Montserrat" i a "La Il·lustració Catalana".
67. Una excursió a Londres (1893) (Barcelona, L'Avenç, 1894).

III. LA NARRATIVA EXCURSIONISTA CATALANA AL SEGLE XIX

---

1. "Viatges" i "excursions": ambigüitats terminològiques

Si ens atenim a les definicions del diccionari normatiu del català,¹ un viatge és una "anada que hom fa per terra o per mar per transportar-se a un lloc notablement distant, a una altra ciutat, a un altre país".² Una excursió, en canvi, és l'"acció de recórrer una certa extensió de país",³ i, també, un "viatge breu de plaer, d'instrucció, d'exploració",⁴ sentit amb què el mot ha estat usat en diferents ocasions, com tindrem ocasió de veure.

El significat actual del mot excursió és recent, i va lligat a la pràctica de l'excursionisme, una activitat mig esportiva mig cultural que s'anà imposant, al nostre país, durant el darrer quart del segle passat.⁵ Fins fa cent anys, els diccionaris catalans enregistra-ven el mot tan sols amb el significat militar d'"incur-sió en país enemic".⁶

Sembla que fou Josep Fiter, un dels fundadors de la primera entitat catalana dedicada a la pràctica de l'excursionisme, qui "li donà un significat completament diferent i li tragué el regust bèl·lic, incisiu i destructiu".⁷ Segons Iglésies, "se li atribuïa el signi-

ficat de resseguir el propi [país] en defensa i preservació del [...] seu esperit i amb fins [...] «científics»".⁸ A partir de 1876, doncs, excursió voldrà dir "sortir [...] a realitzar un recorregut per instrucció, coneixença o simple satisfacció".⁹

Joan Coromines fa coincidir també el nou significat del mot amb l'aparició de les entitats excursionistes, i en documenta l'ús a partir dels respectius butlletins, un dels quals duia justament el subtítol de "L'Excursionista".¹⁰ El castellà --segons J. Coromines-- prengué del català els mots excursionista i excursionismo, que l'Academia Española no sancionà fins al 1925 o el 1936.¹¹

L'any 1904, en un parlament sobre l'aspecte excursionista de Verdaguier, el poeta --i també excursionista-- Joan Maragall precisava la significació del terme excursió:

«Excursió, pera nosaltres habitants de la ciutat, vol dir principalment anar a fóra ciutat, al camp y a sos llogarets, a les montanyes solitaries, a lo que'n diem natura en oposició a la ciutat obrada y habitada per gran munió d'homes y al baf espiritual intens que se'n desprèn [...] Una excursió, pera nosaltres, es quelcom d'exquisit, d'excitant [...]»
(12)

Les coses, però, no són tan clares si observem l'ús real que s'ha fet d'aquests dos mots, si més no des que

a Catalunya començà a practicar-se, paralel·lament als viatges, l'excursionisme en els diferents aspectes que més endavant comentaré.

S'observa, en efecte, un seguit d'imprecisions a l'hora de qualificar determinats desplaçaments. La confusió és deguda, potser, a la segona acceptió del terme excursió --"viatge breu de plaer, d'instrucció, d'exploració"-- que recull el diccionari normatiu del català. En francès, quan intervé un mitjà de locomoció en el desplaçament, aquest pren el nom de voyage.¹³ En aquest sentit, és molt il·lustrativa la precisió de V. Hugo quan declara, en el curs del seu viatge pel Rin, que, sempre que pot, fa el camí a peu, per "convertir le voyage en promenade".¹⁴ En català d'avui, tanmateix, sorprèn l'ús del terme excursió referit a viatges a indrets "notablement distants", sovint pertanyents a "un altre país". Durant molts anys, però, aquest mot s'aplicà a tota mena de viatges amb finalitats turístiques. Ho il·lustraré amb uns quants exemples.

L'any 1883 Artur Osona evocà Una excursió a la Schwarzwald;¹⁵ el 1893 Ramon Arabia intitulà Una excursió a Londres unes conferències sobre una estada a la capital d'Anglaterra;¹⁶ l'any 1906 Ignasi Soler dissertà sobre Una excursió a Terra Santa;¹⁷ i, encara el

1930, J. Vives i Miret donà a conèixer unes "notes d'una excursió a la Grècia catalana".¹⁸

L'any 1924, en publicar la seva biografia de Verdaguer, V. Serra i Boldú qualificà d'"excursió" el creuer que féu el poeta pel Mediterrani, durant la primavera de 1883,¹⁹ tot i que, en la mateixa anotació, es refereix a Verdaguer com a "cronista del viatge".²⁰ Més endavant, en parlar del viatge en tren per Europa, durant la primavera de 1884, Serra torna a servir-se del terme "excursió", bé que la considera "de més entitat" que la que el poeta féu, dos anys abans, al Pallars Sobirà.²¹

Verdaguer mateix contribuï a la imprecisió del sentit dels termes que comento. En una carta de 1883, escrita poc després de la llarga excursió pel Pirineu, s'hi refereix com a "mon viatge d'estiu" i "mon viatge pels Pirineus".²²

Per cloure aquestes observacions, reportaré unes paraules de l'esmentat Ramon Arabia, excursionista convingut i rigorós, el qual, en una ressenya crítica de l'obra verdagueriana objecte del present treball, feia referència a la imprecisió amb què s'usaven els termes comentats, i felicitava el poeta per la distinció que hi establí:

«Fá l'autor acertada distinció entre excursions y viatjes, donant indirectament una merescuda llissó als qui s'empenyan en desnaturalisar lo sentit de las paraulas, batejant á tort y á dret d'excursionistas desde l'obscur romeu que se n' va á cullir una mata de farigola fins al més ardit explorador de continents.» (23)

Per la meua banda, al llarg del present treball aplicaré el terme excursió als itineraris fets, predominantment a peu, per territoris no gaire extensos i, gairebé sempre, muntanyencs. Reservaré, en canvi, el mot viatge per a aquells trajectes llargs, d'una durada considerable, per als quals és necessari de recórrer habitualment a algun mitjà de locomoció (vaixell, tren, etc.).

2. Especificitat de l'excursionisme català

A diferència dels clubs alpins europeus, creats al segle passat per a la pràctica del muntanyisme, amb finalitats científiques i esportives,²⁴ les diferents entitats en què s'agrupà l'excursionisme català, a partir de 1876, nasqueren amb uns altres objectius: estudiar la terra catalana en totes les seves manifestacions --històriques i geogràfiques, artístiques i literàries--, i fer-les conèixer als seus habitants.²⁵ A Catalunya l'excursionisme era fill dels anhels de la

Renaixença, i s'ha arribat a dir que "si els Jocs Florals salvaren una llengua, l'excursionisme creà una cultura".²⁶ Geòlegs, botànics, historiadors, geògrafs, filòlegs, folkloristes, etc., s'aplegaren en un mateix ideal catalanista: descobrir, conservar i divulgar tot allò que conforma la cultura i la idiosincràsia de Catalunya. Cal no oblidar que l'excursionisme ha suplert, en bona part, les mancances culturals d'un Estat poc atent als interessos d'amplis sectors de la població catalana. Les societats similars creades en altres països no se sentien obligades a aquesta tasca de suplència, ja que comptaven amb organismes oficials prou competents o eren subvencionades pels respectius governs per poder dur a terme llurs activitats. D'aquí que el patriotisme desinteressat que movia els excursionistes catalans no fos mai del tot comprès pels seus col·legues estrangers, ni tan sols pels integrants d'entitats afins creades en altres indrets de l'Estat espanyol.²⁷

La primera entitat excursionista que es funda a Catalunya, el 1876, rep el nom d'Associació Catalanista d'Excursions Científiques. Observem que l'adjectiu "alpi" o el substantiu "alpinisme" hi són expressament exclosos, i que, en canvi, el qualificatiu "catalanista" hi figura en lloc destacat. Aquesta definició dona a entendre molt clarament els objectius prioritaris de

l'associació: l'afany patriòtic per damunt de l'interès estrictament esportiu. Finalment, qualificar les excursions de "científiques" és subratllar-ne la finalitat cultural. "No investigaven --escriu Iglésies-- [...], però desbrossaven el camí als autèntics investigadors".²⁸ En definitiva, com ho ha resumit perfectament l'esmentat historiador, els integrants d'aquesta primera agrupació "eren més catalanistes que excursionistes".²⁹

J. Massó i Torrents ho expressava així, vint anys després:

«I per què hi anem a la muntanya? Què ens hi atreu? Què ens fa deixar la ciutat per anar a trescar les serres? [...] No és, certament, la passió d'un esport, una necessitat higiènica? Oh! no! Hi ha una altra cosa més alta [...] la vaga il·lusió de contribuir a refer un poble: el nostre.» (30)

Jaume Collell, en prologar el recull de narracions de viatge de Joaquim Cabot i Rovira, l'any 1898, situa l'autor en "la nostra escola excursionista", on aquest "ha après lo bon catalanisme",³¹ i afegeix:

«les nostres associacions excursionistes, fins al present, son la única col·lectivitat catalanista qu'ha treballat ab perseverancia y que més fruyts ha cullit de sos esforços dirigits modestament á fer conèixer Catalunya als catalans. Després dels Jochs Florals, la gloria més pura y més llegítima, y ensemps la obra més fecunda de la nostra venturosa renaxensa, es l'Excursionisme.» (32)

I, el 1904, Joan Maragall afirmava, a propòsit de la faceta excursionista de Verdaguer:

«[...] 'l nostre excursionisme no es pas un sport, no es pas un esbarjo, no es pas un estudi, que es un amor; y no es pas [...] un amor abstracte a la natura, sinó a la nostra natura; [...] Catalunya es pera nosaltres compendi del món [...] l'ànima del nostre excursionisme es l'amor a Catalunya.» (33)

Tanmateix, no podem pas ignorar que el caire pròpiament esportiu de l'activitat excursionista també fou defensat per alguns dels integrants de les entitats esmentades. El 3 de març de 1879, poc després de l'escissió d'uns quants membres de la primera entitat fundada el 1876, els quals en crearen una de nova --l'Associació d'Excursions Catalana--, el president d'aquesta, Ramon Arabia i Solanas, ferm partidari d'homologar l'excursionisme català amb el que es practicava a tot Europa, amb el qual tingué sempre molts contactes, pronuncià una conferència sobre "Los Clubs Alpins y las Asociaciones d'excursions", en la qual, entre altres coses, deia:

«Lo alpinisme [...] es fill illegítim del sigle dels cafés y del carbó de pedra. Empresonada cada dia mes la vida moderna en lo cercle estret de las ciutats [...] ha fugit dels carrers á dret fil y ha buscat les angulositats y ondulacions de las montanyas; ha volgut [...] llensarse al ample espay y contemplar sens obstacles y en tota sa grandesa la obra del Creador.» (34)

I afegia, encara, per insistir en el caràcter específic

dels clubs alpins europeus, que ell no veia tan diferenciats de les associacions excursionistes de Catalunya:

«todas estas asociaciones [els clubs alpins] se semblan ab las d'aquí en que no's proponen ja com á únich ó preferent objecte lo estudi y exploració de las montañas, ó sía la part geográfica, sinó també lo estudi de las tradiciones, monumentos, canciones y llenguatge, ó síga la part histórica y etnográfica de la encontrada.» (35)

Poc temps després, el butlletí d'aquesta nova entitat excursionista declarava obertament els seus principis, impregnats d'un cert ascetisme de caire moral, i no gaire allunyats dels que guiaren els inicis de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques:

«Patria y estudi: veus'aquí nostre ideal [...] la primera tendencia, donchs, de l'Associació [...] es la de conservar, es la d'enaltir lo esperit catalá [...] Sustraure al jovent dels vicis y passatemps de las ciutats; portarlo á respirar l'ayre pur y sa del camp y de la montaña; acostumarlo á la fatiga, á las privaciones, á las dificultades, tal volta als perills; infundirli lo amor als grans espectacles de la naturaleza [...] ja es molt: mes ferli conèixer pam á pam lo país natal; ferli admirar sas bellasas naturals y artísticas, ferli sentir lo variat llenguatge de sas diversas encontradas, presenciari sas típicas y originals costums, apèndrer sos cants y recullir sas tradiciones; no es molt més encara?» (36)

El segon anuari de la nova associació inclogué un index bibliogràfic dels treballs més significats de l'excursionisme catalá apareguts fins a la fi del 1882.³⁷

Atès que les divergències eren fonamentalment de caràcter personal,³⁸ l'any 1890 les dues entitats es fusionaren en una de sola, que encara avui perdura: el Centre Excursionista de Catalunya, amb seu al mateix estatge de la primera associació.

Pel que fa als aspectes artístics, el model dels excursionistes inicials era el dibuixant i litògraf Francesc X. Parcerisa, il·lustrador de l'obra monumental de Pau Piferrer i J. M. Quadrado Recuerdos y bellezas de España (1839-65), esmentada a propòsit dels llibres de viatges (supra, I, 3.3). Dos dels fundadors de la primera entitat excursionista, Josep Fiter i Eudald Canibell, procedien de l'Escola de Llotja de Barcelona i eren bons dibuixants.³⁹ És comprensible, doncs, que les primeres ressenyes d'excursions anessin acompanyades de croquis i dibuixos, a l'estil dels voyages pittoresques comentats més amunt (I, 3.3).

L'estudi de les muntanyes pren, a Catalunya, una especial significació simbòlica, que ha perdurat fins als nostres dies. N'hi ha prou de llegir les Consideracions sobre la conveniencia del estudi de las montañas, d'Antoni Massó,⁴⁰ per fer-se càrrec de la càrrega simbòlica amb què es connotaven els accidents orogràfics

del nostre país. El Pirineu adquireix una significació màgica, i s'hi projecten especialment la història, les llegendes i les tradicions més genuïnes de Catalunya. És obvi que una de les produccions literàries catalanes més afectades per l'ideari excursionista és, justament, Canigó, de Verdaguer. Més endavant tindrem ocasió d'analitzar les relacions d'aquesta obra poètica amb les ressenyes pirinenques del seu autor, a partir de les seves excursions pels escenaris del poema.⁴¹

Una altra de les facetes culturals en què se centrà l'activitat dels excursionistes fou l'estudi del folklore català. L'esmentat R. Arabia considerava els treballs folklòrics una "important branca de la literatura de nostre renaixement".⁴² I, l'any 1902, un altre destacat excursionista, el folklorista Cels Gomis, advocava per la tasca --que ell creia urgent-- de recollecció folklòrica que podien fer els excursionistes en les seves sortides:

«La tradició, la literatura oral, s'ha d'anar a cercar fóra, lluny, molt lluny de les grans viles [...] Y cal anarhi de pressa [...] L'estudi del folk-lore y l'excursionisme estan tant relacionats entre sí, que sense aquest és poch menys que impossible fer aquell.» (43)

3. Excursionisme i literatura

"En la llar de l'excursionisme s'ha encès el primer caliu de la prosa científica catalana", escribí Antoni Rubió i Lluch a propòsit de les publicacions de les respectives entitats excursionistes.⁴⁴ I Verdaguer mateix, en una recensió crítica --fins avui inèdita-- d'una d'aquestes publicacions, reconeixia que

«gràcias a Déu, ja no són tot flors en l'arbre del renaixement literari de Catalunya; ja no són tot poesias de certamen, que naixen al matí per morir a la tarde [...] Si no, llegesca's Anuari (any segon) de la Associació d'Excursions Catalana, que s'acaba de publicar.» (45)

Efectivament, la fundació de les dues entitats excursionistes comportà la creació dels respectius butlletins, on aparegué un nombre considerable de conferències i treballs, científics o literaris, originats en excursions dels seus socis i redactats sempre en català.⁴⁶ A més, cada associació publicà un "Anuari" o unes "Memòries", on tenien cabuda articles i estudis de caire molt divers, però que tenien com a denominador comú l'excursionisme tal com ha estat descrit més amunt.⁴⁷

Unes altres publicacions importants, bé que més ocasionals, foren l'Album pintoresch y monumental de Catalunya, que aparegué el 1878 amb un próleg de M. Milà i Fontanals, i les primeres guies excursionistes: del Montseny, per Artur Osona,⁴⁸ i del Pirineu, per Cèsar August Torras.⁴⁹ L'aparició de la primera d'aquestes guies excursionistes fou saludada així pel "Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana":

«Veyem ab gust que comensa á fer via [l'alpinisme] en nostra terra. La publicació de la "Excursió á la montanya de Montseny" [...] es en nostre concepte un exemple á seguir y altament recomanable per son carácter práctic.» (50)

Quant als aspectes més pròpiament literaris, "l'excursionista no en té prou amb veure sinó que de més a més escriu [...] necessita escriure i descriure, propagar amb lletra d'impremta allò que ha vist, deixant constància de les seves admiracions i les seves descobertes. És a la vegada practicant i narrador literari".⁵¹ Les primeres col·laboracions literàries en una publicació excursionista, les ressenyes d'Antoni Massó incloses en l'esmentat Album pintoresch y monumental de Catalunya,⁵² són molt il·lustratives d'un paisatgisme expressiu i de concepció netament romàntica.⁵³

Abans de passar a comentar unes quantes ressenyes excursionistes que excel·liren en valor literari, voldria

fer esment d'una altra producció literària originada en l'excursionisme: les poesies escrites i dedicades a aquest moviment cultural i patriòtic de la Catalunya renaixent.

En la sessió inaugural del curs 1879-80, J. Franquesa i Gomis llegí el poema "Los excursionistas",⁵⁴ que, malgrat el seu innegable prosaisme, és tota una declaració de principis:

«Nosaltres som uns joves qu' aném de poble en poble
pelegrins de la Patria, sas glorias á comptar;
tot lo que pot honrarla, tot lo qu' es vell y noble
ho anem á escorcollar.

Las voltas ennegridas d' esgalabrada torre,
los alts cloquers qu' aixecan lo front del monastir,
las voltas coronadas per mots que l'eura esborra,
tot ho aném á seguir.»

L'any 1881, els socis excursionistes de l'entitat valenciana "Lo Rat Penat" cantaren, a Barcelona,⁵⁵ la "Cansó dels excursionistes", escrita per Teodor Llorente i musicada pel compositor valencià Salvador Giner.⁵⁶ Lluís Guarner l'ha considerada "d'estil popularista" i escrita "per a ser cantada en les excursions d'interès històric i cultural que solien fer els socis de l'entitat".⁵⁷ La tornada feia:

«Som gent honrada, som gent tranquila;
excursionistes del Rat-Penat:
de poble en poble, de vila en vila,
busquem memories del temps passat.» (58)

Més important literàriament, i més significatiu, és el poema verdaguerià "L'aura", llegit per l'autor, amb el títol "Als excursionistas", el 26 de novembre de 1884 a la seu de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques,⁵⁹ en la sessió commemorativa del vuitè aniversari de la creació de l'entitat.⁶⁰ Aquest poema conté, segons Ricard Torrents, "el que podem anomenar una «poètica de les ruïnes»",⁶¹ i, després de comparar aquesta composició verdagueriana amb "La bande noire" de Victor Hugo --poema en el qual probablement Verdaguer s'inspirà--, el mateix estudiós conclou que "allà on el poeta francès invoca les ruïnes com a «vestiges de races passées» i condemna els depredadors, Verdaguer exhorta els excursionistes a aixecar-les per a conhort de la pàtria".⁶² Verdaguer, en efecte, segons alguns testimonis, professava una autèntica "idolâtrie des ruïnes, surtout des ruïnes sacrées".⁶³ No és d'estranyar que el poema "L'aura" agradés particularment a l'arxiver palmesà Josep Maria Quadrado, excursionista i continuador de l'obra Recuerdos y bellezas de España, iniciada per Pau Piferrer (veg. supra, I, 3.3).⁶⁴

El 1886, encara, l'erudit E. Moliné i Brasés publicà una "Cansó del excursionista" en una revista catalana d'àmbit més general.⁶⁵ Aquesta composició, de

contingut similar a la primera que he comentat, duia, com a epígraf, un vers de F. Matheu --"Jo de la pàtria so 'l romeu"--, que recorda molt els "pelegrins de la Patria" del poema de J. Franquesa abans esmentat.

Ja entrat el segle XX, C. A. Torras dirà que "els que han fomentat més l'excursionisme [...] han sigut primerament els poetes [...] com En Marian Aguiló, Mossen Cinto i Maragall".⁶⁶ De Verdaguer, que fou soci efectiu de la primera entitat excursionista,⁶⁷ i, més tard, soci honorari del Centre Excursionista de Catalunya,⁶⁸ C. A. Torras en féu la següent evocació personal, que revela prou bé quins eren els lligams de l'autor de Canigó amb l'excursionisme català:

«Era un home que quan anava d'excursió, mai deia paraula i solament observava el paisatge; però, tenia una gran il·lusió en fer sentir els seus treballs entre els seus amics del Centre Excursionista de Catalunya.» (69)

4. Ressenyes i narracions

L'aportació de l'excursionisme a la literatura catalana ha estat considerablement important. En aquesta relació, forçosament sumària com la de les narracions de viatges (veg. supra, II, 1), detallaré alguns escrits d'excursions d'escriptors catalans, la major part dels

quals aparegueren, durant el darrer quart del segle passat, en les pàgines de les publicacions de les diverses associacions excursionistes.

Jacint Verdaguer dedicà moltes pàgines a descriure les impressions dels seus diversos itineraris muntanyencs, una bona part de les quals, com tindrem ocasió de comprovar més endavant, no es decidí a lliurar a la impremta. Escriví detallades ressenyes del seu pas per les comarques pirinenques,⁷⁰ descriví admirablement panorames contemplats des de posicions alteroses,⁷¹ i escoltà amb interès llegendes, tradicions i contalles de boca de pagesos i pastors, les quals anotà, en diverses versions, per a ulteriors escrits de caràcter estrictament folklòric.⁷² A més, Verdaguer aprofità les excursions per documentar-se lingüísticament, de cara a la seva producció literària posterior. Aquesta preparació és perceptible sobretot en la seva obra màxima, Canigó, d'escenografia específicament pirinenca. Més endavant provaré de fer veure l'estreta relació que presenta, en aquest punt i en d'altres, l'esmentat poema muntanyenc amb les anotacions dels diferents quaderns d'excursions del poeta.⁷³

M'ocuparé, ara amb més detall, d'un autor molt

significat en el conreu d'aquest gènere literari: Carles Bosch de la Trinxeria, hisendat, viatger i afeccionat a la cacera i a l'excursionisme científic.⁷⁴ Els seus escrits revelen un profund coneixement de les contrades pirinenques, que li mereixé de ser qualificat com "el que mellor ha parlat de aquelles montanyas".⁷⁵

Massó i Torrents el considerà "un descriptor excellent", que "va descriure'l Pirineu tal com es", sense afectació romàntica, "de la manera que ho han fet en llur terra los pintors noruechs",⁷⁶ i Joan Triadú el veu, pel realisme en la descripció, un clar precedent de Joaquim Ruyra.⁷⁷

L'any 1887 aplegà en un volum una vintena de textos apareguts prèviament en diferents revistes catalanes.⁷⁸ Verdaguer, que havia fet coneixença amb l'escriptor vallespirenc durant les seves estades al balneari de la Presta,⁷⁹ en una carta d'aquell mateix any li diu que el seu llibre "és la millor guia i lo millor estudi que s'ha fet d'aqueix tros bellíssim del Pirineu", i l'en felicita de cor.⁸⁰ Poc després, R. Arabia en publicà una breu ressenya i una elogiosa recensió,⁸¹ en la qual afirmava que "faltava en nostre excursionisme qui'ns pintés la naturalesa ab tanta veritat", opinió coincident amb la de Massó i Torrents suara esmentada.

L'any següent, Bosch donà a la impremta un altre recull d'escriptors excursionistes,⁸² apareguts abans en diferents publicacions. En destacaré dos treballs, de tema canigonenc,⁸³ redactats amb posterioritat a l'aparició del poema verdaguerià, un dels quals era dedicat per l'autor "a nostre llorejat poeta català Mossen Jacinto Verdaguer".⁸⁴

Bosch publicà, el 1890, un tercer volum miscel·lani,⁸⁵ amb treballs erudits i literaris, que no té, a parer de la crítica, l'entitat dels anteriors.⁸⁶ En remarcaré, per l'afinitat temàtica amb alguns escrits excursionistes de Verdaguer, la narració intitolada "Lo Canigó", escrita després de l'aparició del poema verdaguerià i publicada abans al butlletí d'una entitat excursionista.⁸⁷ Dos anys més tard, encara, donava a la premsa un últim recull amb ressenyes de viatges i d'excursions.⁸⁸

Un dels primers escrits publicats per Jaume Massó i Torrents és la ressenya d'una pujada al Canigó quan tenia només setze anys.⁸⁹ El seu primer llibre, d'altra banda, fou un estudi geogràfic d'abast comarcal, a partir del seguiment d'un riu.⁹⁰ Escriví algun relat excursionista per a les publicacions especialitzades,⁹¹ i, sobretot, deixà un recull de narracions de tema pirinenc, fruit de les seves excursions per les comarques

nord-catalanes.⁹² En una d'elles parla de Sant Martí de Canigó, "les més belles ruïnes que mai he vist", i afirma haver-hi sentit "la poesia de les ruïnes", origen --segons Massó-- de la seva futura afecció a l'estudi del nostre passat.⁹³

L'any 1882, un altre escriptor català, Santiago Rusiñol, s'estrenà com a autor literari amb una narració del gènere: una extensa ressenya d'una excursió al Pirineu realitzada dos anys abans.⁹⁴ Poc després, publicava la ressenya d'una altra excursió, aquesta vegada al castell de Centelles.⁹⁵ L'any 1889, Rusiñol escriu, en castellà, per al diari barceloní "La Vanguardia", unes impressions d'una excursió en carro per algunes comarques del nord de Catalunya, en companyia del seu amic Ramon Casas,⁹⁶ i les d'una excursió en bicicleta de Vic a Barcelona.⁹⁷

Destacaré, finalment, les Cartas andorranas de Josep Aladern, fruit d'una excursió de l'autor al petit Principat pirinenc el 1892.⁹⁸ Aquesta obra merescué judicis més favorables que alguns dels reculls de poemes publicats anteriorment per l'autor.⁹⁹ Del mateix Aladern, però redactades en castellà per a "La Vanguardia", tenim també unes impressions d'una excursió a la vila de Frades, el 1896.¹⁰⁰

Abans de cloure aquest apartat, voldria fer un breu esment d'unes quantes ressenyes excursionistes no estrictament literàries, és a dir, redactades no pas per escriptors sinó per entusiastes seguidors d'aquesta nova modalitat cultural catalana. Consignaré tan sols, entre moltes altres, algunes de les relacions escrites per excursionistes tan significats com Ramon Arabia,¹⁰¹ Artur Bofill,¹⁰² Josep Fiter,¹⁰³ Cels Gomis,¹⁰⁴ Francesc Maspons,¹⁰⁵ Artur Osona¹⁰⁶ i Cèsar August Torres.¹⁰⁷

Encara hi podríem afegir diverses cròniques, redactades amb finalitat més o menys científica: una excursió a les coves mallorquines d'Artà i de Manacor, a l'estiu de 1880, de Francesc X. Tobella;¹⁰⁸ una excursió per la Cerdanya i l'Alt Urgell, a la tardor de 1884, de Joaquim Guasch;¹⁰⁹ una descripció de la Vall de Boí, de 1885, per Camil Castell;¹¹⁰ la crònica d'una excursió científica pel Rosselló i la Cerdanya, a l'estiu de 1886, per Jaume Almera i Artur Bofill;¹¹¹ una excursió a les Guillerries, de Sebastià Farnés, vertader recull de tradicions orals;¹¹² unes evocacions andorranes del rossellonès Pere Vidal, publicades en català el 1888;¹¹³ la detallada ressenya d'una ascensió a la pica d'Estats i al Montcalm, l'estiu de 1896, per Lluís Marià Vidal;¹¹⁴ i, finalment, una llarga excursió de Cristòfol Fraginals

pel Berguedà, l'Alt Urgell, Andorra i la Cerdanya, apareguda en opuscle el 1898.¹¹⁵

NOTES

1. Entenc per tal el Diccionari general de la llengua catalana de Pompeu Fabra (Barcelona, A. López Liausàs, 1932). M'hi referiré abreujadament (DGLC) i citaré sempre per la sisena edició (novembre de 1974). Quan faré referència al Diccionari manual de la llengua catalana del mateix autor (Barcelona, Edhasa, 1983), ho indicaré mitjançant la sigla DMLC i citaré per la primera edició.
2. DGLC, s.v. viatge.
3. Ibid., s.v. excursió.
4. Ibidem.
5. El 1876 es fundà l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques. Veg. infra, apartat 2.2.
6. "Entrada de gent armada en país enemich" (P. Labernia, Diccionari de la llengua catalana, Barcelona, eds. de 1839-40 i de 1864-65), s.v. excursió. En l'edició de 1888 encara s'hi mantenia aquesta única definició.
7. [Josep Iglésies], Enciclopèdia de l'excursionisme, volum I (Barcelona, R. Dalmau Ed., 1964), pàg. 54.
8. Ibidem. Veg. infra, apartat 2.2.
9. J. Iglésies, ob. cit., ibid..
10. Veg. DECLC, II, 962b (s.v. córrer). "L'Excursionista" era el butlletí de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, creada el 1876.
11. Ibidem.
12. En Jacinto Verdaquer excursionista [14-XII-1904], "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", any XVI, núm. 132 (gener de 1906), pàg. 2.
13. Grand Larousse Universel, vol. XV (Paris, Larousse, 1985), pàg. 10861.
14. V. Hugo, Voyages, cit., pàg. 135.

15. Articles aplegats posteriorment en volum (Barcelona, Est. de Miró y Compã., 1888).
16. Es publicaren l'any següent (Barcelona, L'Avenç, 1894).
17. Conferència publicada al "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", any XVI, núm. 135 (abril 1906), pàg. 127, i núm. 136 (maig 1906), pàg. 159.
18. De Panissars al Cefís. Notes d'una excursió a la Grècia Catalana (Barcelona, Publicacions del Centre Excursionista Rafel Casanova, 1930).
19. Biografia de Mossèn Jacinto Verdaquer (Barcelona, Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, 1924), pàg. 119.
20. Ibid., pàg. 120.
21. Ibidem.
22. Veg. apèndix II, "Pirineu-83", annex III.
23. R[amon] A[rabia] S[olanas], ressenya crítica d'Excursions y viatges de Mossen Jacinto Verdaquer, "Butlletí Mensual de la Associació d'Excursions Catalana", any X (1887), núms. 101-102, pàg. 52.
24. Iniciat a la fi del segle XVIII, coincidint amb la primera ascensió al Mont Blanc (1786) i la progressiva exploració dels Alps, l'alpinisme promogué, inicialment, la conquesta i el coneixement sistemàtics dels cims més elevats d'aquesta serralada europea. Els primers clubs alpins es fundaren entre 1854 i 1865, a Suïssa i, sobretot, a la Gran Bretanya. Veg. GEC, vol. I, pàgs. 664-665, s.v. alpinisme.
25. Veg. GEC, vol. VII, pàgs. 227-228, s.v. excursionisme.
26. [J. Iglésies], Enciclopèdia de l'excursionisme, volum I, pàg. 24.
27. Veg. Un segle de vida catalana (1814-1930), vol. II (Barcelona, Ed. Alcides, 1961), pàg. 794.
28. Enciclopèdia de l'excursionisme, vol. I, pàg. 56.

29. Ibid., pàg. 54.
30. Croquis pirinencs (1896). Cito per l'ed. definitiva (Barcelona, Ed. Catalana, 1921), pàg. 156.
31. "Pròlech" a J. Cabot y Rovira De fora casa. Narracions de viatge (Barcelona, 1898), pàg. 15.
32. Ibidem.
33. En Jacinto Verdaquer excursionista, cit., pàg. 9.
34. Conferencia duodécima [...], extractada al "Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana", vol. I (1878-1879), Barcelona, La Renaixensa, 1879, pàgs. 74-75.
35. Ibid., pàg. 80.
36. Anuari de la Associació d'Excursions Catalana, any primer (1881), Barcelona, Tip. de J. Jepús, 1882, pàgs. VI-VII.
37. índice bibliogràfic dels principals articles relacionats ab l'excursionisme català [...] fins a 31 de Desembre de 1882, "Anuari de la Associació d'Excursions Catalana", any segon (1882), Barcelona 1883, pàgs. 582-594.
38. Des del 1882 es feren propostes de reunificació de les dues entitats. Veg. "Lo Gay Saber", 2a època, any V, pàg. 112.
39. Enciclopèdia de l'excursionisme, vol. I, pàg. 35.
40. Publicades dins les Memorias de la Associació Catalana d'Excursions Científicas, vol. I (1876-1877), Barcelona 1880, pàgs. 265-275.
41. Veg., també, l'estudi de J. M. de Casacuberta Excursions i sojorns de Jacint Verdaquer a les contrades pirinenques (Barcelona, Ed. Barcino, 1953), al qual m'hauré de referir sovint.
42. A la Secció bibliogràfica del "Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana", any VIII, núm. 87 (desembre de 1885), pàg. 251.
43. L'excursionisme y el folk-lore, "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", any XII, núm. 85 (febrer de 1902), pàgs. 48-50.

44. Apud [J. Iglésies], Enciclopèdia de l'excursionisme, cit., vol. I, pàg. 21.
45. Inèdita i incompleta, aquesta recensió es conserva al fons verdaguerià de la Biblioteca de Catalunya (ms. 951, full solt). Cito per la meua transcripció (veg. apèndix II a la present edició).
46. L'Associació Catalanista d'Excursions Científiques publicà un butlletí --que subtitulà "L'Excursionista"-- entre el 1878 i el 1891, i l'Associació d'Excursions Catalana publicà el seu "Butlletí..." des del 1878 fins al 1890. A partir del 1891, i fins al 1938, aparegué només el "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya".
47. Les "Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas" es publicaren en vuit volums, corresponents als anys 1876-77 [1880] - 1884 [1888]. L'"Anuari de la Associació d'Excursions Catalana" es publicà només dues vegades: el 1881 [1882] i el 1882 [1883].
48. Excursió a la montanya de Montseny. Per un propietari de la Vila de Breda, ab la trad. castellana y francesa (Barcelona, Imp. Barcelonesa, 1879). Verdaguier en tenia dos exemplars (BC, núms. reg. 8569 i 9108).
49. Pirineu Català. Guia itinerari del excursionista a Camprodon (Barcelona, Tip. "L'Aveng", 1902).
50. Vol. II, núm. 11 (30-IX-1879), pàg. 183.
51. [J. Iglésies], Enciclopèdia de l'excursionisme, I, pàg. 30.
52. Una descripció de Sant Feliu del Racó i una altra del castell de Burriac.
53. El mateix autor escriví, deu anys després, una Excursió al Montseny en la mateixa tessitura literària. Veg. "La Il·lustració Catalana", any VIII (1887), pàgs. 199-205.
54. "Anuari de la Associació d'Excursions Catalana", vol. I (1881), Barcelona 1882, pàgs. 427-429.
55. Veg. "Lo Gay Saber", 2a època, any IV (1881), pàg. 258.

56. Datada el 1882, es publicà dins el Llibret de versos (1885) de l'escriptor valencià. "La Veu del Montserrat" la reproduí el 3 de juny de 1882, amb motiu d'una excursió de catalans i valencians a Poblet i Santes Creus pel maig del mateix any (veg. Epistolari de Jacint Verdaguer, vol. III, p. 221, nota 7 a carta 310).
57. La Renaixença valenciana i Teodor Llorente (Barcelona, Ed. 62, 1985), pàg. 75.
58. Epistolari, III, pàg. 221, nota 7 a carta 310.
59. Publicat al butlletí "L'Excursionista" el 30 del mateix mes, el poema fou inclòs poc després en el volum Caritat (Barcelona, Llibreria d'Alvar Verdaguer, 1885).
60. Durant l'acte es col·locà el retrat de Pau Piferrer a la galeria d'excursionistes catalans de l'entitat, i Joan Sardà en llegí un elogi --Don Pau Piferrer y Fàbregas--, que es publicà, poc després, a "La Renaixensa" (any XIV, pàgs. 369-392).
61. Contribució a l'estudi de la gènesi de "Canigó", de Verdaguer, "Anuari Verdaguer 1987" (Vic, EUMO, 1988), pàg. 78.
62. Ibid., pàg. 84.
63. Pierre Bonet, Impressions et souvenirs (Céret, Impr.-Librairie L. Roque, 1908), pàg. 347.
64. Veg. Epistolari de Jacint Verdaguer, IV, pàg. 218.
65. "La Renaixensa", any XVI (1886), pàgs. 358-360.
66. Discurs de gràcies del Primer Certamen Literari de l'Agrupació Excursionista "Catalunya", dins «Portaveu de l'Agrupació Excursionista "Catalunya"», any III, núm. 20 (gener de 1922), pàgs. 80-81.
67. Al llibre de registre de socis (antic) del Centre Excursionista de Catalunya (1876-1925), hi figura, al foli 3v, amb el núm. d'ordre 81, l'anotació següent: "Verdaguer, Jacinte - Canuda, 14, 2n". Al costat hi ha aquesta observació, de caràcter intern: "Precedent á la fússió" [de les dues entitats, el 1890]. Agraeixo a la Junta Directiva del C.E.C. les facilitats concedides per a aquesta

consulta.

68. Així ho consignava el butlletí de l'entitat, poc després de la mort del poeta: "Feya poch temps que, atesos els seus mèrits, havia sigut nomenat soci honorari d'aquest Centre" ("Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", any XII, núm. 90, juliol de 1902, pàg. 216).
69. Discurs de gràcies, cit., pàg. 81. Verdaguer pronuncià l'única conferència de la seva vida justament a la seu de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, el dia 7 de març de 1884. Veg. infra, cap. V, apartat 1.1.
70. Per dir-ho molt resumidament, entre 1878 i 1884 Verdaguer anotà en diversos quaderns les impressions dels seus itineraris pirinencs i les seves estades a muntanya. Entre 1883 i 1886 publicà algunes d'aquestes anotacions en diferents revistes catalanes ("La Veu del Montserrat", "La Il·lustració Catalana"), i el 1887 acceptà d'aplegar-les, a instància de l'editor d'una d'aquestes publicacions i juntament amb un parell de relacions de viatges, en un volum intítulat Excursions y viatjes de Mossen Jacinto Verdaguer (Barcelona, La Il·lustració Catalana). Per a més detalls veg. infra, capítol V.
71. Per exemple, les proses descriptives redactades al santuari de la Mare de Déu del Mont. Veg. infra.
72. Sobretot el volum pòstum intítulat Rondalles.
73. El millor estudi dels itineraris i els escrits excursionistes de Verdaguer és encara el volum de J. M. de Casacuberta Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques (Barcelona, Barcino, 1953), al qual m'hauré de referir sovint.
74. Veg. Joan Triadó, "Introducció" a C. Bosch de la Trinxeria, Visions del Pirineu (Barcelona, Barcino, 1953), pàgs. 5-13.
75. J. Massó Torrents, Una visita al Sr. Carles Bosch de la Trinxeria, "L'Avens", 2a època, any II, núm. 10 (31-X-1890), pàg. 218.
76. Ibid., pàg. 219. Massó contraposa la visió muntanyenca de Bosch a la de Verdaguer a Canió, poema on "entre sas bellas qualitats no hi sobressurt per cert la del sentiment de la naturalesa pyrinayca"

(ibidem).

77. "Introducció", cit., pàg. 8.
78. Recorts d'un excursionista (Barcelona, La Renaixensa). La major part dels escrits que conformen el volum havien estat publicats al suplement literari de "La Renaixensa".
79. Veg. Joan Torrent i Fàbregas, Primers contactes de Verdaquer amb els catalans del Rosselló, "Faig" núm. 29 (novembre de 1987), pàgs. 26-28.
80. Carta, inèdita, de 30 de març de 1887. Cito per la transcripció que en fa J. Torrent i Fàbregas a l'article esmentat a la nota anterior (pàg. 28).
81. Al diari "La Renaixensa" (13-IV-1887) i al "Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana", any X, núms. 101-102 (febrer-març de 1887), pàg. 53.
82. Pla y montanya. Aplech d'estudis, viatges, llegendes, recorts y excursions (Barcelona, "La Renaixensa", 1888).
83. Una ascensió atrevida al pic de Balatx (2785 m.) - Canigó (pàgs. 215-223), publicat anteriorment al "Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana", any IX (1887), pàgs. 183-186; i La llegenda de Sant Guillelm de Combrèd (pàgs. 249-258), aparegut abans a "La Veu del Montserrat", 4 i 11 de desembre de 1886.
84. Pla y montanya, cit., pàg. 249.
85. De ma cullita. Aplech d'estudis, viatges, rondalles, recorts y excursions (Barcelona, "La Renaixensa", 1890).
86. Així ho manifesta el crític Joan Triadó en la "Introducció" a l'antologia esmentada (pàg. 13).
87. De ma cullita, pàgs. 81-95. La narració duu, al capdavant, la següent datació: "Prats de Molló 15 Set. 1886". Fou publicada al "Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana", any XI, núms. 112-117 (gener-juny de 1888), pàgs. 147-152, i núms. 118-120 (juliol-setembre de 1888), pàgs. 162-166.
88. Tardania (Barcelona, "La Renaixensa", 1892).

89. Una ascensió al Canigó, "Diari Català", núm. 579 (16-III-1881). Massó hi evoca una excursió realitzada el 4 de setembre de 1879. Si els càlculs de Casacuberta són correctes, degué ser pels mateixos dies que Verdaguer féu la seva primera pujada en aquest cim del Pirineu (veg. Excursions i sojorns, cit., pàg. 19). Tot i tractar-se d'una peça literària important, no ha estat mai reproduïda.
90. Lo Freser (Barcelona, Tip. L. Obradors, 1883). Verdaguer en posseïa un exemplar (BC, núm. reg. 8562).
91. Per exemple, la intitulada Excursió als estanys y cim de Carlit (Pyrineus Orientals), "Butlletí Mensual de la Associació d'Excursions Catalana", any X, núms. 107-108 (agost-setembre de 1887), pàgs. 126-133.
92. Publicades per "L'Aveng" el 1896, foren novament impreses, en edició augmentada i definitiva, ja entrat el segle XX, sota el títol de Croquis pirinencs (Barcelona, Ed. Catalana, 1921).
93. Croquis pirinencs, ed. cit., pàg. 80.
94. Impressions de una excursió al Taça, Sant Joan de las Abadessas y Ripoll, "Anuari de la Associació d'Excursions Catalana", any I (1881), Barcelona 1882, pàgs. 27-53. L'excursió tingué lloc el 22 de juliol de 1880. La ressenya va acompanyada de dibuixos de l'autor. Ha estat reproduïda, sense els dibuixos, al segon volum de les seves Obres completes (Barcelona, Ed. Selecta, 1976, 3ª ed.), pàgs. 259-271.
95. Ha estat també reproduïda, amb el títol d'"El castell de Centelles", al volum segon de les esmentades Obres completes, pàgs. 271-281.
96. Por Cataluña. Desde mi carro. Reproduïdes també a l'esmentat volum de les seves Obres completes, pàgs. 883-894.
97. De Vich a Barcelona en bicicleta, Ibid., pàgs. 895-901.
98. Joseph Aladern [Cosme Vidal], Cartas andorranas. Impresions a la lleugera d'una excursió á las Vallis de Andorra. Naturalesa, llegendari y Costums d'aquell País (Reus, Tip. de Celestí Ferrando, 1892). Verdaguer en posseïa un exemplar, dedicat per l'au-

tor (BC, núm. reg. 5605).

99. Per exemple, el de Narcís Verdaguer i Callís, que considerarà el volum "interessant baix lo punt de vista excursionista" ("La Veu de Catalunya", 19-II-1893).
100. "La Vanguardia", 6-XI-1896.
101. Excursió a Luz y Gavarnie. Ascensions del Pic-du-Midi y del Mont-Perdu [...] del 20 al 27 de Agost de 1880, "Anuari de la Associació d'Excursions Catalana", any I (1881), Barcelona 1882, pàgs. 332-404; Una excursió á Santa Maria del Estany. 1 y 2 de Janer de 1881, ibid., pàgs. 121-155; De Ripoll á Girona (Barcelona, Imp. L. Tasso, 1884).
102. Una excursió á Montserrat, "Anuari de la Associació d'Excursions Catalana", any I (1881), pàgs. 54-69; Excursió als Pyreneus Centrals [...] Dias 12 de juliol á 28 de Agost de 1881, "Anuari de la Associació d'Excursions Catalana", any II (1882), Barcelona 1883, pàgs. 3-98. Aquest treball meresqué una breu recensió crítica --no publicada-- de Verdaguer (veg. edició, infra); Nuria, Ribas y Alt Llobregat (1883-1884), "Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana", any XI, núms. 112-117 (gener-juny de 1888), pàgs. 46-129. La ressenya és datada el 23 de febrer de 1885.
103. Recorts d'una excursió per Urgell. Bellicaire, "Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas", vol. I (1876-1877), Barcelona 1880, pàgs. 256-264; Lo monastir de Sant Cugat del Vallés, "L'Avens", any I, núm. 9 (juny de 1882), pàgs. 85-93.
104. La Vall de Venasch, "Anuari de la Associació d'Excursions Catalana", any II (1882), Barcelona 1883, pàgs. 99-120. Treball recensionat també per Verdaguer (veg. supra, nota 102).
105. Una ascensió al Canigó, "Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana", any XIII (1890), pàgs. 2-34. L'excursió fou protagonitzada, a l'agost de 1889, per Maspons, Osona i Bosch de la Trinxeria. Per a J. Iglésies, aquesta pujada al Canigó representa "la definitiva incorporació de la gran muntanya als nostres itineraris excursionistes" (Enciclopèdia de l'excursionisme, cit., vol. I, p. 137).

106. De mas excursions: En Jaume de Ca'n Valent. Historia de un guía (Barcelona, Fr. Altés, 1895). És un opuscle de 31 pàgs.
107. Excursió á Nuria, al Puigmal y altres llocs notables del Pirineu, "Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas", vol. VIII (1884), Barcelona 1888, pàgs. 410-489. L'autor qualificà aquesta extensa ressenya pirinenca d'"impresió á tall d'itinerari".
108. Excursió á Palma, Covas de Artá y de Manacor (Mallorca), "Anuari de la Associació d'Excursions Catalana", any I (1881), cit., pàgs. 287-312.
109. Excursió de Puigcerdá á la seu d'Urgell y Valls d'Andorra y regrés per la serra de Bascaran, "Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas", vol. VIII (1884), cit., pàgs. 365-409. L'excursió és datada "29 setembre á 4 octubre 1884".
110. La Vall de Bohí, "La Veu del Montserrat", any VIII, núm. 30 (25-VII-1885), pàgs. 239-240. Fou reproduïda del butlletí de l'Associació Excursionista Ilerdense.
111. Dinch días á través de les Albéres, lo Rosselló y la Cerdanya (30 d'Agost á 4 de Setembre de 1886), "La Veu del Montserrat", any XI (1888), pàgs. 192, 208, 216, 231-232, 247-248, 264, 272, 280, 288, 312, 319-320, 360, 391-392, 408 i 415-416.
112. Excursió a las Guillerias, "La Renaixensa", any XVI (1886), pàgs. 201-211.
113. Andorra (Recorts d'un turista), "Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana", any XI, núms. 118-120 (juliol-setembre de 1888), pàgs. 189-215. Redactades originalment en francès, foren traduïdes al català per A[rtur] O[sona].
114. Excursió á la Pica d'Estats (Agost de 1895), "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", any VI (1896), núm. 21. El mateix any n'aparegué un extret, en forma d'opuscle (24 pàgs.), publicat per "L'Aveng".
115. Excursió de Berqa a Castellbó passant per Baqá, la Cerdanya, la Seu d'Urgell, Andorra y Sant Joan de l'Herm (Barcelona, "L'Aveng", 1898).

IV. JACINT VERDAGUER, VIATGER I EXCURSIONISTA

---

1. Cronologia de viatges, excursions i estades

En aquest apartat pretenc de consignar i datar, amb la màxima precisió, els nombrosos desplaçaments de Verdager al llarg de tota la seva vida.¹ Per establir aquesta cronologia, a manca d'una biografia completa de l'autor,² m'he servit dels seus textos i documents (sobretot de l'extens epistolari), i he acudit a les fonts biogràfiques que ofereixen més garanties.

- 1860/61   marg/abril: escapada de deu dies a l'Empordà (Figueres). (3)
- 1871   agost (2a quinzena?): estada al mas Viladecans de Sant Boi de Lluçanès. (3bis)
- 1873   setembre: anada al Vallespir i al Rosselló, amb Jaume Collell. (4)
- 1874-76   15-XII-1874 a 20-XI-1876: nou viatges a Cuba, amb estades a Cadis i a Santander; (5)
- marg 1876: excursió --des de Cadis-- a Sevilla, Granada i Còrdova. (6)
- 1877   7 agost - 5 setembre: viatge, amb J. Collell, per terres occitanes (Tolosa de Llenguadoc, Tarba, Lorda), basques (Sant Sebastià, Loiola, Zumàrraga, Villareal de Guipúscoa) i castellanes (Valladolid, Avila, Salamanca, Alba de Tormes, El Escorial, Madrid); tornada per València. (7)

- 1878 16-26 agost: estada al santuari de Mogyrony (Ripollès); ascensió a Coma Ermada; excursions a Monegals i a Castellar de n'Hug; (8)
- 10-25 octubre: pelegrinatge a Roma. (9)
- 1879 mitjan agost - 21 agost: viatge a Sant Sebastià (Guipúscoa), i, per Hendaia i el migdia de França, a Perpinyà; (10)
- 21 agost - 2ª quinzena de setembre: estada, amb el segon marquès de Comillas, al balneari de la Presta (Vallespir); primera ascensió al Canigó; possible anada a Montpeller; anada a Lorda, Comillas i Madrid. (11)
- 1880 2ª quinzena d'abril: estada a Montserrat (festes del Mil·lenari); (11bis)
- mitjan juny - mitjan juliol: estada, amb el marquès, al balneari de la Presta; segona ascensió al Canigó; (12)
- mitjan juliol - agost: excursió a Núria i a la Cerdanya; ascensions al Puigmal i al puig Peric; possible ascensió al Carlit; estada a Llivia; possible nova ascensió al Canigó; (13)
- setembre: estades a Vic i a Manresa; (14)
- 1ª desena d'octubre - mitjan novembre: estada, amb la família López, a Santa Perpètua de Mogoda. (15)
- 1881 22-30 juliol: anada a València (Jocs Florals de "Lo Rat Penat"). (16)
- 6 agost - 6 setembre: estada a Comillas. (17)
- 2ª quinzena d'octubre: estada al balneari de la Corba (Vall de Ribes); (18)
- novembre: excursió a les Corberes, al Conflent i al Vallespir, amb Justí Pepratx. (19)
- 1882 17-20 maig: excursió a Poblet i Santes Creus;

- estades a Valls i a Tarragona; (19bis)
- 5-25 juliol: excursió al Pirineu (Alt Urgell, Vall Ferrera, Vall d'Aneu, Vall d'Aran); ascensió a l'Aneto; (20)
- 1ª quinzena d'agost - 2ª quinzena de setembre: estada a Comillas (Santander). (21)
- mitjan octubre: estada a Vic; (22)
- novembre: estada, amb la família López, a Las Cabezas (Càceres). (23)
- 1883 gener-febrer: estada, amb les famílies López-Güell, a Caldetes; (24)
- 5 març - 6 abril: creuer, amb Claudi López, pel Mediterrani (Andalusia, Marroc; Mallorca; Algèria). (25)
- 17-20 juny: viatge al Rosselló, amb Collell, Toda i Guimerà (Banyuls, Elna, Perpinyà); (26)
- 2 juliol - 10 setembre: excursió al Pirineu (Conflent, Cerdanya, Alt Urgell, Pallars Jussà, Vall de Boí, Vall d'Aran, País de Foix, Andorra); ascensions al Canigó i a la pica d'Estats; anada, per Sent Girong, a Tolosa de Llenguadoc; (27)
- 10-30 setembre: estada a Vic, a casa de J. Collell; (28)
- novembre/desembre: Madrid (i possible anada a Extremadura); Reinosa, Comillas (Santander). (29)
- 1884 12 maig - 12 juny: viatge, amb Eusebi Güell, per països europeus (França, Suïssa, Bèlgica, Alemanya, Rússia); (30)
- 18 juliol - 15 setembre: estades a Banyoles, a la Garrotxa (santuari del Mont, el Noguer de Segueró) i a l'Empordà (Peralada, Begur). (31)
- 1885 9-14 març: anada a Madrid ("Memorial de greuges"); (32)

- agost: estades al Noguer de Segueró i al Bac de Collsacabra. (33)
- 1886 21 març: anada a Ripoll (inici de la restauració del monestir); (34)
- 1 abril - 3 juny: viatge a Palestina i Egipte, amb el canonge Jaume Almera; (35)
- 17-23 juliol: anada a Montpeller i a Perpinyà; (36)
- agost-setembre: estada al Bac de Collsacabra. (37)
- 1887 2-10 maig: viatge a Mallorca, amb escriptors catalans, valencians i rossellonesos; (38)
- agost: estada al Bac de Collsacabra; (39)
- 1-5 setembre: sojorn al santuari de Queralt (Berguedà); (40)
- 8-14 setembre: viatge al Rosselló (Banyuls), amb Collell i Guimerà; (41)
- 20 setembre - 8/9 octubre: estada al Bac. (42)
- 1888 maig: estada a la Garriga (balneari Blancafort); (43)
- fi de juny - 1ª quinzena de juliol: estada a Caldetes, amb els López-Güell; (44)
- 12 juliol - 7 agost: estada a Comillas, amb els marquesos; excursió, amb Jaume Collell, a Astúries (Covadonga) i Galícia (Santiago), passant pel nord de Castella (Lleó, Astorga, Palència). (45)
- 1889 abril: anada a València i Alacant; (46)
- 2 agost - 10 setembre: estada al Bac. (47)
- 1891 mitjan juny: estada a Caldetes, amb les fami-

- lies López-Güell; (48)
- 1ª quinzena de juliol - 5 octubre: estada a Sant Sebastià, amb els López-Güell. (49)
- 1892 2-21 setembre: estada a Comillas. (50)
- 1893 14-26 maig: estada a Vic (al palau episcopal); (51)
- 26 maig 1893 - 10 maig 1895: estada a la Glewa. (52)
- 1894 14-28 desembre: viatge a Mallorca per veure Ll. Salvador d'Austria, a Miramar. (53)
- 1895 14-24 maig: viatge a Madrid; (54)
- desembre: anada al Rosselló (Illa); excursió a Reglella. (55)
- 1896 octubre?: estada a Girona. (56)
- 1897 1ª desena de gener: anada a la Seu d'Urgell; (57)
- mitjan novembre - 14 febrer 1898: estada a Madrid. (58)
- 1898 fi de novembre: anada al Rosselló (Perpinyà, Pesillà de la Ribera). (59)
- 1899 juny: estada a Madrid. (60)
- 1900 22 juliol: excursió a Sant Feliu de Llobregat, en ocasió de la missa nova de N. Font i Sagué. (61)
- 1901 13-18 maig: anada a Lleida i Balaguer; (62)
- 23-25 juny: anada a Berga; (63)
- 15-18 agost: anada a la Bisbal d'Empordà; (64)

2-4 setembre: excursió al Montseny (Sant Hilari Sacalm, Viladrau, Sant Segimon, Matagalls); (65)

tardor: excursió al Montseny, amb els redactors de "Joventut"; (66)

novembre/desembre: anada al Rosselló (Perpinyà), a l'enterrament de J. Pepratx. (67)

2. Capellà de vaixell, turista i pelegrí

La cronologia precedent mostra la continuada activitat viatgera i excursionista de Jacint Verdaguer. Un altre gran escriptor i viatger català --Josep Pla-- ha definit aquest aspecte de la seva biografia amb una afirmació contundent: "[Verdaguer] fou un rodamón gairebé frenètic".⁶⁸ Amb menys vehemència, però amb un judici semblant, s'expressa l'historiador Josep Iglésies quan diu que Verdaguer "va ésser un gran rodamón en el sentit literal de la paraula".⁶⁹

De ben jove sentí la passió de viatjar, de traslladar-se físicament als escenaris de les seves lectures i dels seus primers esbossos literaris. Un dels seus objectius primigenis fou el continent americà, "un desitx que me l'havia manifestat moltes vegades --conta el seu amic Collell--, arribant a dir, que per veure l'América's deixaria tallar un braç".⁷⁰ Fins i tot, segons

confessió de Verdaguer mateix, intentà de traslladar-s'hi, com a framenor, abans de complir setze anys.⁷¹ Collell atribueix aquesta frustrada decisió de caire religiós a l'obsessió atlàntica i americana, derivada dels seus primers projectes literaris.⁷² Anys després, i per causes alienes a la seva voluntat, Verdaguer tingué ocasió de satisfer en bona part, com a capellà de vaixell, aquell desig d'adolescent, que li havia arribat a fer replantejar fins i tot l'elecció de la carrera eclesiàstica.⁷³

Si repassem atentament l'anterior relació dels seus viatges, ens adonarem que Verdaguer va moure's en totes direccions. A part els nou viatges a Amèrica com a capellà de vaixell de la Companyia Transatlàntica, durant la llarga etapa al servei dels Comillas (1877-93) tingué ocasió de fer els grans trajectes de la seva vida --Nord d'Àfrica, Europa central, Pròxim Orient--, a més de prolongades estades en les diferents residències dels seus protectors (Santander, Extremadura...) o en establiments termals freqüentats pel segon marquès. D'altra banda, com encertadament ha fet notar un seu biògraf, el poeta disposava aleshores de recursos econòmics i d'una certa llibertat per emprendre viatges o excursions pel seu compte.⁷⁴

Els viatges de Verdaguer tingueren sempre un doble caràcter: sense excloure els interessos literaris, que li feren redactar-ne les impressions, el sacerdot catòlic empenia els seus trajectes amb una òptica marcadament religiosa,⁷⁵ perceptible en la major part de les pàgines dels seus relats. Els viatges que més satisfieren la seva passió de córrer món foren, a part els trajectes atlàntics, el creuer pel Mediterrani, acompanyant Claudi López, pel març de 1883; el que realitzà per l'Europa central, fins a Rússia, a la primavera de 1884; i el que féu, dos anys després, a Palestina i Egipte, de tanta transcendència per a la seva vida posterior.⁷⁶ Al pròleg que encapçala el seu Dieteri d'un pelegrí a Terra Santa, servides a partir d'imatges típiques de la retòrica verdagueriana, hi podem llegir aquestes reflexions, a propòsit del recent viatge als escenaris de la vida de Crist:

«Tres viatges tenia jo fets llavors: un a Amèrica, cercant la salut perduda per mi; altre a Tanger y Argèlia, cercantla per un amic estimat; y'l tercer al Nort ab no menys bona y agradable companyia; faltava lo quart bras ò, diguèm, lo cap a la inmensa creu que havia formada en la terra ab mos viatges, y li posí dignament ab lo millor de tots, lo de Jerusalem. Los tres primers enfortiren mon cos delicat y enriquiren mon esperit, mes deixaren mon cor buyt y assedegat sempre de veure quelcom més que mars y terres y ciutats, formiguers de gent. La anada a Terra Santa m' ha apagada aqueixa set y ja no desitjo ni espero fer altre viatge que 'l de la eternitat, quan hora sia.» (77)

Pel que fa a la consideració que meresqué als seus contemporanis aquesta faceta de viatger --i de relator dels seus viatges--, n'hi haurà prou de recollir el judici expressat, arran de la mort del poeta, pel folklorista Rossend Serra i Pagès:

«Sa vida ha sigut una excursió contínua, ja pels turons y ermitas de la terra, ja per las planas y estepas d'Europa, ja per l'inmensitat de l'Occea; y lo que encisa en ell, es l'observació minuciosa de las bellasas [...] y la concepció colossal del pensador enlayrat, tot a la vegada [...] quan s'agafa un llibre seu ahont descriu una excursió, se'l segueix ab interès sempre creixent, porque tot anant pel mon, un no's troba solzament turista nómada, espectador de panoramas, ciutats y ruinas que's descapdellan ràpidament davant seu, sinó que's sent inondat per una poesia apacible que aconhorta y calma l'esperit.» (78)

3. "Excursionista de cap d'ala"

En la cronologia dels seus continuats desplaçaments es fa evident l'interès excursionista de Verdaguer, que el dugué a recórrer incansablement tot el Pirineu català i a visitar els indrets més significats en la geografia de Catalunya. Després dels llargs recorreguts pirinencs dels estius de 1882 i 1883, "el gran poeta de L'Atlàntida havia adquirit [...] un coneixement del Pirineu català superior al que poguessin tenir tots els excursio-

nistes barcelonins plegats. Cronològicament, fou el primer a realitzar molts trajectes i a fer algunes ascensions, i també el primer català que ascendí a la Maladeta".⁷⁹ "Verdaguer --escriurà Josep Pla-- conegué com ningú el nostre país, el Pirineu i el Rosselló d'una manera prodigiosa [...] Fou un observador exacte i sensible".⁸⁰

Als estius, en efecte, "aprofitava l'absència de Barcelona de la família López per a les excursions i els sojorns a muntanya".⁸¹ Fou, com hem vist, soci efectiu de la primera entitat excursionista catalana, i, anys més tard, el Centre Excursionista de Catalunya l'en féu soci honorari.⁸² Arran de la seva mort, la Junta Directiva d'aquesta entitat acordà de posar el seu retrat en la galeria d'excursionistes il·lustres.⁸³

En aquesta avinentesa, justament, Joan Maragall hi pronuncià una conferència, que és la millor glossa d'aquesta faceta verdagueriana.⁸⁴ Vegem-ne uns quants fragments:

«Ningú com ell coneixia la fesomia de la nostra terra [...] La seva visió es sobre tot panoràmica [...] Com bon pagès, lo que més impressió li fa es veure molta terra d'un plegat [...] desseguida hi surt el cop d'ull discret, sanament utilitari, de l'home del camp [...] Com l'interessa l'aspecte pagès del país, les plantes que s'hi fan, la diversitat dels conreus! [...] lo panoràmic, la configuració del terrer, els replecs de les montanyes, el curs dels rius, es lo que més l'interessa.» (85)

En una recensió del poema Canigó, tan influït per les seves experiències d'excursionista, un crític arriba a dir que Verdaguer "conoce demasiado nuestro venerado Pirineo".⁸⁶ Al mateix temps, hi hagué qui, endut per un zel extrem, criticà a Canigó el poc rigor excursionista.⁸⁷ Sigui com sigui, el coneixement directe de la muntanya pirinenca és perceptible en moltes pàgines d'aquesta obra, i no constitueix pas necessàriament un factor negatiu per al resultat del poema. Amb la publicació de Canigó la fama del poeta com a excursionista es consolida.⁸⁸ "El poema constituí un estímul excursionista i contribuí decididament a desvetllar l'interès universal vers els Pirineus".⁸⁹

No oblidem que també en l'excursionista hi ha sempre el capellà, amb una visió transcendent d'aquesta pràctica esportiva. En les notes a Canigó escriu: "los vistayres é intrèpits excursionistes de nostra terra, cada dia més enamorats de ses altures, vehines del cel",⁹⁰ i, en una altra banda, considera sant Vicenç Ferrer "l'excursionista de mes bona mena que ha sortit de nostras terras y sens dupte lo mes important y profitós".⁹¹ Pel que fa al capteniment habitual de Verdaguer en les excursions, Artur Masriera, que l'hi havia acompanyat diverses vegades, el descriu amb aquestes

paraules:

«Era molt matiner, celebrava la missa i segons la tinguda del camí que havia de recórrer, anava sol o amb un guia. En ésser a fóra del poble s'arromangava la sotana lligant-se-la a la cintura, de manera que es presentava amb els hàbits fins a mig cos i des d'allí avall mostrava els pantalons, nets, polits.

Duia sempre una llibreta a punt, i tota herba o flor camperola que se li oferia a la vista, la collia i la posava entre els fulls de la llibreta, i en ésser al poble o masia que primer li sortia al pas, anava demanant el nom, virtuts i tradicions de totes les herbes i flors que duia recollides. Era molt cantador, mes no per a lluir la seva veu, sino per a passar el temps.

Era exemplar en tot i per tot, mai no fumava, ni bevia licors [...]

Si era cosa fàcil, en les seves excursions anava a posar a la rectoria; si no la trobava al pas s'allotjava a l'hostal. Es podia observar la seva acurada educació, tant a la taula, com en tota la seva presentació durant tots els moments.» (92)

Vull remarcar, finalment, que l'activitat excursionista de Verdaguier ha estat objecte d'atenció preferent pels practicants d'aquest esport a Catalunya. És realment destacable, sobretot al costat dels escassos estudis sobre els seus viatges, l'aportació bibliogràfica de l'excursionisme català a l'estudi d'aquesta faceta verdagueriana.⁹³

4. Resultats literaris de viatges i excursions

Voldria ressenyar breument la producció literària de Verdaguer originada a partir de viatges o excursions. M'ocuparé, en primer lloc, dels seus escrits "majors" en aquest gènere, és a dir, els que aparegueren editats en volum. Són dos, i els passo a detallar tot seguit.

L'any 1887, com ja he avançat més amunt, aparegué un recull d'escrits verdaguerians de tema viatger i excursionista. L'editor --Francesc Matheu-- els intitulà Excursions y viatjes de Mossen Jacinto Verdaguer, i, sota aquest epígraf, inclogué dues extenses relacions corresponents al creuer pel Mediterrani de 1883 ("Re-corts de la costa d'Àfrica. Notes d'una cartera de viatge") i al viatge en tren fins a Sant Petersburg, de 1884 ("A vol d'aucell. Apuntacions d'un viatge al centre y nord d'Europa"); la ressenya d'una part de l'itinerari pirinenc de l'estiu de 1882 ("Excursió al Alt Pallars"), acompanyada d'una carta de tema muntanyenc de l'any següent ("L'aplech de Mongarre"); i, finalment, unes impressions escrites durant l'estada al santuari del Mont, a l'estiu de 1884. Tots aquests textos, llevat d'una part del darrer bloc, havien aparegut ja anteriorment en dues revistes catalanes, tal com he consignat en

un altre apartat (veg. supra, III, 4) i descriuré detalladament més endavant.

L'altre llibre de viatges publicat per Verdaguer és el conjunt d'impressions del seu "pelegrinatge" a Palestina i Egipte, a la primavera de 1886, intitulat per Collell Dietari d'un pelegrí a Terra Santa.⁹⁴ Verdaguer l'anomenà de vegades "mon Itinerari" o "lo Itinerari de Terra Santa",⁹⁵ en la més pura tradició del gènere.⁹⁶ Fins i tot, encara que Verdaguer declari al pròleg que no anà a Terra Santa "á escriure cap llibre d'impressions com ara s'estila, per més que aquest ne tinga 'l tibat",⁹⁷ el Dietari... presenta més d'una coincidència formal amb obres similars publicades anteriorment.⁹⁸

Aquesta obra aparegué el dia 1 de gener de 1889, tot i que el volum no indica l'any d'edició i el pròleg és datat "Janer de 1889".⁹⁹ El text havia estat publicat prèviament en diversos números del setmanari vigatà "La Veu del Montserrat"¹⁰⁰ i de la revista quinzenal barcelonina "La Il·lustració Catalana".¹⁰¹ L'obra conegué, cinc anys després, una segona edició,¹⁰² "feta totalment a despeses de l'autor", segons Joan Torrent i Fàbregas.¹⁰³

El Dietari... ha estat considerat "el millor tros de prosa que ens ha deixat Verdaguer",¹⁰⁴ un model per

a la prosa catalana posterior,¹⁰⁵ i, fins i tot, "el millor llibre de prosa catalana del segle passat".¹⁰⁶

Relacionats amb els viatges i les excursions, hi ha un nombre considerable d'escrits verdaguerians, en prosa o en vers. N'enumeraré uns quants.

L'evocació de l'escapada a l'Empordà durant la seva adolescència serví d'excusa a Verdaguer per a la composició del poema "L'Ampurdà", dedicat a l'historiador d'aquella comarca Josep Pella i Forgas.¹⁰⁷

Dels viatges a Amèrica --durant els quals el poeta enlestí la redacció definitiva de L'Atlàntida-- es conserven, inèdites, unes anotacions marineres.¹⁰⁸ Durant els trajectes atlàntics Verdaguer escriví el conegut poema "L'emigrant",¹⁰⁹ l'intitulat "Somiant l'Atlàntida",¹¹⁰ les tres composicions aplegades sota el títol "Lluny de ma terra",¹¹¹ i els poemes "Marina",¹¹² i "La plana de Vich".¹¹³ Són també d'aquest període les cartes trameses als seus familiars o amics, algunes de les quals revelen un cert propòsit literari.¹¹⁴

El viatge per terres occitanes de l'estiu de 1877 li degué motivar la redacció del poema "Betharram",¹¹⁵ com també, probablement, la prosa intitulada "La rondalla de Barbazan", publicada molts anys després.¹¹⁶ Durant aquest viatge contemplà per primera vegada el

massís de la Maladeta,¹¹⁷ i és versemblant de pensar que decidí de dedicar-hi un poema.¹¹⁸

Amb motiu de la peregrinació a Roma, a l'octubre de 1878, Verdaguer envià, en forma de cartes personals, dues relacions del viatge al seu amic Jaume Collell, que foren publicades tot seguit al setmanari vigatà "La Veu del Montserrat".¹¹⁹ Hi adjuntà un poema, "La pregària dels romeus", escrit al port de Civitavecchia durant la quarantena a què s'hagué de sotmetre l'expedició.¹²⁰

Les excursions i les estades realitzades per Verdaguer al Pirineu entre 1878 i 1883 originaren un nombre considerable d'anotacions, la major part de les quals ha romàs inèdita.¹²¹ Fruit de les caminades i els sojorns a muntanya és el recull folklòric publicat pòstumament amb el títol Rondalles.¹²² I no cal pas insistir en la influència directa dels itineraris pirinencs en la redacció de Canigó,¹²³ i en la composició de poesies tan significades com "La barretina" o "Los dos campanars".¹²⁴

L'estada a Banyoles i al santuari de la Mare de Déu del Mont, a l'estiu de 1884, li inspirà, a part les belles descripcions en prosa ja esmentades, unes quantes composicions poètiques: "A mos amichs de Banyolas";¹²⁵ "La mort del rossinyol", "La boyra" i "Lo bruel";¹²⁶

"Lo Pare Falgás" i "A la Verge del Mont";¹²⁷ una altra composició intitolada també "A la Verge del Mont";¹²⁸ i, finalment, el poema "Dalt de l'hermita"¹²⁹ i algun altre que ha romàs inèdit.¹³⁰

Hi ha, també, poesies ocasionals motivades per un viatge o una excursió. Així, per exemple, el poema intitolat "Sortint de Cádiz", datat el 30 de desembre de 1876,¹³¹ o el que duu per títol "A un viatger", datat el 4 de febrer de 1882,¹³² o, encara, el resúm poètic dels seus viatges arreu del món, intitolat "Lo palau ditxós".¹³³ L'ascensió al Puigmal i l'estada a Núria, a l'estiu de 1880, li degueren motivar la redacció del poema "Fontalba".¹³⁴ També té una motivació excursionista el poema "Lo cap-blau", dedicat a un company de caminades pel Pirineu.¹³⁵

En ocasió d'una visita a Perpinyà, pel juliol de 1886, compongué el poema "Jesús infant", dedicat als nens del Rosselló.¹³⁶ Amb motiu d'una altra visita a la capital d'aquella comarca, pel setembre de 1887, escriví "Los fills del Rosselló", dedicat a l'Estudiantina Catalana de Perpinyà.¹³⁷ Pocs dies abans, durant una breu estada al santuari de Queralt, tingué ocasió de contemplar el "pi de les tres branques" del prat de Campllong, prop de Berga, i aquesta visita li inspirà el

poema que dedicà, poc després, a aquest arbre simbòlic.¹³⁸

és lògic de suposar que les repetides estades a les diferents residències dels marquesos (Comillas, Las Cabezas, Caldetes, Santa Perpètua de Mogoda...) facilitaren al poeta la creació literària. Durant alguna estada a Comillas, pogué redactar unes impressions de la ciutat de Santander i els seus voltants, que no arribà a publicar mai,¹³⁹ i a Caldetes escriví algunes composicions, com ara el poema intitulat "Vora la mar",¹⁴⁰ i la prosa que el degué precedir, encara inèdita.¹⁴¹ Així mateix, els sovintejats sojorns al Bac de Collsacabra li motivaren més d'una composició literària. Entre elles, la breu relació de la festa de la Mare de Déu del Roure, celebrada el 8 de setembre de 1886, coincidint amb una de les seves estades en aquella masia del terme de Pruit,¹⁴² i les "Cobles de la Verge del Roure", compostes en aquella mateixa ocasió.¹⁴³ I és prou sabut que la forçada reclusió de Verdaguer a la Gleba comportà una intensificació de la seva activitat literària.¹⁴⁴

Hem de considerar un fruit poètic de l'esmentat viatge a Terra Santa la trilogia Jesús infant,¹⁴⁵ i també, segons J. Torrent i Fàbregas,¹⁴⁶ la nova versió de Lo somni de Sant Joan.¹⁴⁷

Com a colofó d'aquesta relació --incompleta--
d'escrits verdaguerians originats pels continuats desplaçaments del poeta, reproduiré una eloqüent afirmació, feta poc després de la mort de Verdaguer per Rossend Serra i Pagès: "No hi há cap excursionista que hagi tret tan partit dels viatges y excursions, com Mossen Jascinto Verdaguer".¹⁴⁸

NOTES

1. No hi recullo els desplaçaments habituals del poeta (Vic-Barcelona, o viceversa), ni les visites ocasionals, des de la Ciutat Comtal, al seu poble nadiu, o a algun altre indret, per motius familiars o personals.
2. N'hi ha dos excel·lents resums biogràfics: Joan Torrent i Fàbregas, Jacint Verdaquer. Resum biogràfic (Barcelona, Barcino, 1952; reimpr. 1977), i Ricard Torrents, Verdaquer: un poeta per a un poble (Barcelona, Blume, 1980). Ni l'un ni l'altre, però, no recullen de forma exhaustiva els desplaçaments del poeta. Tampoc no és completa, des d'aquest punt de vista, la Cronologia de Jacint Verdaquer, establerta per Josep M. Ainaud de Lasarte, dins «Jacint Verdaquer en el centenari de L'Atlàntida» (Barcelona, Fundació Carulla-Font, 1977), pàgs. 96-110.
3. Joan Güell, Vida íntima de Mossen Jacinto Verdaquer (Barcelona, Impr. "El Siglo XX", 1911), pàgs. 16-17; Josep Maria de Casacuberta, Excursions i sojorns de Jacint Verdaquer a les contrades pirinenques (Barcelona, Barcino, 1953), pàgs. 10-11.
- 3bis. Epistolari de Jacint Verdaquer. Transcripció i notes per Josep Maria de Casacuberta [i, a partir del volum segon, Joan Torrent i Fàbregas] (Barcelona, Ed. Barcino; en curs de publicació des de 1959), vol. I, pàgs. 115-116. Veg. també J.M. de Casacuberta, Jacint Verdaquer al mas Viladecans, de Sant Boi de Lluçanès, "Ausa" (Vic), V (1964), núm. 50; ara dins Estudis sobre Verdaquer (Vic, EUMO/Barcino/I.E.C., 1986), pàgs. 221-228 (espec. pàg. 224).
4. Joan Torrent i Fàbregas, Primers contactes de Verdaquer amb els catalans del Rosselló, "Faig" (Manresa), núm. 29 (novembre de 1987), pàgs. 23-24.
5. Josep Miracle, "Verdaquer, l'Atlàntic i L'Atlàntida", dins Estudis sobre Jacint Verdaquer (Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1989), pàgs. 48-61; Josep M. Solà i Camps, La ciutat de Cadis en la vida i l'obra de Verdaquer (treball inèdit); Epistolari de Jacint Verdaquer, I, pàgs. 152-206.

6. Epistolari de Jacint Verdaguer, I, pàgs. 191-198.
7. Carteig històric. Correspondència epistolar de Mossen Jacint Verdaguer a Mossen Jaume Collell... (Vic, Gazeta de Vich, 1929), pàgs. 71-72; Jaume Collell, Efemèrides dels meus 50 anys de sacerdoti (Vic, Gazeta de Vich, 1938 [1939]), pàgs. 34-35. Veg. itinerari detallat a Epistolari, II, pàg. 32 (nota 7 a carta 110).
8. Casacuberta, Excursions i sojorns, cit., pàg. 16.
9. Epistolari, II, pàgs. 83-84. Veg. infra, cap. VII, ap. 4.
10. Ibid., pàgs. 181-182.
11. Excursions i sojorns, pàg. 19 (però esmenes en la datació a Epistolari, II, pàgs. 182-183). Per a l'ascensió al Canigó, veg. Josep M. Solà i Camps, Sobre el poema "Canigó", «Butlletí dels Mestres», 3a època, núm. 211 (nov.-des. 1986), pàg. 18.
- 11bis. Epistolari, III, pàgs. 27-30 (espec. notes 3 i 4 a carta 216).
12. Epistolari, III, pàg. 45 (nota 2 a carta 224). Per a l'ascensió al Canigó, veg. infra, apèndix II, "Pirineu-79/80", ff. 10r-11v.
13. Excursions i sojorns, pàgs. 24-27; Epistolari, III, pàgs. 46-47; carta de Verdaguer, de 26-X-1880, dins Verdaguer a la pica d'Estats (Barcelona, 1985), ps. 95-97.
14. Epistolari, III, pàgs. 48-49 i 56-57.
15. Ibid., pàgs. 63-65 --i la carta esmentada a la nota 13-- i 75-80.
16. Ibid., pàg. 132 (nota 1 a carta 268).
17. Ibid., pàgs. 143-145.
18. Ibid., pàgs. 151-152; Excursions i sojorns, pàgs. 28-29.
19. Excursions i sojorns, pàg. 30; Epistolari, III, pàg. 198 (nota 2 a carta 298).

- 19bis. Epistolari, III, pàgs. 214-221 (espec. nota 3 a carta 306, nota 2 a carta 307, i notes 5-7 a carta 310).
20. Excursions i sojorns, pàgs. 35-42; Epistolari, III, pàgs. 227-228 (nota 6 a carta 313). Veg. infra, cap. VII, apartat 2.1.
21. Epistolari, III, pàgs. 228-238.
22. Ibid., pàgs. 249 (nota 7 a carta 320) i 251 (nota 1 a carta 321).
23. Ibid., pàgs. 252-255.
24. Epistolari, IV, pàgs. 25-27. El 10 de gener de 1883 Verdaguer hi datà el poema "Vora la mar", inclòs al volum Flors del Calvari (1896).
25. Epistolari, IV, pàgs. 34-35. Veg. infra, cap. VII, apartat 5.
26. Ibid., pàgs. 53-58.
27. Excursions i sojorns, pàgs. 44-91. Veg. infra, cap. VII, apartat 2.2.
28. Epistolari, IV, pàgs. 85-87.
29. Excursions i sojorns, pàgs. 43-44.
30. Epistolari, IV, pàgs. 141-142 (nota 2 a carta 393). Veg. infra, cap. VII, apartat 6.
31. Excursions i sojorns, pàgs. 99-105; Epistolari, IV, pàgs. 163-185.
32. Epistolari, IV, pàgs. 224-230 (espec. nota 5 a carta 439).
33. Excursions i sojorns, pàg. 106; Epistolari, V, pàgs. 38-40.
34. Jacint Verdaguer, "En defensa pròpia", 2a sèrie, dins Obres completes, 5a ed. (Barcelona, Selecta, 1974), pàg. 1217.
35. Dietari d'un pelegrí a Terra Santa (Barcelona, La Il·lustració Catalana, s.d. [1889]), pàgs. 9 i 210; Epistolari, V, pàgs. 152-156. Veg. esmenes a algunes datacions de l'obra a N. Gardolera, Unes pàgines

- "inèdites" del «Dietari d'un pelegrí a Terra Santa», "Faig" (Manresa), núm. 29 (novembre de 1987), pàgs. 77-85.
36. Epistolari, V, pàgs. 161-166.
  37. Ibid., pàgs. 170-194.
  38. Rosalia Guilleumas, Ramon Llull en l'obra de Jacint Verdaquer (Barcelona, Ed. Barcino, 1953), pàgs. 40-45; Epistolari, VI, pàgs. 50-51.
  39. Epistolari, VI, pàg. 93 (nota 2 a carta 647).
  40. Ibid., pàgs. 93-94.
  41. Ibid., pàgs. 96-97 (nota 4 a carta 650).
  42. Ibid., pàgs. 100-103 (espec. nota 13 a carta 653) i 109.
  43. Ibid., pàgs. 167-170.
  44. Ibid., pàgs. 181-182.
  45. Ibid., pàgs. 193-194 (nota 3 a carta 714); Collell, Efemèrides dels meus 50 anys de sacerdoci, cit., pàgs. 68-69.
  46. Epistolari, VIII, pàg. 44 (nota 2 a carta 912).
  47. Epistolari, VII, pàg. 62 (nota 3 a carta 761).
  48. Ibid., pàgs. 205-208.
  49. Ibid., pàgs. 216-236.
  50. Epistolari, VIII, pàgs. 40-43.
  51. Ibid., pàg. 101 (nota 2 a carta 950).
  52. Joan Torrent i Fàbregas, Mossèn Cinto a la Gleba (Barcelona, Barcino, 1965), espec. pàgs. 21-29 i 253-254; Epistolari, VIII, pàgs. 100-227, i IX, pàgs. 9-69.
  53. J. Torrent i Fàbregas, Mossèn Cinto a la Gleba, pàgs. 225 (nota 7) i 228 (nota 12a). "Aquest viatge fou transcendent per a la producció verdaguèria de fons lul·lià" (R. Guilleumas, Ramon Llull en l'obra de Jacint Verdaquer, cit., pàg. 53).

54. J. Torrent i Fàbregas, Mossèn Cinto a la Gleba, pàgs. 253-267.
55. Excursions i sojorns, pàgs. 107-108; Pierre Bonet, Impressions et souvenirs (Céret, L. Roque, 1908), pàgs. 347-354. Aquest autor data l'esmentada excursió pel maig de 1895, cosa que no sembla probable, ateses les circumstàncies personals de Verdaguer durant aquell mes.
56. Epistolari, X, pàgs. 57-58 (espec. nota 3 a carta 1249).
57. Ibid., pàgs. 68-74 (espec. nota 2 a carta 1258).
58. Ibid., pàgs. 153-175 (espec. nota 2 a carta 1306).
59. Ibid., pàgs. 230-234 (espec. nota 1 a carta 1361).
60. Ibid., pàgs. 264-265 (nota 2 a carta 1383).
61. Valeri Serra i Boldú, Mossen Jacinto Verdaguer. Recorts dels set anys darrers de sa vida... (Bellpuig, Impr. R. Saladrigues, 1915), pàgs. 82-83. Veg. també Excursió a la Salut de Sant Feliu de Llobregat (Barcelona, Estampa "La Catalana" d'En Jaume Puigventós, 1901).
62. Valeri Serra i Boldú, Mossen Jacinto Verdaguer. Recorts dels set anys darrers de sa vida..., cit., pàgs. 101-120.
63. Ibid., pàgs. 101 i 122-123.
64. Ibid., pàgs. 101 i 124.
65. V. Serra i Boldú, Biografia de Mossèn Jacinto Verdaguer (Barcelona, Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, 1924), pàgs. 185-190.
66. Ibid., pàg. 194. Veg. també Lluís Via, Pel Montseny amb Mn. Cinto, "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", any XLI, setembre de 1931.
67. Excursions i sojorns, pàg. 110.
68. Darrers escrits, «Obra completa», vol. XLIV (Barcelona, Destino, 1984), pàg. 452.
69. "L'excursionisme i Jacint Verdaguer", dins Verda-

- quer a la pica d'Estats (Barcelona, 1985), pàg. 51.
70. Jaume Collell, "Pròlech" a Carteig històric, cit., pàg. 8. El subratllat és de l'original.
  71. Pròleg a Sant Francesch (1895), dins Obres completes, ed. cit., pàg. 242.
  72. In illo tempore, pròleg a Dos màrtirs de ma Patria (Vic, 1907), pàg. XXIII.
  73. Veg., per a aquesta qüestió, l'esmentat article de Josep Miracle "Verdaguer, l'Atlàntic i L'Atlàntida" dins Estudis sobre Jacint Verdaguer, cit., espec. pàgs. 33-37.
  74. Ricard Torrents, Verdaguer: un poeta per a un poble, cit., pàgs. 50-51.
  75. Entre els llibres que havien pertangut a Verdaguer hi ha un exemplar d'un Manuel d'un ecclésiastique en voyage (Lyon, P. Rusand, 1827; 3a ed.), amb consells i orientacions per als sacerdots viatgers. A l'«Avertissement», hi llegim: "Qui multum peregrinantur, raro santificantur. Les fréquens [sic] voyages entraînent ordinairement dans la dissipation et l'oubli de Dieu; et rarement on revient chez soi aussi fervent qu'on en étoit sorti" (ibid., p. I). El volum es conserva a la Biblioteca de Catalunya (núm. reg. 8301).
  76. R. Torrents, Verdaguer: un poeta per a un poble, cit., pàgs. 52-53 i 67; veg. també J. Torrent i Fàbregas, Jacint Verdaguer. Resum biogràfic, cit., pàgs. 63-64.
  77. Dietari d'un pelegrí a Terra Santa (Barcelona, La Il·lustració Catalana, s.d. [1889]), pàgs. 2-3.
  78. Rossendo Serra, Mossen Verdaguer excursionista, "iCu-Cut!", any I, núm. 25 (19-VI-1902), pàgs. 398-399.
  79. J. Iglésies, Enciclopèdia de l'excursionisme, cit., vol. I, pàg. 91. Veg., però, les meves reserves, infra, cap. VII, apartat 2.1.
  80. Darrers escrits, cit., pàg. 452.
  81. Epistolari de Jacint Verdaguer, cit., vol. V, pàg. 190, nota 2.

82. Veg. supra, cap. III, apartat 3.
83. "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", any XII, núm. 90 (juliol de 1902), pàg. 216. Aquest retrat es pot contemplar avui a la sala d'actes de la seu de l'entitat.
84. En Jacinto Verdaquer excursionista, "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", any XVI, núm. 132 (gener de 1906), pàgs. 1-10. Fou pronunciada el 14 de desembre de 1904.
85. Ibid., pàgs. 1 i 6.
86. Josep Lluís Pons i Gallarza, a "Museo Balear de Historia y Literatura, Ciencias y Artes" (Palma de Mallorca), 15-VIII-1886.
87. [Ramon] [Arbia] [Solanas], recensió crítica de Canigó, "Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana", abril-maig de 1886.
88. Veg. Casacuberta, Exc. i sojorns, pàgs. 95-97.
89. J. Iglésies, Enciclopèdia de l'excursionisme, cit., vol. I, pàg. 92.
90. Canigó. Llegenda pirenaica del temps de la Reconquesta (Barcelona, Llibreria Catòlica, 1886 [1885]), pàg. 255.
91. Recensió crítica del segon volum de l'Anuari de la Associació d'Excursions Catalana (Barcelona, 1883). Incompleta i inèdita, la incorpore en apèndix a la present edició.
92. Apud V. Serra i Boldú, Biografia de Mossèn Jacinto Verdaquer, cit., pàg. 18.
93. A part els treballs d'estudiosos com Casacuberta (sobretot l'esmentat Excursions i sojorns...), o aproximacions monogràfiques com la d'Esteve Albert (La vella Andorra vista per mossèn Cinto, Barcelona, Ed. Barcino, 1959), s'ha publicat un gran nombre d'articles i de col·laboracions periodístiques, d'importància desigual, sobre aquesta qüestió. En destacaré, per la importància de la seva aportació, un recull recent, publicat en ocasió del centenari de l'ascensió de Verdaquer al cim més alt de la Catalunya estricta: Verdaquer a la pica d'Estats.

Centenari 1883-1983. Homenatge dels excursionistes (Barcelona, 1985). Veg., per a més detalls, la bibliografia final.

94. Barcelona, La Il·lustració Catalana, s.d. [1889]. Per al títol, veg. Carteig històric, cit., pàg. 195; Epistolari de Jacint Verdaguer, vol. V, pàg. 216.
95. Epistolari, VI, pàg. 118 i passim.
96. El 5 de març de 1884 "La Veu del Montserrat" informa de la descoberta, a Itàlia, del manuscrit de l'Itinerarium de la monja Egèria per les terres de Crist. D'altra banda, el 1811, Chateaubriand havia intituat el seu periple pel Pròxim Orient Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris. Recordem que Verdaguer en posseïa dos exemplars (BC, núms. reg. 7424 i 7444).
97. Dietari d'un pelegrí a Terra Santa, cit., pàg. 1.
98. A tall d'exemple, vull fer observar que el Dietari d'un pelegrí a Terra Santa s'inicia amb uns conceptes molt semblants als que obren el Voyage en Orient de Lamartine (veg. supra, I, 3.4). Fins i tot comencen amb idèntiques paraules: "Ma estimada mare...", "Ma mère...".
99. Per a la datació del volum, veg. Epistolari, VI, pàg. 218 (nota 4 a carta 727). El dia 15 de gener de 1889 "La Il·lustració Catalana" en reproduïa el pròleg. D'altra banda, la "Revista Popular" del 7 de febrer, "L'Aveng" del 25 del mateix mes i la "Revista Catalana" del mes de març li dedicaren recensions elogioses.
100. Hi aparegué, molt espaiadament, des de l'1 de gener de 1887 fins al 2 de juny de 1888. El títol genèric, proposat per Collell, fou: "Dietari d'un Peregrí a Terra Santa".
101. S'hi estampà des del 15 de gener fins al 31 d'agost de 1888, amb il·lustracions d'Andreu Solà, que l'editor incorporà després a la primera edició en volum.
102. Barcelona, Llibreria y Tipografia Católica, 1894. Reimpressió de la primera edició, amb els mateixos gravats i amb petites modificacions lingüístiques, imputables més aviat als criteris de l'editorial.

103. Mossèn Cinto a la Gleba, cit., pàg. 277.
104. Josep Pla, Les escales de Llevant, «Obra completa», vol. XIII (Barcelona, Destino, 1969), pàg. 449.
105. Maurici Serrahima, Dotze mestres (Barcelona, Destino, 1972), pàg. 32.
106. Josep Pla, El quadern gris, «Obra completa», vol. I (Barcelona, Destino, 1966), pàg. 782.
107. Escrita probablement després de l'estada al santuari del Mont i la visita a Pella, a Begur, pel setembre de 1884, fou inclosa per l'autor en el volum Pàtria (Barcelona, Estampa de F. Giró, 1888), pàgs. 35-40.
108. Es conserven a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, entre els papers de Verdaguer. Les transcripció i anoto en la present edició (veg. infra).
109. Inclòs en el volum Pàtria, cit., pàgs. 94-95.
110. Ibid., pàg. 96.
111. Ibid., pàgs. 97-101.
112. Inclòs dins Idilis y cants místichs (Barcelona, Llibreria d'Eusebi Riera, 1879), pàgs. 30-33.
113. Publicat al recull La garba montanyesa (Vich, Est. y llibreria de Ramon Anglada, 1879), pàgs. 155-157, fou inclòs posteriorment en el volum Pàtria, cit., pàgs. 102-105.
114. Epistolari, vol. I, pàgs. 152-206. Cal destacar-ne les que escriví al seu pare i a Collell després de l'excursió a Sevilla, Granada i Còrdova (cartes 75 i 76, pàgs. 191-197).
115. Inclòs dins Idilis y cants místichs, cit., pàgs. 134-136 (i nota 4).
116. Apareguda al diari "La Veu de Catalunya", el 25 de desembre de 1891, constituí el primer dels Articles verdaguerians aplegats en el volum cinquè de les «Obres complertes ab gran cura ordenades y anotades» (Barcelona, Joseph Agustí, 1906), pàgs. 225-226. Fou inclosa també en el recull pòstum Frosa florida (Barcelona, "L'Aveng", 1908), pàgs. 32-33.

- Uns anys més tard fou recollida en el volum Discursos-Articles-Pròlegs, «Obres completes de Mossèn Jacinto Verdaguer» (Barcelona, Il·lustració Catalana, s.d.), vol. XXVI, pàgs. 117-118.
117. "Quan desdels plans de Lourdes vegí la Maladeta", llegim en un esborrany del cant a aquest massís pirinenc, inclòs a Canigó (BC, ms. 375-III, f. 7r).
118. Al manuscrit esmentat a la nota anterior hi ha esborranys d'estrofes del futur cant "La Malehida (Maladetta)" de Canigó, de redacció anterior a 1882, segons les deduccions cal·ligràfiques de l'erudit verdaguerista Josep Maria Solà i Camps (veg. "Del Colom a L'Atlàntida", dins Jacint Verdaguer en el centenari de "L'Atlàntida", Barcelona, Fundació Carulla-Font, 1977, pàg. 61).
119. Sota el títol La Romeria Espanyola aparegueren als núms. 38 (19-X-1878) i 39 (26-X-1878) d'aquesta revista. Mort Verdaguer, foren incloses en una primera reedició de les Excursions de l'autor (Barcelona, "L'Aveng", 1904), de la qual degueren passar al volum que recollia Excursions y viatjes dins les «Obres completes» del poeta, suara esmentades (volum VI, 1907, pàgs. 7-148). Incorporà també aquestes proses l'edició "popular" de la Il·lustració Catalana, de Francesc Matheu («Obres completes de Mossèn Jacinto Verdaguer», cit, vol. VII, pàgs. 37-44). Veg. infra, capítol V, apartat 4.2.
120. "La Veu del Montserrat", any I (1878), núm. 38 (19-X), pàgs. 150-151. Inclòs posteriorment, amb el títol "Lo romiatge de santa Teresa" i algunes altres variants textuals, en el volum Idilis y cants místics, cit., pàgs. 174-176.
121. Veg. edició, infra. Són els quaderns que jo denomi- no "Pirineu-79/80", "Pirineu-82" i "Pirineu-83". Els escrits publicats són la ressenya intitolada "Excursió al Alt Pallars", les proses de "La ermita del Mont" i la carta que duu per títol "L'aplech de Mongarre".
122. Jacinto Verdaguer, Rondalles. Obra pòstuma (Barcelona, Tip. "L'Aveng", 1905); 188 pàgs.
123. Veg. l'esmentat Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinengues de Josep Maria de Casacuberta (Barcelona, Barcino, 1953).

124. "La barretina" fou escrita durant la primera estada de Verdaguer a la Presta, a l'estiu de 1879; "Los dos campanars", entre els anys 1880 i 1885. Totes dues foren incloses per l'autor en el volum Pàtria, cit., pàgs. 193-198 i 55-60, respectivament.
125. Inserida el 1891 en el Calendari-Guia de Banyolas y sa Comarca, i després, amb el títol "Fragment" i amb l'ordre de les estrofes canviat, a La mellor corona (Barcelona, L'Aveng, 1902), pàg. 79. Veg. J. M. de Casacuberta, Excursions i sojorns, cit., pàg. 100, nota 7; Epistolari de Jacint Verdaguer, vol. IV, pàg. 174 (nota 3 a carta 410).
126. Aquestes tres poesies foren incloses en el volum verdaguerià Caritat (Barcelona, Llibreria d'Alvar Verdaguer, 1885).
127. Incorporades al volum Pàtria, cit., pàgs. 110-111 i 152.
128. Aparegué dins el recull Càntichs (Barcelona, Llibr. y Tip. Católica, s.d. [1889]).
129. Publicat a "La Veu de Catalunya" el 18 de gener de 1890.
130. "Les tres perles", datada al Mont el 5 d'agost de 1884 (veg. Casacuberta, Excursions i sojorns, 103).
131. Inclòs posteriorment dins el volum Idilis y cants místichs, cit., pàgs. 122-123.
132. Inclòs en la segona edició d'Idilis y cants místichs (Barcelona, Llibr. d'Eusebi Riera, 1882).
133. Publicat pòstumament dins el recull Disperses, «Obres completes de Mossèn Jacinto Verdaguer», ed. popular, vol. XXX (Barcelona, La Il·lustració Catalana, s.d. [1925]), pàgs. 146-148.
134. Inclòs en el volum Pàtria, cit., pàgs. 106-109.
135. Verdaguer el dedicà a mossèn Joan Domenjó, que li féu de guia en l'excursió pirinenca de 1882. Publicat a "La Veu del Montserrat" el 14 d'abril de 1883, fou reproduït dins el recull pòstum La mellor corona, cit., pàg. 18.
136. Recollit, pòstumament, a La mellor corona (1902).

137. Inclòs en el volum Pàtria, cit., pàgs. 122-123.
138. Compost durant l'estada subsegüent al Bac de Collsacabra (Epistolari, VI, pàg. 103, nota 13), "Lo Pi de las tres branques" veié la llum a «La Il·lustració Catalana» del 15 de juny de 1888, i fou inclòs per l'autor en el volum Pàtria, publicat el mateix any. Veg. Ibid., pàgs. 13-17.
139. Són unes pàgines que denomino "Santander", les quals també pogueren ser escrites durant els seus jorns ocasionals de Verdaguier en aquesta ciutat cantàbrica en l'època dels seus viatges a Amèrica (1875-76). Veg. edició, infra.
140. El poema és datat "Caldetas, 10 janer 1883", i aparegué en el setmanari "La Defensa", de Vilanova i la Geltrú (any VI, núm. 22, maig de 1892, pàgs. 173-180). Fou recollit més tard en el volum Flors del Calvari. Llibre de consols (Barcelona, Imp. de Henrich y C^a., 1896).
141. Al quadern verdaguierà intitulat "Caldetas" (BC, ms. 386-I) hi ha un full que conté una anotació, inacabada, d'un passeig per la platja. La transcripció i anoto en apèndix a la present edició.
142. Fou publicada a "La Veu del Montserrat" el 18 de setembre d'aquell mateix any, i no ha estat reproduïda en cap de les edicions d'obres completes de Verdaguier.
143. Aquesta poesia acompanyava la relació publicada al setmanari vigatà, i fou inclosa, amb modificacions substancials, datada el 1889 i amb el títol canviat, en el recull Ayres del Montseny (Barcelona, "Joventut", 1901), pàgs. 50-53. Aquesta segona versió consta de catorze estrofes, mentre que la primera en tenia només cinc i la tornada. Veg., per a més detalls, Epistolari, V, pàg. 187 (nota 3 a carta 571).
144. Veg. J. Torrent i Fàbregas, Mossèn Cinto a la Gleva, cit., cap. XV (pàgs. 269-302).
145. Les tres parts ("Bethlem", "Nazareth" i "La fugida á Egipte") es publicaren separatament entre 1890 i 1893, i, l'any 1896, l'editor barceloní A.J. Bastinos les aplegà en un sol volum amb el títol esmentat.

146. J. Torrent i Fàbregas, Jacint Verdaquer. Resum biogràfic, cit., pàg. 64.
147. Lo somni de Sant Joan. Llegenda del Sagrat Cor de Jesús (Barcelona, Llibreria y Tipografia Católica, 1887).
148. Rosendo Serra, Mossen Verdaquer excursionista, "iCu-cut!", any I, núm. 25 (19-VI-1902), pàg. 398.

B) DESCRIPCI6 I ANALISI D'EXCURSIONS Y VIATJES

I TEXTOS COMPLEMENTARIS

V. «EXCURSIONS Y VIATJES DE MOSSEN JACINTO VERDAGUER»

---

1. Descripció bibliogràfica

L'any 1887 aparegué, a Barcelona, publicat per "La Il·lustració Catalana" de Francesc Matheu, amb llicència de l'ordinari, i al preu de 12 rals, un volum en octau (20,7 x 13,7 cm.) intitulat EXCURSIONS / Y / VIATJES / DE / MOSSEN JACINTO VERDAGUER. A la portada (pàg. 3), sota el títol, hi ha el conegut anagrama verdaguerià (una "V" sostenint un jacint florit, del qual sobresurt una creu) dins una orla ovalada amb petits motius florals. El volum fou imprès a l'estampa de Fidel Giró, de Barcelona (Gran Via, 212 bis), segons consta al dors del full que precedeix la portada. L'anvers de la coberta reproduïx exactament la portada, suara descrita. Cal dir que, tant en la coberta com en la portada, el mot "viatjes" és compost amb caràcters tipogràfics de format més gran, que el destaquen de la resta del títol.

El volum té dues-centes vint-i-quatre pàgines de text seguit, amb un full de respecte entre la coberta i la portada, i un de separació entre cadascun dels escrits que l'integren. Clou el volum una taula amb els títols dels diferents textos i la indicació de les pàgines corresponents. Acompanyen el text quaranta il·lustracions, signades pels dibuixants E. Sivillà, J.

Pinós i J. Pahissa, habituals col·laboradors gràfics de la revista i de l'editorial.¹ Intercalades en un dels textos hi ha, també, cinc reproduccions de croquis presos pel segon marquès de Comillas en el curs del creuer pel Mediterrani relatat per Verdaguer. Són simples siluetes, sense ombrejar, de muntanyes de la costa espanyola de llevant vistes des del mar.²

Excursions y viatjes... consta de cinc textos verdaguerians independents, de temàtica excursionista o viatgera, aplegats per l'editor, que els havia publicats anteriorment.³ Van precedits d'un pròleg, escrit per Matheu en forma epistolar,⁴ en el qual l'amic i editor es responsabilitza de la confecció del volum i de l'atribució del títol que l'encapçala, i en demana l'aprovació a l'autor: Matheu hi confessa obertament la seva "atrevidencia":

«pensava entre mi qu'era una bona llàstima que [els textos] s'haguessen de quedar per sempre més en les columnes d'un periòdic; per axò vatx determinar ferne un volum [...] Vatx pensar que si us demanava permís [abans de tirar endavant el projecte], potser trobaríau que les notes no merexían enquadrarse, y abans que me'l neguesseu me 'l vatx prendre.» (5)

Els editors de l'Epistolari de Jacint Verdaguer creuen que "aquestes expressions no han de prendre's al peu de la lletra",⁶ atès que Verdaguer havia acordat

prèviament amb Matheu el contingut i el títol del volum,⁷ i ell mateix s'havia encarregat d'obtenir del bisbat les llicències de publicació.⁸ Sembla clar, en tot cas, que l'autor es limità a autoritzar la reproducció d'uns textos apareguts en una publicació periòdica, sense fer-hi cap mena d'afegit ni de revisió.⁹

Els escrits que formen el volum són els següents:

- 1) "Excursió al Alt Pallars" (pàgs. 11-35);
- 2) "L'aplech de Mongarre" (pàgs. 36-39);
- 3) "Recorts de la costa d'Àfrica - Notes d'una cartera de viatge" (pàgs. 43-89);
- 4) "A vol d'aucell - Apuntacions d'un viatge al centre y nord d'Europa" (pàgs. 93-192);
- 5) "La ermita del Mont" (pàgs. 195-222).

Tot seguit, en detallaré separadament les diferents edicions anteriors a la del volum que comento.

1.1. "Excursió al Alt Pallars"

Ressenya d'una part de l'excursió pirinenca de l'estiu de 1882, que constituí el text de la conferència

pronunciada per Verdaguer, a la seu de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, el dia 7 de març de 1884.¹⁰ Casacuberta creu que "aquesta dissertació va ser l'única conferència pròpiament tal [...] feta pel nostre escriptor en la seva vida".¹¹ En l'extracte publicat al butlletí de l'entitat es diu que Verdaguer "feu una narració per demás poética y deleytosa de sa excursió á las pintorescas é históricas valls del alt Pallars",¹² i que "tant interessant conferencia, tingué un digne epilech ab la lectura de una inspirada y fresca poesia sobre'ls ja esmentats rius [Noguera i Garona], rublerta de bells pensaments, los quals lograren despertar l'entusiasme del escullit auditori que omplia per complert la sala de sessions".¹³

Aquest text aparegué, amb el mateix títol, abans de la inclusió en el volum que comento, en dues publicacions periòdiques catalanes: "La Veu del Montserrat" (12 de juliol - 2 d'agost de 1884),¹⁴ i "La Il·lustració Catalana" (31 de juliol - 15 d'agost de 1884).¹⁵

D'altra banda, aquesta ressenya s'inclogué en el volum corresponent a l'any 1884 de les Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas --aparegut, però, l'any 1888.¹⁶

1.2. "L'aplech de Mongarre"

Carta enviada per Verdaguer a Collell des del santuari aranès de Montgarri el 15 d'agost de 1883,¹⁷ publicada a "La Veu del Montserrat" del 1r. de setembre,¹⁸ i a "La Il·lustració Catalana" del 30 del mateix mes.¹⁹

1.3. "Recorts de la costa d'Àfrica - Notes d'una cartera de viatge"

Relació parcial del creuer pel Mediterrani occidental efectuat per Verdaguer a la primavera de 1883, en companyia del segon marquès de Comillas i d'alguns amics d'aquest.

Aparegué publicada, amb el mateix títol, a "La Veu del Montserrat" de l'any següent (12 de gener - 22 març de 1884),²⁰ i, al cap d'un any, considerablement reelaborada, a "La Il·lustració Catalana" (15 de febrer - 15 de març de 1885).²¹

1.4. "A vol d'aucell - Apuntacions d'un viatge al centre y nord d'Europa"

Relació del viatge a diversos països de l'Europa central, fins a Rússia, efectuat en tren per Verdaguer, als mesos de maig i juny de 1884, en companyia d'Eusebi Güell, cunyat del segon marquès de Comillas.

Fou publicada, amb el mateix títol, a "La Veu del Montserrat" (15 de novembre de 1884 - 27 de juny de 1885),²² i a "La Il·lustració Catalana" (31 de gener - 30 d'abril de 1886).²³

1.5. "La ermita del Mont"

Conjunt d'escrits redactats per Verdaguer durant la seva estada al santuari de la Mare de Déu del Mont, a l'estiu de 1884, o poc després.

Un dels textos --"Les caramelles"-- havia estat publicat anteriorment a "La Veu del Montserrat" (4 d'abril de 1885).²⁴ Al cap d'un any, "La Il·lustració Catalana" el tornava a publicar, amb un afegit de l'autor, juntament amb dos altres textos, inèdits fins aleshores: "La ermita del Mont", en dues parts, i "Roca Pastora" (15 i 30 de juny de 1886).²⁵

2. Publicació i recepció

El volum Excursions y viatjes de Mossen Jacinto Verdaguer es degué preparar durant l'estiu de 1886,²⁶ i a la fi de setembre ja n'hi devia haver proves compaginades.²⁷ El volum aparegué durant la segona quinzena de gener de 1887, ja que "La Ilustració Catalana" del dia 15 n'inserí un anunci al darrer full, en què advertia els lectors de l'aparició imminent del llibre,²⁸ i en el número següent els assabentava de la seva publicació recent.²⁹

D'altra banda, el 31 de gener la mateixa revista informava que "La Ilustració Catalana ha editat un interessant llibre de mossen Jacinto Verdaguer ab lo títol de Viatjes y excursions [...]".³⁰ Un mes i mig després, en un altre anunci comercial de l'obra, l'esmentada publicació qualificava el volum de "llibre de lectura instructiva y agradable, y'l que millor retrata la personalitat del gran poeta".³¹

El dia 30 de gener, el diari "La Renaixensa" donava notícia de l'aparició del nou volum verdaguerià, i en feia el següent comentari:

«[...] La obra está escrita en prosa bellissima y

en ella conta 'l seu autor ab suma senzillés y exactitut de colorit sas excursions al Alt Pallars, á la costa d'Àfrica, al Nort d'Europa y á la ermita del Mont.» (32)

El 10 de febrer, Frederic Mistral escrivia una carta a Verdaguer en la qual feia els següents judicis sobre el seu nou llibre, que acabava de llegir:

«J'ai lu, d'un bout à l'autre, cher ami, vos Excursions y viatjes, et d'un bout à l'autre j'ai été vivement intéressé. Ce livre est très catalan. Il a la concision de votre langage et [...] cette aridité poétique qui caractérise les paysages de Catalogne, de Provence et d'Afrique [...].» (33)

En el butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana corresponent als mesos de febrer i març de 1887, el president de l'entitat, Ramon Arabia i Solanas, publicà una crítica d'Excursions y viatjes, en què no s'estava de destacar-hi els aspectes que, a parer seu, resultaven menys reeixits:

«Bona idea ha tingut lo Sr. F. Matheu [...] en aplegar eixas senzillas apuntacions del llibre de memorias de nostre gran poeta; per deslligadas que sían [...] son un tribut que [...] realza l'excursionisme als ulls dels profans.

Fá l'autor acertada distinció entre excursions y viatjes, donant indirectament una merescuda il·lusió als qui s'empenyan en desnaturalisar lo sentit de las paraulas [...] la tónica dominant es lo sentiment personal que aromatisa los Idilis y cants mistichs, mes [...] las Excursions tenen major consistència en los materials y major acert en la perspectiva: en los Viatjes lo punt de vista no s'ha aixamplat á proporció del horisont y las ra-

llas generals del quadro resultan esquifidas y lo colorit monótono ó aygualit. En cambi, en aquellas tot hi es just y escayent, desde l' llenguatge, que es sobri y al meteix temps ornat de bellas imatges, fins al coneixement que revela de la terra y de la gent nostra. Hi ha més unitat y més domini del assumpto, qualitat essencialíssima quan s' escriu [...].

Lo llibre está ben imprés, y de las il·lustracions, sols las de la excursió á la ermita y montanya del Mont son de tot en tot dignas del text: las altras, desde passadoras á dolentas, sols tenen un mérit comú, lo d' ésser ben escullidas.» (34)

Al costat mateix d'aquesta ressenya bibliogràfica, Arabia en publicava una altra, molt més elogiosa, dels Recorts d'un excursionista, de C. Bosch de la Trinxeria, que acabava d'aparèixer:

«Llibre hermosíssim baix tots los punts de vista, d'agradable lectura, sana y profitosa [...] Faltava en nostre excursionisme qui 'ns pintés la naturalesa ab tanta veritat [...] l'autor coneix lo Pirineu com ningú; [...] la vida montanyesa li es familiar [...] es un observador de primera forsa; [...] sas descripcions ténen una frescura de color que rivalisa ab lo natural; [...] es home de variats coneixements y que ha viatjat no poch [...].» (35)

Per la seva part, "La Veu del Montserrat" del 23 d'abril inserí la següent ressenya del volum de Verdaguer, signada per C[ollell]:

«Nostres habituals lectors, que conexen les Excursions y Viatjes de Mossen Jacinto, perque ans que en altra part han vist la llum en estas columnas, estarán contents de saber que l'estimat editor y Director de la Il·lustració Catalana acaba de reunir-los en un bonich volum de 224 páginas de bona

lletra y excel·lent paper, afeginthi la lleminadura de alguns grabats, intercalats al text, representant paysatjes, monuments y tipos dels payssos que ha recorregut nostre poeta desde Tanger á Sant Petersburg. Es un llibre que ha de figurar en tota biblioteca catalanista, y sa lectura fa per tota classe de personas instruhint per las noticias é interessant al cor per las poéticas observacions que saltan de la ploma de Mossen Jacinto com las gotas d'aygua cristallina de la fonteta del bosch.» (36)

L'Associació Catalanista d'Excursions Científiques no féu conèixer cap opinió crítica sobre el nou volum de Verdaguer, però en el seu butlletí del dia 30 de juny es consignà que, entre altres objectes i obres rebuts per l'associació durant els darrers mesos, havia estat cedit "per Mossen Jacinto Verdaguer: Excursions y viatjes, per lo propi donador".³⁷

Caldria afegir a aquesta relació l'opinió expressada pel vigatà Rierola sobre els escrits de viatges de Verdaguer, quan aquests tot just havien aparegut en les pàgines de "La Veu del Montserrat" i s'anaven publicant a "La Il·lustració Catalana":

«A un viaje que el poeta emprendió por la costa africana del Mediterráneo, y á otro por el centro de Europa hasta San Petersburgo, debemos unas notas de viaje escritas á vuela pluma, pero que por sí solas acreditan á su autor de óptimo prosista.» (38)

En vida de l'autor aparegueren ocasionalment algunes altres referències, més o menys crítiques, al volum

que comento. No les he recollides perquè no aporten cap judici digne de ser tingut en compte ni modifiquen l'opinió general que es tenia de Verdaguer com a prosista. No cal dir que, en ocasió de la seva mort, alguns crítics i escriptors destacaren aquest aspecte de la seva producció literària, com ja he fet veure més amunt (cap. IV, apartat 2).³⁹ I, encara, desaparegut l'autor, diverses veus han fet observar repetidament les virtuts de les proses viatgeres i excursionistes de Jacint Verdaguer, entre les quals destaquen les aplegades en el volum Excursions y viatjes, de 1887.

3. Traduccions a altres llengües

El volum Excursions y viatjes no tingué la sort de ser traduït a altres llengües, com ho fou la major part de les obres de Verdaguer.⁴⁰ Això no obstant, voldria consignar l'existència de l'esborrany d'una versió al castellà, incompleta i inèdita, preparada pel valencià Constantí Llombart,⁴¹ traductor també de Canigó i del Dietari d'un pelegrí á Terra Santa.⁴²

4. Edicions posteriors

4.1. En vida de l'autor

Sembla que Verdaguer projectà de reimprimir el volum Excursions y viatjes, nou anys després de la primera edició. Així ho fa pensar, si més no, una carta de Francesc Matheu a Verdaguer, de les acaballes de 1895.⁴³ En aquesta carta l'editor i amic li diu que li envia "l'exemplar que guardava [...] per si may se necessitava reimprimir la obra", i, tot seguit, li posa a disposició les il·lustracions que hi acompanyaven el text, i s'interessa pel nou editor de l'obra.⁴⁴

Confirmaria aquesta hipòtesi la insistència del poeta a remarcar, poc temps després, que la primera edició de l'obra s'havia exhaurit:

«Llevat de La Atlantida, Excursions y viatges [sic], y Sant Francesch [...] tinch á sa disposicio exemplars de tots mos altres llibres»; (45)

«Mos dos llibres Sant Francesch y Excursions son agotats temps ha y no se n troba un per un ull de la cara.» (46)

I, en algun cas, és encara més explícit:

«No puch pagar mos deutes [...] ni estampar mes obres agotades: Cansons de Montserrat, Excursions, Sant Francesch [...] que m produhirian quelcom [...].» (47)

L'any 1898, Verdaguer autoritzà la reimpressió d'Excursions y viatjes en un fulletó setmanal en català dins una publicació periòdica d'ideologia integrista i redactada en castellà, intitulada "La Voz de la Patria".⁴⁸ L'obra es començà a estampar --reproduïda d'un exemplar de l'autor-- en el suplement literari del núm. 294 (8 de desembre de 1898) d'aquesta publicació. La reproducció s'acabà --incompleta-- quan el periòdic "La Voz de la Patria" fou substituït per la revista regionalista catalana "La Creu del Montseny", el 19 de març de 1899.⁵⁰

4.2. Edicions pòstumes

Poc després de la mort de Verdaguer, apareixia una edició parcial d'Excursions y viatjes, publicada per "L'Avenç" en la seva "Biblioteca Popular".⁵¹ Aquest títol, que comprenia les dues relacions de viatges incloses en aquell volum, conegué una segona edició set anys més tard.⁵² L'any 1904, la mateixa casa editora aplegà en un sol volum els escrits de tema excursionista de l'edició de 1887,⁵³ als quals afegí quatre textos més:

- a) les cartes publicades l'any 1878 per «La Veu del

Montserrat» amb el títol "La romeria espanyola"
(pàgs. 5-12);

b) la poesia "A mos amichs de Banyolas", inclosa en el recull pòstum La mellor corona, publicat per la mateixa editorial l'any de la mort del poeta (pàgs. 78-80);⁵⁴

c) l'article "La Creu del Montseny", aparegut al setmanari homònim (pàgs. 81-87);

d) l'article "Abraçant la Creu del Montseny", publicat al setmanari "Joventut" el 12 de setembre de 1901 (pàgs. 88-89).⁵⁵

L'any 1907, Excursions y viatjes fou inclòs dins el volum sisè de les primeres obres completes de Verdaguer.⁵⁶ En aquesta edició es reproduïa, amb modificacions lingüístiques notables, el text del volum de 1887, i s'hi afegien les cartes de "La romeria espanyola" i les anotacions del viatge que Verdaguer féu a Mallorca durant la primavera de 1883.⁵⁷

Set anys després, Excursions y viatges constituïa el volum setè de l'edició "popular" de les obres de Jacint Verdaguer, publicada per Francesc Matheu.⁵⁸ El volum comprenia els escrits de la primera edició de

l'obra, més els textos afegits per les precedents edicions pòstumes de "L'Aveng" i de les «Obres complertes» suara esmentades.⁵⁹ L'edició presenta abundoses modificacions textuales --la major part, lingüístiques-- respecte a totes les precedents, fins i tot a la primera, de 1887, publicada pel mateix editor.⁶⁰

La collecció literària "Lectura popular", dirigida i editada també per Francesc Matheu, dedicà un número a la prosa de Verdaguier en el qual reproduí els escrits excursionistes publicats en l'esmentada edició popular.⁶¹

El 1936 apareixia el volum novè d'una tercera edició --"definitiva"-- d'obres completes de Verdaguier, el qual comprenia, al costat d'altres escrits en prosa del poeta, el text de l'edició "popular" d'Excursions y viatges, regularitzada ortogràficament d'acord amb la normativa fabriana.⁶²

Després de la guerra civil aparegué, en un sol volum, una quarta edició d'obres completes del poeta,⁶³ on es reproduí literalment el text d'Excursions y viatges publicat l'any 1914 per Francesc Matheu, en l'esmentada edició "popular". Tres anys més tard, el volum es tornà a reproduir dins una reimpressió de l'edició esmentada.⁶⁴

L'any 1949 es publicà una nova edició d'aquestes Obres completes, regularitzada ortogràficament d'acord amb la normativa fabriana, i amb variants textuais importants respecte a l'edició "popular" de Matheu, de 1914.⁶⁵ En aquesta ocasió s'inclogué també el text d'Excursions y viatges d'acord amb l'esmentada edició "popular" de 1914, bé que, ultra l'adaptació ortogràfica, s'hi feren considerables modificacions textuais.⁶⁶ Aquesta edició ha conegut dues reimpressions, aparegudes als anys 1964 i 1974, amb algun additament que no afecta pas el text d'Excursions i viatges.

4.3. Reproduccions parcials

Pel que fa a edicions parcials de l'obra que comento, aparegudes després de la mort de Verdaguier, esmentaré les següents:

1) "La romeria espanyola" i "L'aplech de Mongarre" foren inclosos, amb algunes modificacions, per Collell en el Carteig històric verdaguierà, publicat el 1929.⁶⁷ El segon text fou reproduït, de l'original manuscrit, a l'Epistolari de Jacint Verdaquer.⁶⁸

2) Un fragment dels "Recorts de la costa d'Àfrica" aparegué a les pàgines del diari "La Publicitat", l'any

1932, en ocasió del trentè aniversari de la mort de Verdaguer.⁶⁹

3) El 1936, coincidint amb l'edició de les obres completes de Verdaguer de la Llibreria Catalònia, Josep Maria Capdevila inclogué un parell de proses de "L'ermita del Mont" i una llarga anotació del viatge per Europa en una selecció de proses del poeta.⁷⁰

4) El 1945 es publicà un fragment de la narració de "L'ermita del Mont" en una antologia d'escrius verdaguerians editada a Tolosa de Llenguadoc amb motiu del centenari del naixement del poeta.⁷¹ L'antòleg --l'exiliat català Josep Torrents-- considera l'esmentat fragment "un magnífic exemplar de prosa verdagueriana, que pot comparar-se a la dels millors prosistes contemporanis".⁷²

5) El 1946, en una antologia de la prosa verdagueriana preparada per Rafael Tasis i publicada també fora de Catalunya, es reproduïren fragments d'Excursions i viatges, en ortografia normalitzada: l'anotació de l'"Excursió a l'Alt Pallars" intitulada "Esterri", tres textos de "L'ermita del Mont", i les anotacions intitulades "Tànger", "Ginebra", "Rússia" i "París" del viatge a Europa de 1884.⁷³

6) En una antologia de la prosa verdagueriana de

1952 --en el cinquantè aniversari de la mort del poeta--, J. V. Foix hi inclogué diversos fragments del volum Excursions i viatges, distribuïts en dos blocs: «Notes de viatge» i «Notes excursionistes». Conformen el primer tres fragments de "Records de la costa d'Àfrica" (Tànger, Alger i Constantina), juntament amb extensos fragments d'"A vol d'aucell", i el segon és integrat per uns quants fragments de l'"Excursió a l'Alt Pallars".⁷⁴

7) L'any 1953, la revista "Presència Catalana", editada a París, publicà un número extraordinari d'homenatge a Verdaguier, en el cinquantenari de la seva mort, en el qual es reproduïa, en ortografia normalitzada, un fragment de les proses de "L'ermita del Mont".⁷⁵

8) Antoni Comas inclogué unes pàgines d'Excursions i viatges en una selecció de textos verdaguierians que preparà el 1969.⁷⁶ En aquesta antologia els escrits excursionistes o viatgers del poeta estan agrupats en dos apartats diferents, sota els epígrafs «Paisatges i ciutats» i «Costums d'arreu». En el primer hi ha dues anotacions de l'"Excursió a l'Alt Pallars" (Salòria, Esterri), una corresponent als "Records de la costa d'Àfrica" (Tànger) i una altra a les impressions europees d'"A vol d'aucell" (Rússia). El segon apartat com-

prèn, entre altres, les notes excursionistes de "L'aplec de Montgarre [sic]" i dos fragments de "L'ermita del Mont".⁷⁷

9) Amb motiu del centenari de l'excursió pirinenca de l'estiu de 1883, es publicà un opuscle amb escrits verdaguerians de temàtica o ambientació pallaresa.⁷⁸ S'hi reproduí el text --pràcticament sencer-- de l'"Excursió a l'Alt Pallars", seguit de "L'aplec de Montgarri".⁷⁹

10) En una altra antologia, publicada el 1984 amb motiu del centenari de l'estada de Verdaguer al santuari del Mont, s'hi inclogueren, senceres, però normalitzades abusivament, les proses de "L'ermita del Mont".⁸⁰

11) Finalment, l'any 1986 aparegué, a cura de Narcís Garolera, una edició dels escrits de viatges de Verdaguer, corresponents al volum que comento.⁸¹ A manca d'una edició crítica i definitiva d'aquests escrits, el text de "Records de la costa d'Àfrica" i d'"A vol d'aucell" era pres de les Obres completes de l'Editorial Selecta, abans esmentades, però el curador n'esmenà alguns errors i hi restituí, amb el màxim de fidelitat, les característiques morfològiques de l'edició de 1887, modificades per les successives edicions que acabo de relacionar.⁸²

NOTES

1. Són dibuixos a la ploma, la majoria dels quals foren realitzats a partir de fotografies. Sivillà s'encarregà dels onze que il·lustren el text del creuer pel Mediterrani; Pinós, dels vint-i-sis que acompanyen el del viatge a Rússia; i Pahissa, dels tres corresponents als escrits del santuari del Mont. Totes aquestes il·lustracions havien aparegut prèviament a l'edició d'aquests textos en la revista barcelonina "La Il·lustració Catalana". Veg. infra.
2. Veg. Epistolari de Jacint Verdaguer, IV, pàgs. 194-196 (carta 420, i nota 9).
3. A la seva revista quinzenal "La Il·lustració Catalana". Veg. infra.
4. Ha estat reproduït, amb algunes petites modificacions, en l'Epistolari de Jacint Verdaguer, VI, pàgs. 9-10 (carta 594). L'incorporo, transcrit de l'edició original, en l'apèndix III a la present edició.
5. Excursions y viatjes, pàg. 6.
6. Epistolari, VI, pàg. 10 (nota 3 a carta 595).
7. Veg. Epistolari, V, pàg. 197.
8. Veg. Ibid., pàg. 220.
9. Veg., infra, el capítol dedicat als criteris de la meua edició.
10. Veg. "L'Excursionista. Bolletí Mensual de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas", any VII, núm. 64 (29-II-1884), pàg. 281: "Torn de conferencias. Mars 7. - Excursió á la Vall de Pallars. - Mossen Jascinto Verdaguer, Prebere"; Ibid., núm. 66 (30-IV-1884), pàgs. 298-301: "Conferencias - Excursió á las Valls del Alt Pallars" (extracte).
11. Josep Maria de Casacuberta, Estudis sobre Verdaguer (Vic, EUMD Editorial / Ed. Barcino / Institut d'Estudis Catalans, 1986), Apèndix I, VI, pàg. 257.
12. "L'Excursionista", núm. 66 (30-IV-1884), pàg. 298.

13. Ibid., pàgs. 300-301. Es tracta de "Noguera y Garona", inclosa, com a parlament de la fada de Fontarrent, al cant VII de Canigó (1886).
14. Any VII (1884), nùms. 28 (12-VII), 29 (19-VII), 30 (26-VII) i 31 (2-VIII); pàgs. 223-224, 231-232, 240 i 248.
15. Any V (1884), nùms. 115 (31-VII) i 116 (15-VIII); pàgs. 214-218 i 230-231.
16. El text ocupa les pàgines 50-67. A l'índex inicial, o "Taula de las Memorias", hi llegim el títol amb una variant ortogràfica: "Excursió al Alt Pallás". D'altra banda, la data de la conferència fou, segons aquesta publicació, el 9 de març de 1884.
17. Bé que datada el 15 d'agost, fou tramesa juntament amb una altra carta, datada el 19 i enviada el 24 des de l'Arieja. Veg. Epistolari, IV, pàgs. 83-84 (carta 364).
18. Any VI (1883), núm. 35 (1-IX), pàgs. 277-278.
19. Any IV (1883), núm. 95 (30-IX), pàgs. 287 i 290. Fou inclosa, també, en la reproducció parcial del volum Excursions y viatjes a càrrec de la revista "La Voz de la Patria". Veg. infra, 4.1.
20. Any VII (1884), nùms. 2 (12-I), 5 (2-II), 6 (9-II), 8 (23-II), 10 (8-III), 11 (15-III) i 12 (22-III); pàgs. 16, 40, 48, 64, 80, 88 i 95-96.
21. Any VI (1885), nùms. 128 (15-II), 129 (28-II) i 130 (15-III); pàgs. 43-46, 60-62 i 76-77. Els editors de l'Epistolari s'errren en atribuir la reelaboració del text a la publicació en volum, el 1887.
22. Any VII (1884), nùms. 46 (15-XI), 47 (22-XI) i 50 (13-XII); pàgs. 368, 375-376 i 400. Any VIII (1885), nùms. 1 (3-I), 4 (24-I), 5 (31-I), 6 (7-II), 7 (14-II), 8 (21-II), 9 (28-II), 11 (14-III), 12 (21-III), 13 (28-III), 15 (11-IV), 17 (25-IV), 18 (2-V), 20 (16-V) i 26 (27-VI); pàgs. 8, 32, 40, 48, 56, 63-64, 72, 87-88, 96, 104, 120, 136, 144, 159-160 i 208.
23. Any VII (1886), nùms. 133 (31-I), 134 (15-II), 135 (28-II), 136 (15-III), 137 (31-III), 138 (15-IV) i 139 (30-IV); pàgs. 124-126, 140-142, 156-158, 172-

- 174, 188-190, 204-206 i 222-223.
24. Any VIII (1885), núm. 14 (4-IV), pàgs. 111-112.
  25. Any VII (1886), núms. 142 (15-VI) i 143 (30-VI); pàgs. 269-270 i 284-286.
  26. En una carta a Collell, que els editors de l'Epistolari suposen de la primera quinzena d'octubre de 1886, però que podria ser anterior (veg. nota següent), Verdaguier escriu: "En Matheu fa un llibre de mes Excursions y viatges; t'agrada l títol? ¿Te sembla be que ell [...] m'hi pose una carta á mi, tot davant? A mi m sembla millor que no escriure jo un prolech" (Epistolari, V, pàg. 197, carta 578).
  27. Així ho fa pensar la carta que escriví Verdaguier a Torras i Bages, a la qual adjuntava un exemplar del volum, perquè el destinatari n'examinés el contingut de cara a la llicència de publicació pel bisbat de Barcelona. En aquesta carta, indata, Verdaguier diu que es tracta d'"un llibre nou" i que "l'ha fet en Matheu de mes pobres y miserables notes de viatge" (Epistolari, V, pàg. 220). Tot i que els editors de l'Epistolari la suposen escrita al desembre, degué ser tramesa a la fi de setembre o durant els primers dies d'octubre, en què Verdaguier sollicità oficialment al bisbat l'aprovació eclesiàstica del volum. Confirma aquesta suposició una carta personal --no publicada-- de Torras a Verdaguier, datada el 14 d'octubre, en la qual li diu que li torna "son llibre ja llegit", i li fa una observació sobre un punt concret d'una pàgina determinada, la numeració de la qual correspon a la que figura en l'edició d'Excursions y viatges. D'altra banda, l'informe eclesiàstic per a l'aprovació del volum, signat per Torras, és datat a Vilafranca el 14 del mateix mes. (Dec aquestes notícies a l'amabilitat de Josep Verdaguier i Panadès, que m'ha permès accedir a la consulta d'un ric epistolari verdaguierà encara inèdit.)
  28. "Está per sortir [...]", diu el text de l'anunci. Veg. "La Il·lustració Catalana", any VIII, núm. 156 (15-I-1887).
  29. "Acaba de sortir [...]", hi llegim. Veg. "La Il·lustració Catalana", any VIII, núm. 157 (31-I-1887).
  30. Ibid., pàg. 18.

31. "La Il·lustració Catalana", any VIII, núm. 162 (15-IV-1887), pàg. 112.
32. "La Renaixensa. Diari de Catalunya", any XVII, núm. 3.694 (30-I-1887), pàg. 636.
33. Epistolari, VI, pàg. 29 (carta 604). Els editors afegeixen, en nota, que "el judici crític que Mistral fa de l'estil, demostra l'agudesesa de l'autor de Mireio".
34. R[amon] A[rabia] S[olanas], recensió d'Excursions y viatges de Mossen Jacinto Verdaguer, "Butlletí mensual de la Associació d'Excursions Catalana", any X, núms. 101-102 (febrer-març 1887), "Secció bibliogràfica", pàgs. 52-53. (La reproduïxo sencera en l'apèndix III a la present edició.) Recordem que l'any anterior Arabia havia publicat una dura crítica de Canigó, en la qual destacava els aspectes negatius del poema "en lo que s' refereix al excursionisme y al folk-lore, qu' es nostre terrenno propi" ("Butlletí mensual...", núms. 91-92, abril-maig de 1886, pàg. 93). Veg. també la carta d'Arabia a Verdaguer d'uns mesos més tard, en què reconeix que els seus judicis eren "un xich crusos" i li manifesta que confia que "los apreciará en son just valor y perdonará lo excés d'esperit excursionista que sens dubte s'hi translluheix" (Epistolari de Jacint Verdaguer, vol. V, pàg. 167).
35. R[amon] A[rabia] S[olanas], "Butlletí mensual de la Associació d'Excursions Catalana", any X, núms. 101-102 (febrer-març de 1887), "Secció bibliogràfica", pàg. 53. Anys més tard, en un article sobre C. Bosch de la Trinxeria, Massó i Torrents farà uns judicis semblants sobre els escrits excursionistes de l'escriptor empordanès, i no farà cap esment d'Excursions y viatges de Verdaguer ni de cap altre escrit en prosa del poeta sobre aquest tema (veg. Una visita al Sr. Carles Bosch de la Trinxeria, "L'Avens" (2ª època), any II, núm. 10 (31-X-1890), pàgs. 218-221).
36. "La Veu del Montserrat", any X, núm. 17 (23-IV-1887), pàg. 136.
37. "L'Excursionista", any X, núm. 104 (30-VI-1887), pàg. 55.
38. Francisco de A. Rierola, D. Jacinto Verdaguer, "La

Hormiga de Oro", any III, núm. 10 (març de 1886). En una carta a Verdaguer del 6 de novembre del mateix any, Luigi Bussi, que potser havia llegit aquest comentari de Rierola, fa una referència als escrits "in isquisita prosa" que el poeta anava publicant. (Dec aquesta notícia a la gentileza de Josep Verdaguer i Panadès, actual possessor de la carta esmentada, encara inèdita.)

39. És el cas de l'article necrològic Mossen Verdaguer excursionista, redactat per Rossend Serra i Pagès per al número d'homenatge a Verdaguer de la revista "¡Cu-cut!" (any I, núm. 25, 19 de juny de 1902; pàgs. 398-402).
40. Veg. la "Bibliografia general de Jacint Verdaguer", preparada per Lluís Guarnier, dins la darrera edició de les Obres completes del poeta (Barcelona, Selecta, 1974), pàgs. 1531-1536.
41. Veg. Josep Maria de Casacuberta, Constantí Llombart, admirador i traductor de Jacint Verdaguer, "Revista Valenciana de Filologia", tom I, núm. 2 (abril-juny de 1951), pàg. 148.
42. Ibid., pàgs. 141-148. Veg. també la citada "Bibliografia general de Jacint Verdaguer", pàgs. 1532-33.
43. Epistolari, IX, pàgs. 188-189 (carta 1174, de 24 de desembre de 1895).
44. Aquesta és, almenys, la meua interpretació de la pregunta de Matheu en l'esmentada carta: "¿Y qui us fa la nova edició?". Els editors de l'Epistolari, en canvi, creuen que es pot referir a l'edició del volum Jesús infant, que sortí l'any següent. Veg. Ibid., pàg. 189, nota 1. D'altra banda, tot fa pensar que l'exemplar que Matheu guardava per a una futura reimpressió només pot ser del volum Excursions y viatjes, editat per ell l'any 1887. L'altre volum verdaguerià, amb il·lustracions, imprès per Matheu era el Dietari d'un pelegrí a Terra Santa, de 1889. Aquest volum, però, ja havia estat reeditat, a càrrec de Verdaguer, per la Llibreria i Tipografia Catòlica, l'any 1894 (veg. supra, IV, 4).
45. Epistolari, X, pàg. 102 (carta 1278, d'abril de 1897).
46. Ibid., pàg. 159 (carta 1310, indata; de 1897?).

47. Ibid., pàg. 118 (carta 1286, de 9 de juny de 1897).
48. "La Voz de la Patria. Diario político y de noticias" tenia la redacció i l'administració a Barcelona (Baixada de Santa Eulàlia, 1, baixos). D'inspiració integrista, seguia les directrius polítiques de Nocedal i n'era director Joan Estrany i Lacerna. La col·laboració de Verdaguer, en català, en el suplement literari dels dijous, hi fou proposada per Valeri Serra i Boldú, el qual obtingué del poeta l'autorització per reproduir-hi Excursions y viatges. Veg., per a més detalls, V. Serra i Boldú, Mossen Jacinto Verdaguer. Recorts dels set anys darrers de sa vida..., cit., pàgs. 23-26.
49. En el primer lliurament es reproduïa fins i tot la carta-pròleg de Francesc Matheu, que encapçalava l'edició de 1887. Hi he detectat tan sols petites variants en algun dels textos, de les quals m'ocuparé més endavant. D'altra banda, V. Serra diu clarament que Verdaguer li oferí "l'únic exemplar que tenia del seu llibre Excursions y viatges" (ob. cit., pàg. 25).
50. Veg. V. Serra i Boldú, ob. cit., pàg. 25, i també, del mateix autor, Biografia de Mossèn Jacinto Verdaguer, cit., pàgs. 125 i 143.
51. Mossèn Jacinto Verdaguer, Viatges (Barcelona, Llibreria "L'Aveng", 1903; Biblioteca Popular de "L'Aveng", núm. 7; 130 pàgs.).
52. Id., Id. (1910). No és pas, però, una simple reimpressió de l'edició de 1903, ja que s'hi poden detectar algunes modificacions lingüístiques (per a en lloc de pera, etc.) i canvis en els motius artístics que il·lustren el volum.
53. Jacinto Verdaguer, Excursions (Barcelona, Llibreria "L'Aveng", 1904; Biblioteca popular de "L'Aveng", núm. 26; 90 pàgs.).
54. Cal fer notar que "L'Aveng" no respectava l'ortografia ni la morfologia dels textos verdaguerians. En aquest cas, el títol del poema passava a ser "Als meus amics de Banyoles" (pàg. 78).
55. Dos anys després fou recollit en l'aplec d'Articles verdaguerians dins el volum cinquè de les «Obres complertes ab gran cura ordenades y anotades» (Barcelona, Joseph Agustí, 1906), pàgs. 285-286, i ha

- figurat en l'esmentat recull dins totes les edicions posteriors d'obres completes.
56. Excursions y viatges, dins Mossèn Jacinto Verdaguier, «Obres complertes ab gran cura ordenades y anotades», volúm sisé (Barcelona, Joseph Agustí, 1907), pàgs. 7-148.
  57. Ocupaven les pàgs. 31-35 i 143-148. Els editors incorporaven les anotacions mallorquines amb el següent advertiment: "En una cartera de viatges de Mossèn Jacinto Verdaguier hi trobàm aquesta anada a Mallorca y Coves d'Artà que no formaven part de les Excursions y viatges [sic] publicades en vida del autor. Sols per via d'inventari nos atrevim a ajuntar-la en aquesta edició per més que notàm que no està del tot complerta la narració. -- N. del E." (Ibid., pàg. 143, nota).
  58. «Obres completes de Mossèn Jacinto Verdaguier», edició popular, volum VII (Barcelona, La Il·lustració Catalana, s.d. [1914]). Encara que els volums d'aquesta edició no duen data, un anunci del que ens ocupa, aparegut al núm. 584 de la revista "Il·lustració Catalana", corresponent al 16 d'agost de 1914, permet de creure que Excursions y viatges es publicà dins aquell any. El volum tenia 204 pàgines i el preu de venda era de 60 cèntims.
  59. és a dir, els quatre textos d'Excursions y viatges de 1887, i "La romeria espanyola" (pàgs. 37-44) i "Mallorca" (pàgs. 193-201). Aquest darrer text duu la mateixa nota de l'edició de les «Obres complertes» de 1907, abans esmentada.
  60. Veg. infra, cap. I de la segona part.
  61. "Excursió al Alt Pallars", "L'aplech de Mongarre" i els textos de "La ermita del Mont". Formaven el núm 231 de la col·lecció, volum XIV (Barcelona, s.d. [1918?]), pàgs. 99-128. Els textos van precedits d'una extensa nota crítica, sense signar, que s'ha d'atribuir a l'editor de la sèrie, Francesc Matheu.
  62. Excursions i viatges, «Obres completes de Jacinto Verdaguier». Edició definitiva, vol. IX (Barcelona, Llibreria Catalonia [A.López Llausàs, Imp.], 1936). El mateix volum incorporà també Discursos.Articles. Pròlegs.
  63. Obres completes de Jacinto Verdaguier (Barcelona,

- Biblioteca Selecta, 1943); 1462 pàgs.
64. Obres completes de Jacinto Verdaguer (Barcelona, Biblioteca Perenne, 1946); 1462 pàgs.
  65. Jacint Verdaguer, Obres completes (Barcelona, Editorial Selecta, 1949; "Biblioteca Perenne", vol. 1), amb un pròleg de Marià Manent, un epíleg de Joan Bonet i Baltà, i una bibliografia verdaguèria-na establerta pel valencià Lluís Guarner. Veg., per a més detalls, el meu estudi La transmissió impresa de les obres de Verdaguer, «Anuari Verdaguer 1986» (Vic, EUMO / Ajuntament de Barcelona, 1987), pàg. 150.
  66. Veg. l'estudi citat a la nota precedent.
  67. Vic, Gazeta de Vich, 1929. Hi ocupen les pàgines 80-82 i 85-87 (cartes XLVI i XLVII), i 160-163 (carta CVII).
  68. Vol. IV, pàgs. 77-80 (carta 362).
  69. Verdaguer, prosista, "La Publicitat", 11-VI-1932. El text reproduït és un fragment de l'anotació intitulada "Alger".
  70. Jacint Verdaguer, Prosa. Tria de Josep M. Capdevila (Barcelona, Llibreria Catalònia, 1936), pàgs. 11-13, 15-21 i 23-26.
  71. «Fragment de la narració "Roca Pastora"», dins Jacint Verdaguer. Dades biogràfiques. Recull de poesies. Proses selectes (Tolosa [de Llenguadoc], Edicions Foc Nou, 1945), pàgs. 36-38.
  72. Ibid., pàg. 36.
  73. Miscel·lània Verdaguer. Homenatge al Poeta Nacional de Catalunya amb motiu del Centenari del seu Naixement (París, E. Ragasol, editor, 1946), pàgs. 105-117.
  74. Jacint Verdaguer, Prosa antològica. Selecció i pròleg de J.V. Foix (Barcelona, Editorial Selecta, 1952), pàgs. 21-67 i 111-117.
  75. El Santuari de la Mare de Déu del Mont, "Presència Catalana" (París), núms. 3 i 4 (març-abril de 1953), pàgs. 40-41.

76. Jacint Verdaguer, Llibre de lectura. Pròleg i selecció d'Antoni Comas (Barcelona, Edicions Destino, 1969).
77. Els textos ressenyats ocupen les pàgines 215-222, 230-237, 241-245 i 250-254.
78. Verdaguer i el Pallars (Primer Centenari de l'excursió del poeta al Pirineu). Presentació i antologia a càrrec de Josep Coll i Martí (La Pobla de Segur, Comissió per la Diada dels Raiers, 1983); 34 pàgines.
79. Ibid., pàgs. 16-17 i 20-31.
80. Modest Prats / Joan Carreres, Verdaguer a la Mare de Déu del Mont (Salt [Sant Cugat del Vallès], Edicions del Pèl, 1984), pàgs. 27-41. El text que els editors reproduïxen és pres de les Obres completes d'Editorial Selecta, abans esmentades, però l'edició presenta modificacions importants i sistemàtiques de la llengua de l'autor.
81. Jacint Verdaguer, Viatges. Estudi introductori, edició i notes de Narcís Garolera (Barcelona, Edicions 62, 1986; "El Garbell", 19); 126 pàgs.
82. Veg. l'apartat "Criteris de l'edició", ibid., pàg. 28.

VI. APÈNDIXS A LA PRESENT EDICIÓ

1. Textos incorporats en edicions pòstumes

Després de la mort de l'autor, les reedicions --senceres o parcials-- del volum Excursions y viatjes de Mossen Jacinto Verdaguer incorporaren escrits verdaguerians de temàtica excursionista o viatgera (veg. supra, V, 4.2). En un cas, fins i tot, els editors hi inclogueren un poema compost per Verdaguer durant un sojorn muntanyenc, i dues col·laboracions periodístiques dedicades a la creu que presideix el Montseny, una de les quals passà a formar part d'un recull pòstum d'articles verdaguerians.¹

Els textos que han incorporat totes les edicions d'obres completes de Verdaguer són dos: les cartes de "La romeria espanyola" i les impressions de viatge intitolades pels editors "Mallorca", denominació que mantinc en la present edició.

Incorporo també, en un primer apèndix a l'obra, els dos textos esmentats, el primer dels quals ja ha estat descrit més amunt (cap. IV, apartat 4). Quant al segon --"Mallorca"--, es tracta d'unes anotacions preses per Verdaguer durant el viatge que féu a l'illa, en companyia de Claudi López i amics íntims del segon marquès, a

la fi del mes de març de l'any 1883, entre una curta visita al Marroc i un breu sojorn a la part septentrional d'Algèria.² Els editors que incorporaren aquestes notes al volum Excursions y viatjes de 1887 les copiaren del mateix quadern manuscrit on Verdaguer anotà les impressions del seu creuer pel Mediterrani, publicades després amb el títol "Recorts de la costa d'Àfrica". Les anotacions corresponents a l'estada a l'illa de Mallorca no s'inclogueren en aquella publicació, i els editors de les primeres obres completes de l'autor les afegiren al volum d'Excursions y viatjes "sols per via d'inventari", tot advertint els lectors que es tractava d'un text incomplet.³

El text manuscrit, en efecte, comença in medias res, i permet de suposar-hi unes anotacions prèvies, tot i que la foliació del quadern no abona pas aquesta suposició. Tanmateix, la situació del text dins el quadern esmentat correspon a la cronologia dels trajectes efectuats per Verdaguer durant els mesos de març i abril de 1883, com tindrem ocasió de veure més endavant. És comprensible, a més, que aquestes impresions mallorquines restessin excloses de la relació dels viatges al Marroc i a Algèria, que l'autor intitulà, justament, "Recorts de la costa d'Àfrica".

Aquestes anotacions ocupen els folis 34v-42v del

manuscrit 1465 de la Biblioteca de Catalunya. Dos folis precedents, però, contenen també anotacions mallorquines corresponents al viatge que Verdaguer havia fet a l'illa uns dies abans (veg. infra, cap. VII, apartat 5).⁴

Adjunto, annexa a les anotacions precedents, la transcripció d'un full-guia amb indicacions turístiques de diversos indrets de l'illa.⁵ Aquest document figura entre els papers de Verdaguer conservats a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.⁶

2. Textos inèdits complementaris

Incorporo a la present edició, en un segon apèndix, un nombre important d'escrits verdaguerians, de temàtica excursionista o viatgera, que l'autor hauria pogut incloure en una hipotètica reedició, en vida seva, del volum Excursions y viatjes.

Són textos inèdits, d'importància i contingut desiguals, que contribueixen a perfilar la faceta verdagueriana d'escriptor viatger i excursionista. Alguns d'aquests escrits tenen, al marge de la vàlua com a mostres d'un gènere amb característiques pròpies, una importància cabdal per a la il·luminació d'aspectes biogràfics i

literaris de Verdaguer, com tindrem ocasió de comprovar. I no és pas gens secundària, en aquests escrits, l'aportació de Verdaguer a la llengua literària, especialment pel que fa al lèxic, com també podrem comprovar més endavant.

Els descriuré, tot seguit, agrupats en tres blocs:

- a) esborranys de textos publicats en volum el 1887;
- b) anotacions esparses d'èpoques diverses;
- c) ressenyes pirinenques dels anys 1880-1883.

2.1. Esborranys de textos publicats en volum el 1887

1) A més de les impressions mallorquines suava esmentades, el manuscrit 1465 de la Biblioteca de Catalunya conté nombroses anotacions que no passaren al text definitiu de "Recorts de la costa d'Àfrica" publicat per Francesc Matheu. Les incorporo, transcrites directament del manuscrit autògraf, en el segon apèndix a la present edició. Hi afegeixo, en un annex, la transcripció de llegendes i tradicions copiades en l'esmentat quadern per altres mans i en llengua castellana.⁷

2) El text definitiu d'"A vol d'aucell" fou precedit d'extensos esborranys, que he cregut interessant

d'oferir, convenientment anotats, en apèndix. Es troben, avui, en diferents manuscrits autògrafs de la Biblioteca de Catalunya, que passo a descriure tot seguit:

a) El manuscrit 384-VI^B conté una primera redacció de quasi tot el text d'"A vol d'aucell". És una llibreta de 14,7 x 9 cm., de tapes dures amb cantells de llautó, i té un portallapis unit a la tapa posterior. És un quadern de setanta-dos folis, numerats, la major part dels quals són escrits amb llapis. Gairebé totes les anotacions foren ratllades verticalment, amb tinta, per l'autor, signe inequívoc d'una redacció posterior d'aquells fragments. És una llibreta de butxaca, que Verdaguer degué utilitzar per a les primeres impressions del llarg viatge per l'Europa central, a la primavera de 1884. Al costat d'anotacions literàries hi ha notes de caire particular (adreces, etc.), cosa que demostraria la utilització del quadern in situ i una redacció immediata de les impressions del viatge. Entre els ff. 23 i 24 hi havia hagut tres folis, que foren arrancats. Així mateix, fou arrancat un foli entre els ff. 37 i 38. Entre els ff. 51 i 55 hi ha tres folis en blanc. Transcriu i anoto el text sencer, i l'incorpo, en apèndix, sota el títol "Esborrany d'«A vol d'aucell»", a la present edició d'Excursions y viatges.

b) El manuscrit 1463 conté un full solt,⁹ doblegat i escrit, amb tinta, per una sola cara, en el qual Verdaguer anotà dues descripcions de Ginebra, una de les quals, ratllada verticalment, constituí la base de la redacció definitiva del fragment. A la part superior esquerra del full hi ha una anotació sobre Rússia, que no passà al text definitiu. Transcriu i anoto aquests textos en un annex a l'esborrany precedent.

c) El manuscrit 1811 és un quadern de 16 x 10 cm. Té cinc folis, numerats, escrits amb tinta i amb llapis. La resta de folis, sense numerar, són en blanc. Conté dues anotacions verdaguerianes escrites durant el viatge per Europa: una de breu, redactada probablement a Berlín, escrita amb tinta (f. 1r), i una altra de més extensa, intitolada per l'autor "Bèlgica" (ff. 2r-5r). Aquesta darrera fou escrita amb llapis i, més tard, ratllada quasi tota verticalment en ser reelaborada en un altre manuscrit. El foli 4 és en blanc. Incorporo també aquestes anotacions, transcrites de l'original autògraf, en l'esborrany suara descrit.

d) El manuscrit 1464-VI conté diverses anotacions parisenques de Verdaguer, redactades sens dubte durant l'estada que el poeta féu a la ciutat del Sena durant la primera quinzena de juny de 1864.

és un quadern, sense cobertes, format per quinze folis pautaats, de 15,8 x 10,8 cm., numerats i escrits amb tinta i amb llapis. Els ff. 7v i 11r són en blanc. El traç de l'escriptura s'engrandeix considerablement en alguns fragments escrits amb llapis. Llevat de dues breus anotacions dels folis primer i darrer, que no passaren al text definitiu, la totalitat de la redacció fou posteriorment reelaborada i ratllada verticalment. Aquestes notes duen per títol "Monmartre" i "Partint de París", i es corresponen amb les darreres pàgines de la redacció definitiva d'"A vol d'aucell". Les transcriu i incorporo, en apèndix, a continuació de l'esborrany del viatge a Europa descrit més amunt.

2.2. Anotacions esparses de diverses èpoques

En el mateix apèndix on transcriu i anoto els esborranys precedents incorporo diverses anotacions inèdites, escrites per Verdaguer en el curs de viatges o sojorns fora dels seus llocs de residència habituals. Els textos aportats corresponen a diferents èpoques de la seva vida, i es conserven en diverses biblioteques de Barcelona. Passo a descriure'ls detalladament.

1) A l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, en una de les capsas que contenen documentació verdaguèria-na diversa,¹⁰ procedents d'un llegat de Joan Serra i Graupera,¹¹ es conserva una llibreta de 20,5 x 15 cm., sense cobertes, formada per cinquanta folis manuscrits, amb poesies i anotacions diverses corresponents a l'època dels viatges de Verdaguer per l'Atlàntic. Alguns folis són en blanc, i d'altres han estat tallats.

Els ff. 28v-30v de l'esmentada llibreta contenen tres anotacions, escrites per Verdaguer, amb tinta i amb llapis, durant els trajectes marítims entre Barcelona i l'Havana en vapors de la Compañía Trasatlántica del marquès de Comillas, als anys 1875 i 1876. La primera correspon al segon viatge de Verdaguer a Amèrica; la segona fou redactada pel poeta durant el trajecte Santander-Cadis, abans d'emprendre el quart viatge a Cuba; i la tercera degué ser escrita a la tornada del novè i darrer viatge del poeta a les Antilles, a la darrereria de 1876.¹² El contingut de la darrera anotació degué passar, reelaborat i ampliat, a la redacció definitiva de "Recorts de la costa d'Àfrica".¹³

Aquestes notes no són rigorosament inèdites, atès que foren incloses, l'any 1924, per V. Serra i Boldú en la seva biografia de Verdaguer.¹⁴ Les transcriu, però, de l'original autògraf, i les incorporo, en apèn-

dix, a la present edició. M'hi referiré amb la denominació "Amèrica".

2) El manuscrit 1463 de la Biblioteca de Catalunya conté un plec de fulls pautats, sense cobertes, que sembla provenir d'un quadern de Verdaguer.¹⁵ Mesura 21 x 15,5 cm., no ha estat foliat i té tan sols cinc fulls útils. La meitat dels fulls ha estat tallada. El primer va solt. Damunt el recto del darrer hi ha, enganxat, un paperet amb diverses anotacions autògrafes.¹⁶

Els ff. 1v-4r contenen anotacions redactades durant una estada de Verdaguer a Santander.¹⁷ Són escrites amb tinta clara, i presenten moltes similituds amb el text d'una carta, tramesa per l'autor a Collell, datada a Santander el 7 de juny de 1876.¹⁸ Aquestes anotacions degueren ser compostes, doncs, durant el tercer sojorn de Verdaguer en aquella ciutat cantàbrica, després del seu setè viatge a les Antilles.¹⁹ Les anomeno "Santander", i les adjunto, en apèndix, a la present edició.

3) El manuscrit 1812 de la Biblioteca de Catalunya és una llibreta de 15 x 10,5 cm., amb una etiqueta a la tapa de la coberta, on es pot llegir, escrit amb tinta i de mà de Verdaguer, "Extremadura". La llibreta té vint

folis, pautats i numerats, els setze primers dels quals són en blanc. Segueixen, doncs, quatre folis escrits (ff. 17v-20v), que contenen diverses anotacions redactades per Verdaguer probablement durant alguna estada a la finca que el marquès de Comillas tenia a Las Cabezas, prop de Navalморal, a la província de Càceres.²⁰

El contingut del quadern no té pas la importància literària d'altres manuscrits. Són simples observacions sobre el comportament i la denominació d'alguns animals de la zona. La incloc, tanmateix, en el segon apèndix a la present edició.

4) El manuscrit 386-I de la Biblioteca de Catalunya és una llibreta de dinou fulls pautats, dos dels quals (ff. 16-17), encartats posteriorment, no pertanyien al quadern original. La tapa de la coberta té una etiqueta amb la inscripció "Caldetas", escrita amb tinta i de mà de Verdaguer. La llibreta és relligada en pergami, i al llom de la relligadura es pot llegir, escrit amb tinta, "Verdaguer - Caldetes".

La llibreta conté diverses anotacions, en prosa i en vers, redactades amb llapis i amb tinta. Al f. 3r hi ha una anotació, en prosa, sobre la vinya del Maresme.²¹ Els ff. 9-16 són en blanc. Els ff. 16-17 estan formats

per un plec encartat,²² del qual Verdaguer aprofità el revers per escriure unes impressions d'un passeig solitari per la platja que s'estén d'Arenys de Mar a Caldetes. Les suposo escrites durant la primera quinzena de gener de 1883, per la relació que presenten amb el text d'una poesia, datada a Caldetes el 10 de gener del mateix any.²³ Bé que inacabada, l'anotació té un cert interès literari. La transcripció i la incorporo, amb el nom "Caldetes", al segon apèndix a la present edició.

5) Finalment, el manuscrit 1464-I de la Biblioteca de Catalunya és un quadern de 15,6 x 10,5 cm., de fulls pautats, dels quals tan sols el primer ha estat utilitzat i foliat. En una etiqueta de la coberta hi ha, en tinta i de mà de Verdaguer, la inscripció "Llobregat". El poeta hi anotà una llegenda i un parell d'observacions sobre els voltants de Sant Feliu de Llobregat. És probable que ho fes durant l'excursió que hi realitzà el 22 de juliol de l'any 1900, amb motiu de la missa nova de mossèn Norbert Font i Sagué.²⁴

Encara que no sigui pròpiament un relat excursionista o viatger, incorporo aquestes anotacions, sota l'epígraf "Llobregat", al segon apèndix a la present edició.

2.3. Els quaderns pirinencs

Entre 1878 i 1884, Verdaguer recorregué el Pirineu català de cap a cap.²⁵ Durant la major part d'excursions i estades pirinenques d'aquesta època el poeta consignà en diverses llibretes les impressions rebudes durant els diferents trajectes muntanyencs. D'aquestes anotacions excursionistes tan sols es publicaren, en vida de l'autor, les que ell mateix intitulà "Excursió al Alt Pallars", llegides en una conferència pronunciada el 1884 a la seu de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, i estampades en diferents publicacions periòdiques catalanes abans de formar part del volum Excursions y viatjes. També féu conèixer les que redactà amb motiu de la seva estada al santuari del Mont a l'agost de 1884, que es publicaren també en diferents revistes i foren recollides, finalment, en l'esmentat volum de 1887.²⁶

En aquesta avinentesa tinc el goig d'oferir el text complet, transcrit directament dels originals autògrafs, conservats a la Biblioteca de Catalunya, d'un quadern verdaguerià redactat el 1879 o el 1880, durant les estades al balneari vallespirenc de la Presta, i, sobretot, de les extenses ressenyes escrites amb motiu de les llargues excursions pirinenques durant els estius de

1882 i 1883.²⁷

L'insigne verdaguerista Josep Maria de Casacuberta oferí, l'any 1953, uns tasts d'aquests escrits en el seu erudit estudi Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques,²⁸ i n'anuncià una imminent i completa publicació. L'estudiós, traspassat fa pocs anys, morí sense haver pogut enllestir l'edició promesa d'aquests escrits verdaguerians. Ara, que jo tinc l'oportunitat de fer-los conèixer, vull agrair-li les indicacions i referències contingudes en l'esmentat estudi, de les quals sóc deutor des d'abans de decidir-me a emprendre la realització d'aquest treball.

Els manuscrits que descriuré a continuació es conserven tots a la Biblioteca de Catalunya.

2.3.1. "Pirineu-79/80"

Amb aquesta denominació designo les anotacions redactades per Verdaguer durant les estades estivals al balneari vallespirenc de la Presta, els anys 1879 i 1880.²⁹ Es conserven en un quadern de 16,5 x 11 cm., relligat amb pergami, que constitueix el manuscrit 375-VI de l'esmentada biblioteca. Al llom de la relligadura hi ha la indicació "Verdaguer - Notes pirinenques". El

manuscrit té unes tapes interiors, de guarda, també de pergami, damunt la primera de les quals hi ha la següent anotació: "No publicat - No publicado". El quadern, de fulls pautats per a dur-hi comptes, consta de cinquanta-tres folis, numerats, gairebé tots utilitzats i, en la seva major part, escrits amb tinta. A més d'anotacions personals, Verdagner hi traduí al català molts fragments d'obres històriques i geogràfiques de tema pirinenc o rossellonès, redactades en francès, que degué consultar a la mateixa biblioteca del balneari.³⁰

Pel traç de la lletra erra, segons la referida deducció cal·ligràfica de l'erudit verdagnerista Josep M. Solà i Camps,³¹ podem datar aquests escrits amb anterioritat a 1882, i és molt probable que fossin redactats als estius de 1879 o de 1880, durant les estades a la Presta amb el segon marquès de Comillas, tot i que una datació autògrafa inscrita a la part superior del full de guarda del manuscrit --"Colliure 5 d'Agost"-- no coincideix amb cap dels esmentats sojorns en aquella estació termal.³² Una altra datació, aquesta vegada dins una anotació inclosa a l'interior del quadern --"a 7 de juliol" (f. 11v)--, fa pensar en una redacció coincident amb la segona ascensió de Verdagner al Canigó, que tingué lloc, segons les conjectures de Josep M. Solà, durant els mesos d'estiu del 1880.³³

El text que transcriu, original i autògraf de Verdaguer, ocupa els ff. 1v-16v del manuscrit, els quals contenen també alguns croquis d'indrets descrits per Verdaguer. La major part d'anotacions són llegendes i tradicions locals, que el poeta devia recollir amb el propòsit d'una ulterior elaboració literària. He prescindit, com és natural, dels fragments traduïts del francès, suara indicats.

2.3.2. "Pirineu-82"

Designo amb aquest nom una llibreta de butxaca, de 15,5 x 8,5 cm., de cobertes dures i de color negre, amb cairells metàl·lics, que conté les anotacions corresponents a l'excursió pirinenca de l'estiu del 1882. Consta de noranta-quatre folis, numerats, escrits amb tinta en la seva major part, i conté diversos croquis muntanyencs dibuixats pel poeta. Entre el f. 60 i el f. 61 hi havia hagut dos folis més, que degueren ser tallats probablement per Verdaguer mateix. Té assignat el núm. 1467 del fons manuscrit de la Biblioteca de Catalunya.

En el seu estudi dels periples verdaguerians pel Pirineu català, suara esmentat, Casacuberta es referí a aquesta llibreta amb les inicials U.A.M. ("Urgellet

- Vall d'Aneu - Maladeta"),³⁴ i en transcriví, incomplets i amb ortografia regularitzada, els folis 50v-51r i 56v-57v.³⁵ Per la meua part, transcriu el text sencer, llevat de les anotacions lexicals dels darrers folis, algunes de les quals comento en les notes al text, i l'ofereixo en dues parts: en un primer bloc, les anotacions que permeten de seguir la narració lineal de l'excursió; en un annex posterior, les notes esparses que s'aparten d'aquell relat lineal (tradicions, llegendes, etc.). El quadern conté la primera redacció de la futura "Excursió al Alt Pallars" (ff. 14v-35r), la major part de la qual fou ratllada verticalment, amb tinta, en en reprendre'n l'autor una reelaboració posterior.

2.3.3. "Pirineu-83"

Fruit del més complet dels itineraris verdaguerians pel Pirineu, dut a terme durant els mesos de juliol i agost de 1883, són dues voluminoses llibretes autògrafes, que passo a descriure tot seguit.

1) El plec núm. 10 del manuscrit 1463 és una llibreta, de 21 x 15,5 cm., amb tapes de cartró blanc, que conté cinquanta folis numerats, tots payoutats llevat del primer i el darrer, i la següent indicació a la co-

berta, escrita amb tinta i de mà de Verdaguer: "J.M.J. / Viatges". Entre l'últim foli i la tapa posterior hi ha un full, separat i doblegat, que hem de considerar complementari de la llibreta, atès que Verdaguer hi ressenyà les dues ascensions muntanyenques realitzades al Principat d'Andorra, durant l'estada que hi féu a la fi del llarg periple pirinenc d'aquell estiu. El transcripció a continuació de les anotacions contingudes al quadern esmentat.

Gairebé tots els folis del quadern són utilitzats, i la major part són escrits amb tinta. La llibreta conté tan sols quatre croquis de muntanyes, a l'inici de la relació, entre les anotacions referents a l'ascensió que el poeta efectuà al cim del Canigó.³⁶

Casacuberta designà aquesta llibreta amb les inicials C.B.A. ("Conflent - Vall de Boí - Andorra"),³⁷ i n'avançà alguns fragments, transcrits amb ortografia regularitzada i amb petites modificacions textuales.³⁸

2) Les anotacions de la llibreta precedent són completades per les notes, autògrafes, contingudes en una altra llibreta, de format més reduït (13,5 x 8,5 cm.), que constitueix el manuscrit 1466 de l'esmentada biblioteca. Consta de seixanta-set folis, numerats, i

escrits majoritàriament amb llapis. Hi ha nombrosos croquis muntanyencs, dibuixats pel poeta, i moltes observacions de caire lingüístic, sobretot lexicals, recollides de boca de pagesos i pastors, i utilitzades per Verdaguer en la ulterior redacció de Canigó i en la d'altres obres literàries posteriors.³⁹ El poeta hi anotà també esborranys d'alguns poemes, entre els quals cal destacar unes primeres temptatives de la futura elegia canigonenca "Los dos campanars" (ff. 1v-3r) i el canemàs de la "Cançó del rayer", amb unes interessants anotacions lexicals (ff. 20v-25r).⁴⁰

Casacuberta designà aquesta llibreta amb la sigla Z, i se'n serví sobretot per fixar amb detall l'itinerari de l'expedició verdagueriana pel Pirineu català.⁴¹ En transcripció les anotacions que no són estrictament personals ni de caire lingüístic en un annex al text de la llibreta anterior. En una ocasió he incorporat el text d'una anotació d'aquest quadern a la transcripció de la llibreta precedent.⁴² I, de manera similar a la transcripció del manuscrit 1467 --la llibreta de l'excursió de 1882--, he aplegat en un altre annex les notes esparses, al marge de la narració lineal de la ressenya excursionista de l'estiu de 1883.

Finalment, en un tercer annex al text de la llibreta principal, incorporo tres textos complementaris de la ressenya de l'excursió estival de 1883:

a) Una carta de Verdaguer a mossèn Pere Bonet, professor del Seminari Menor de Prada, que el poeta tractà durant l'estada que hi féu abans de començar el llarg itinerari a través del Pirineu. El text no és rigorosament inèdit,⁴³ però no figura en l'Epistolari i ofereix informació de primera mà sobre un episodi ocorregut al poeta durant el seu pas per terres de França, no consignat en la ressenya de l'excursió.⁴⁴

b) Un extens poema, inèdit,⁴⁵ en vers alexandri i en llengua francesa, de l'esmentat Pere Bonet, compost per homenatjar Verdaguer amb motiu del comiat que li tributaren els professors del Seminari de Prada, la vigília de la seva partida.

c) Una prosa literària, inèdita,⁴⁶ dels darrers anys de Verdaguer, redactada a partir d'una extensa anotació descriptiva inclosa en la ressenya pirinenca de 1883.⁴⁷

2.4. Una recensió excursionista

Com a darrer text verdaguerià dels apèndixs a l'edició crítica del volum Excursions y viatjes, transcripció del contingut d'un full, autògraf i inèdit, inclòs dins el manuscrit 951 de la Biblioteca de Catalunya. És un full de paper de mala qualitat --probablement de gale-rada d'impremta--, doblegat per la meitat i escrit amb tinta per una sola cara. Verdaguer hi redactà l'esbor-rany, incomplet, d'una recensió del volum segon de l'Anuari de la Associació d'Excursions Catalana,⁴⁸ per compromís amb el president d'aquesta entitat, Fran-cesc Maspons, que li havia regalat personalment el volum.⁴⁹ La recensió s'havia de publicar a "La Renai-xensa", però Verdaguer desistí de lliurar-la-hi, potser perquè Collell li havia dit que ell ja se n'ocuparia des de les pàgines de "La Veu del Montserrat".⁵⁰

A propòsit d'aquest esborrany, cal destacar el fet que es tracta d'un dels escassos textos crítics de Verdaguer, si prescindim dels prólegs a algunes obres literàries.⁵¹

3. Altres textos relacionats amb l'obra

En un tercer apèndix a l'edició crítica d'Excursions y viatjes incorporo la carta-pròleg de Francesc Matheu que obria el volum de 1887, així com el text sencer de l'única recensió crítica de l'obra, apareguda a la premsa poc després de la seva publicació.

NOTES

1. "Abragant la Crèu del Montseny", dins Articles, «Obres completes...», cit., vol. V (1906), pàgs. 285-286. Posteriorment, aquest recull d'articles verdaguerians formà part del volum intítulat Discursos-Articles-Pròlechs en l'edició popular d'«Obres completes de Mossèn Jacinto Verdaguer», cit., vol. XXVI, pàgs. 196-197. D'aquesta edició passà a les successives obres completes de Verdaguer.
2. Les anotacions mallorquines són datades per l'autor als dies 30 i 31 de març. Veg. edició i comentari, infra.
3. Veg. Mossèn Jacinto Verdaguer, «Obres completes...», cit., vol. VI, pàg. 143, nota.
4. BC, ms. 1465, ff. 32v-33v. Veg. edició, infra.
5. Encara que no hi consti el nom de l'autor, podem suposar que el redactà un escriptor mallorquí conegut de Verdaguer o d'algun dels expedicionaris de Vanadis. Podria haver-lo escrit Tomàs Forteza, amb qui Verdaguer s'entrevistà a Mallorca (veg. Epistolari, IV, pàg. 40, nota 9 a carta 340), o Josep M. Quadrado, que acompanyà el poeta en la seva visita turística a Ciutat (veg. apèndix I, "Mallorca", f. 33r).
6. És un foli blanc (21,5 x 32 cm.), conservat dins la carpeta núm. 13 del fons verdaguerià de l'esmentat arxiu.
7. La primera anotació duu una signatura al capdavant --"H. Genís"--, i una data: "Marzo 7/83". Això ens confirma, si més no, que la llegenda va ser copiada al quadern de notes de Verdaguer durant el trajecte per davant del litoral peninsular, dos dies després d'haver sortit de Barcelona. Les altres anotacions no van signades, tot i que la segona i la tercera --"Los Frailes" i "El Moll"-- presenten la mateixa calligrafia de la primera i semblen anotades a continuació per la mateixa mà. L'escriptura de la nota sobre el Misteri d'Elx, en canvi, presenta un traç diferent, que fa pensar en una altra mà (probablement la de Climent Miralles, que Verdaguer diu que la hi va contar; veg. "Recorts", § 13).

8. Actualment dins el ms. 381 (capsa).
9. Correspon al plec núm. 24 del manuscrit (capsa).
10. AHCB, Autògrafs de Verdaguer, núm. 1, plec núm. 5.
11. L'any 1924 aquesta llibreta encara era en possessió de l'esmentat senyor, segons el testimoni de Valeri Serra i Boldú en la seva Biografia de Mossèn Jacinto Verdaguer (Barcelona, Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, 1924), pàg. 66.
12. Veg. notes a l'edició, infra.
13. Veg. edició, infra.
14. Valeri Serra i Boldú, Biografia de Mossèn Jacinto Verdaguer, cit., pàgs. 67-68.
15. Constitueix el plec núm. 12 del manuscrit (capsa).
16. Són dues citacions de la Crònica universal de Jeroni Pujades, sobre la tradició de la "massa de sant Benet".
17. Féu repetides estades a Santander als anys 1875-76. Veg. J. Miracle, «Verdaguer, l'Atlàntic i L'Atlàntida», dins Estudis sobre Jacint Verdaguer (Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1989), pàgs. 48-61.
18. Veg. Epistolari, vol. I, carta 77, pàgs. 198-200.
19. Veg. ibid., pàg. 200, nota 4.
20. Potser durant l'estada que hi féu pel novembre de 1882. Veg. supra, cap. IV, apartat 1.
21. "Avans de la vinguda dels francesos era tot envi-nyat, lo general Milans posá pena de la vida al parcer q. s acostás a la vinya; s hermí (los francesos ho hermiren) y despres s ha tornat envinyar".
22. és una participació de casament del vigatà Ramon Masferrer i Arquimbau (veg. Epistolari, I, pàg. 16, nota 1), datada a Vic al maig de 1882.
23. "Vora la mar", inclosa en el volum Flors del Calvari (1896). La poesia és datada "Caldetas, 10 Janer 1883".

24. Veg. cap. IV, apartat 1, espec. nota 61. (Agraeixo a Jaume Riera i Sans, fill de l'esmentada població, la notícia bibliogràfica d'aquesta excursió.)
25. Veg. la cronologia detallada d'aquests desplaçaments verdaguerians, infra, cap. VII, ap. 1-3, i, sobretot, l'estudi de J. M. de Casacuberta Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques (veg. nota 28), al qual alludiré repetidament en aquesta introducció.
26. Veg., per a més detalls, supra, cap. V, 2.1 i 2.5.
27. Deixo de banda una breu anotació excursionista continguda en un full conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (capses Verdaguer, núm. 2, plec núm. 7), transcrit, en ortografia normalitzada, pel llibreter Joan Batlle a la revista "Catalana", any V, núm. 112 (15-II-1922), pàgs. 66-68. Són unes notes escrites durant l'estada de Verdaguer al santuari de Mognony, l'agost de 1878, que acompanyen un text en prosa intítulat "Lo compte l Arnau" i un croquis molt esquemàtic de les muntanyes properes.
28. Barcelona, Editorial Barcino, 1953 ("Biblioteca verdagueriana", volum I), 112 pàgines, amb un mapa dels principals itineraris pirinencs del poeta. Ha estat reproduït dins Josep Maria de Casacuberta, Estudis sobre Verdaguer (Vic, Eumo Editorial / Editorial Barcino / Institut d'Estudis Catalans, 1986; "Documents", 5), pàgs. 151-220. El mapa ha estat inclòs també en l'esmentada reproducció. Citaré sempre, però, per l'edició de 1953.
29. Veg. la cronologia dels desplaçaments de Verdaguer, supra, capítol IV, apartat 1 (i notes 10 i 12).
30. Entre altres, la Histoire des villes de France, de M. A. Guilbert (ff. 1r-1v); Les Pyrénées [?], del baró de Taylor (ff. 17r-18v, 20r-24r, etc.); i un estudi de "M. l'Abbé Palasson" (ff. 19v-20r).
31. Veg. supra, capítol IV, nota 118.
32. Veg. la cronologia dels desplaçaments verdaguerians (supra, IV, 1, i notes 10 i 12).
33. Veg. Josep M. Solà i Camps, Sobre el poema "Canigó" («Butlletí dels Mestres», 3ª època, núm. 211, nov.-

- des. 1886), pàg. 18.
34. Excursions i sojorns, pàg. 33.
  35. Ibid., pàgs. 40-41. La transcripció enregistra algunes modificacions textuais (adaptacions, supressions, etc.).
  36. Són als ff. 5v-7r i 12v-14r. En faig una descripció detallada en la nota 45 a la meua transcripció del text (veg. apèndix II, "Pirineu-83).
  37. Excursions i sojorns, pàg. 44.
  38. Ibid., pàgs. 63-65, 76-78 i 85-87. Els canvis consisteixen en addicions i supressions, algunes de les quals poden ser simples errors de transcripció.
  39. D'aquesta rica informació lexical, n'he recollit tan sols algunes mostres en notes meves al text de les ressenyes excursionistes. M'agradaria ocupar-me'n amb detall en un estudi monogràfic posterior.
  40. És molt orientadora la relació de les despeses del trajecte, que Verdaguer anotava a la fi de l'esmentada llibreta (ff. 65v-66r). Veg. Casacuberta, Excursions i sojorns, pàg. 46.
  41. Es tracta de l'anotació encapçalada amb la indicació "Tuixent, 24" (ff. 18v-20r del ms. 1466). L'he inclosa en la transcripció principal del plec núm. 10 del ms. 1463, entre els seus folis 23 i 24.
  42. Verdaguer inclogué, cinc anys després, aquestes dues composicions en el recull intítulat Pàtria (Barcelona, Estampa de F. Giró, 1888), pàgs. 52-60.
  43. La publicà l'esmentat P. Bonet en el llibre de memòries Impressions et souvenirs (Céret, L. Roque, 1908), pàgs. 352-353.
  44. D'aquest fet --una detenció del poeta per gendarmes fronterers--, se n'ocupà extensament, però a partir de testimonis indirectes, Josep M. de Casacuberta a Excursions i sojorns, pàgs. 80-84. Veg. també, Epistolari, vol. IV, pàgs. 86-87.
  45. Es conserva al manuscrit 114 de la Biblioteca de Catalunya. En donà notícia Casacuberta a Excursions i sojorns, pàg. 51, nota 16.

46. Fou inclosa en el mateix manuscrit que conté l'original autògraf del volum pòstum Rondalles (Biblioteca de Catalunya, ms. 365, ff. 82-83). (Agraeixo a Andreu Bosch les seves amables indicacions.)
47. Es correspon amb l'anotació intitolada per Verdaguer "Cerdanya, 17 juliol 1883" (BC, ms. 1463, plec núm 10, ff. 15v-17r), ampliada posteriorment per l'autor. Veg. les notes corresponents a la meua transcripció.
48. Era el volum corresponent a l'any 1882 (Barcelona, Tip. de L. Tasso y Serra, 1883); XVII + 612 pàgs., amb il·lustracions i mapes. A la Biblioteca de Catalunya se'n conserva l'exemplar que havia pertangut a Verdaguer (núm. reg. 5850).
49. Veg. Epistolari, IV, pàgs. 127 (carta 385) i 130 (carta 388). Verdaguer hi demana consell a Collell "de com puch desexirme d'escriure un judici crítich [...] de l'Anuari de la Excursionista Catalana, que m'han regalat ja l volum".
50. Ibid., pàg. 132 (nota 5 a carta 388). Veg., per a tota aquesta qüestió, Excursions i sojorns, p. 94.
51. Veg. Discursos-Articles-Pròlegs, «Obres completes», ed. pop., vol. XXVI, pàgs. 223-246. Ha romàs inèdit, també, el pròleg --incomplet-- que Verdaguer preparà per a Lo castell de Sabassona del seu cosí Joaquim Salarich (BC, ms. 370, plec 29-II).

VII. ITINERARIS I CRONOLOGIA

Entre els anys 1878 i 1884 Verdaguer tingué ocasió de dur a terme un nombre considerable de viatges i excursions, d'una extensió i una durada poc comunes. En deixà constància escrita en els quaderns i les llibretes de butxaca que he descrit més amunt (cap. VI, ap. 2.3), una part dels quals reelaborà posteriorment i donà a conèixer en diverses publicacions periòdiques i, finalment, en el volum objecte del present estudi. En aquest capítol m'ocuparé amb un cert detall dels itineraris seguits en aquestes sortides i provaré d'establir-ne, amb el màxim de precisió, la cronologia i les incidències més destacables.

Per a la descripció externa de les diferents excursions i estades muntanyenques de Verdaguer és imprescindible encara el minuciós treball de Josep M. de Casacuberta, tantes vegades esmentat en aquesta introducció.¹ M'hi basaré i m'hi referiré per estalviar al lector una pura repetició de l'emmarcament cronològic i geogràfic d'aquelles expedicions, tan rigorosament establert per l'il·lustre verdaguerista. Tanmateix, com és natural, no m'estaré de fer-hi algunes observacions de detall, tot justificant documentalment les meves discrepàncies.

1. "Pirineu-79/80": dues estades al Vallespir

Als estius de 1879 i 1880 Verdaguer acompanyà el segon marquès de Comillas al balneari vallespirenc de la Presta, prop de Prats de Molló. Claudi López hi anava a prendre les aigües, per posar remei "al corch rosegador d'una tisis cançonera" que li minava la salut.²

La primera estada durà dues o tres setmanes (del 21 d'agost a la segona quinzena de setembre),³ durant les quals Verdaguer féu la primera ascensió al Canigó.⁴

El segon sojorn al balneari fou d'una mesada (de mitjan juny a mitjan juliol de 1880).⁵ La datació inserida per Verdaguer mateix en una anotació del quadern que ens ocupa --"7 de juliol" (f. 11v)-- abona les suposicions de Casacuberta pel que fa a la datació d'aquesta estada de Verdaguer al Vallespir, i, a més, confirma que el poeta pujà al Canigó, en la que Casacuberta suposa la seva primera ascensió en aquesta muntanya.⁶ Una carta d'aquell mateix any, no recollida a l'Epistolari,⁷ en què Verdaguer diu que aquell estiu tornà a pujar al Canigó, després de passar uns dies a Vic a mitjan juliol,⁸ fa pensar en una nova ascensió canigonenca del poeta, poc després de pujar-hi, per segona vegada, durant la seva estada a la Presta a començaments del mateix mes.

Durant aquestes temporades de vacances al Vallespir Verdaguer "féu una bona collita de materials folklòrics", com escriu Casacuberta.⁹ D'altra banda, a part la datació esmentada més amunt, els temes, el lèxic i la calligrafia¹⁰ permeten d'afirmar que les anotacions que designo "Pirineu-79/80" foren escrites per Verdaguer durant aquestes estades vallespirenques. Personalment em decanto a creure que foren escrites totes a l'estiu de 1880, però no tinc prou elements per establir-ho amb certitud.

2. Les excursions pirinenques de 1882 i 1883

Als estius de 1882 i 1883 Verdaguer dugué a terme les travessies muntanyenques de més durada i extensió, consignades profusament en denses llibretes manuscrites. Poca cosa en sabríem per l'única ressenya publicada --l'"Excursió al Alt Pallars"-- i per una carta literària --"L'aplech de Mongarre"-- estampada també com a complement d'aquella relació. Les copioses anotacions que han romàs inèdites, però, ofereixen prou clarícies documentals per resseguir, gairebé dia per dia, aquells llargs itineraris estivals. Procediré separadament, atesa la importància de cadascun dels trajectes.¹¹

2.1. "Excursió a l'Alt Pallars" i "Pirineu-82"

L'expedició pirinenca de 1882 durà dues setmanes i mitja, les quals, segons Casacuberta, foren molt aprofitades pel poeta.¹² Encara que Verdaguer no fa esment de l'any en cap anotació, hi ha una colla de proves que confirmen que l'excursió tingué lloc el 1882.¹³ Entre el 5 i el 25 de juliol, Verdaguer "recorregué per primer cop l'Urgellet, el muntanyam d'Os i de Tor, la Vall Ferrera i part de la de Cardós, la Vall d'Aneu i la Vall d'Aran, i s'enfilà a enlairades cimes, entre elles la Maladeta, tot això sense prendre's, en total, més d'uns quatre dies de descans".¹⁴ D'aquestes jornades de repòs, en passà una a Norís (Vall Ferrera), una altra --o dues-- a Esterri d'Aneu, potser una a la població aranesa de Gessa, i una o dues a la capital de la Vall d'Aran.¹⁵

El fet més destacat d'aquesta excursió és l'ascensió al massís de la Maladeta, el dia 22 de juliol,¹⁶ resumida admirablement per Casacuberta a partir de les notes inèdites de Verdaguer.¹⁷ Aquest és justament un episodi de l'excursió que no es reflecteix amb gaire claredat a les anotacions inèdites del poeta. La pregun-

ta que m'he fet repetides vegades, tot preparant la transcripció d'aquest fragment de la ressenya, ha estat la següent: ¿Va pujar a l'Aneto, Verdaguer? Les notes de la llibreta "Pirineu-82" només esmenten el nom del massís, i Casacuberta no gosà apuntar, en l'estudi de referència, la possibilitat que Verdaguer pugés --o provés de pujar-- al cim més alt del Pirineu. Quan el poeta-excursionista escriu que es troba "al cim de la Maleïda" (f. 46r), ¿vol dir que és a dalt del pic anomenat de la Maladeta (3.308 m. alt.), que, des del port de la Picada --per on passà Verdaguer--, sembla ser el punt culminant del massís?¹⁸ ¿O hem d'entendre que era al capdamunt del pic d'Aneto (3.404 m. alt.), el punt efectivament més alt d'aquell conjunt de serres? Una resposta convincent és difícil d'obtenir, atesa l'ambigüitat amb què Verdaguer consignà aquesta ascensió.

Diverses consideracions abonarien la hipòtesi de la pujada al pic de la Maladeta (percepció visual, manca d'un esment explícit a l'Aneto,¹⁹ etc.), en el qual cas Verdaguer i el seu acompanyant aranès haurien estat els primers espanyols a pujar-hi,²⁰ però hi ha indicis que fan plausible la hipòtesi d'una pujada al pic d'Aneto. Els examinaré breument tot seguit.

1) En primer lloc, la fama de l'Aneto com a punt més elevat de tot el Pirineu²¹ en feia l'objectiu més

perseguit pels alpinistes, després de la conquesta del cim per Franqueville i Tchihatcheff l'any 1842.²² Sabem, a més, que, a l'època de Verdagner, l'ascensió al pic d'Aneto era freqüent entre els turistes residents als hotels de Luishon, encara que no fossin alpinistes experimentats.²³

2) La mort del guia Barrau, el 1824, en una gelera del pic de la Maladeta feia poc aconsellable, molts anys després encara, l'ascensió en aquest cim.²⁴

3) L'itinerari descrit per Verdagner (ff. 45v-51r) s'ajusta més al de l'ascensió habitual al pic d'Aneto que no pas al de la pujada al pic de la Maladeta.²⁵

4) L'esment d'un "allargament [...] en lo cim de la Malehida", per on cal passar "com per sobre esquenes de matxo" (f. 56v), fa pensar en el famós "pont de Mahoma" descrit pels primers conqueridors de l'Aneto.²⁶ Poc després, Verdagner farà esment d'aquest pas a Canigó.²⁷

5) La referència a un llibre de registre situat a la fi de l'esmentat "allargament", "hont pòsan lo nom" els qui hi arriben (f. 56v), abona encara més la hipòtesi del pic d'Aneto, al qual Verdagner no degué accedir per no haver de passar l'esmentat "pont de Mahoma".²⁸

6) A Canigó, finalment, el poeta considerarà l'Ane-

to "cim de la Malehida",²⁹ servint-se de la mateixa expressió que havia utilitzat en la ressenya --inèdita-- de l'ascensió que comento.³⁰

Aquestes consideracions --i altres que hi podria afegir-- fan molt versemblant l'ascensió de Verdaguer al pic més alt del Pirineu, tot i que no n'arribés a atènyer el cim pròpiament dit.³¹

2.2. "L'aplech de Mongarre" i "Pirineu-83"

El 2 de juliol de 1883 Verdaguer empenia el més complet dels seus itineraris pirinencs, que havia de durar dos mesos llargs.³² La darrera anotació del manuscrit fou escrita el 4 de setembre, però Casacuberta creu que el poeta deixà les Valls d'Andorra uns dies després, i "vers el 10 de setembre [...] arribava a Vic".³³

El motiu que empenyia Verdaguer a dur a terme una expedició de tanta durada era, segons Casacuberta, el "viu desig de documentar-se a fons sobre la geografia física i humana dels escenaris del Canigó".³⁴ Com que l'únic escrit de l'excursió que es publicà és la carta intitolada per Collell "L'aplech de Mongarre", és forçós de recórrer a les extenses anotacions inèdites --i als

precisos comentaris de Casacuberta en l'estudi esmentat-- si volem fer-nos càrrec del trajecte recorregut.

Verdaguer passà una quinzena de dies al Conflent. S'estigué a Prada (on posà quatre dies al seminari de la vila³⁵ i des d'on féu diverses excursions) i a Castell (on s'estigué nou dies en una casa de pagès³⁶ i des d'on pujà al Canigó).³⁷ S'encaminà a la Cerdanya, i passà dos o tres dies a Puigcerdà,³⁸ durant els quals visità diversos indrets de la comarca. Amb l'ajut d'un guia, emprengué la travessia de la serra del Cadí, "una de les [caminades] més feixugues que l'autor del Canigó féu en terres pirinenques".³⁹ Passà per diversos pobles de l'Alt Urgell i arribà a la Seu, on s'aturà un dia. De la Seu baixà a Organyà, i l'endemà s'arribà, per Personada i Claverol, a la Pobla de Segur. Pel congost de Collegats entrà al Pallars Sobirà, on féu una detinguda visita a l'església de Gerri de la Sal. D'aquesta població, passant per Feramea i Bretui, saltà a la Vall Fosca, i, seguint el curs del Flamicell, pujà fins a Cabdella.

Dels dos dies que passà en aquesta darrera població, Casacuberta suposa que en dedicà un "a visitar la constel·lació d'estanys on s'emmirallen les tasses del Montseny [sic] de Pallars i dels altres cims que encap-

galen l'alta conca del Flamisell [sic]".⁴⁰ Encara que no consti en les anotacions del poeta i que Casacuberta no en digui res, un document aparegut darrerament testimonia una ascensió de Verdaguer al Montsent (2.881 m. alt.), la muntanya que separa la Vall Fosca i la Vall d'Assua, al límit dels dos Pallars.⁴¹

Des d'Espui, pel port de Rus o de Cabdella, s'encaminà a la Vall de Boi, on passà "prop de mitja mesada de relatiu repòs".⁴² Visità diversos poblets de la vall i féu algunes excursions. A les tres de la matinada del dia 13 d'agost sortí de Boi en direcció a la Vall d'Aran, i, per Caldes i el port de Goellicrestada, arribà a Arties a les dues de la tarda, després d'onze hores de caminar.⁴³

Per Arties arribà a Gessa, on pernoctà, com havia fet l'estiu anterior. L'endemà pujà al santuari de Montgarri, que ja havia visitat un any abans, per assistir a l'aplec del dia 15, del qual publicà poc després una bella relació.⁴⁴ L'endemà emprengué, amb un altre capellà i sense èxit, una ascensió al tuc de Montoliu.

El dia 17 sortí de la Vall d'Aran, pel port d'Aulà, i s'encaminà a Coflens, seguint el curs del Salat.

és probable que l'endemà, dia sense anotacions al quadern d'excursió, tingués lloc l'episodi de la deten-

ció de Verdaguer per gendarmes francesos, extensament ressenyat per Casacuberta⁴⁵ i del qual dono, en apèndix, clarícies documentals de primera mà.⁴⁶

El 19, vorejant el Salat, baixà fins a Sèish, i, des d'allí, en cotxe, s'adreçà a Aulús per Ost i Ercé.⁴⁷ Després d'una petita excursió a Sent Lisièr d'Uston, el 21 anà, amb tren, a Tolosa de Llenguadoc.

El 23 --no pas el 22, com anota Verdaguer i assenyala Casacuberta--⁴⁸ arribà a Auzat, procedent de Foix i Tarascó. Si els meus càlculs són correctes, Verdaguer efectuà l'ascensió al Montcalm i a la pica d'Estats, acompanyat d'un guia, el dia 25, i no pas el 24, com anotà per error ell mateix i mantingué Casacuberta.⁴⁹ Al vespre del mateix dia --el 25 d'agost, doncs-- entrà tot sol a Andorra, després de superar greus perills.⁵⁰ Aquesta fou, amb paraules de Casacuberta, "la més llarga, esgotadora i accidentada de les seves tresques per l'alta muntanya".⁵¹

Verdaguer restà a les Valls d'Andorra un parell de setmanes, durant les quals féu, des d'Ordino i Soldeu, diverses excursions a les muntanyes del Principat.⁵² N'anotà sengles ressenyes en un full a part del dietari de l'excursió.⁵³

3. "La ermita del Mont": un sojorn al santuari

Encara que les proses literàries motivades per l'estada de Verdaguer al santuari de la Mare de Déu del Mont no duen altra datació que la genèrica de "1884",⁵⁴ sabem, per la documentació epistolar de l'estiu d'aquell any,⁵⁵ que el poeta s'hi instal·là el 25 o el 26 de juliol d'aquell any, provinent de Besalú,⁵⁶ i de Banyoles, on havia fet una estada d'una setmana.⁵⁷ S'hi estigué una mesada i mitja,⁵⁸ ocupat sobretot en la redacció de Canigó i gaudint de les magnífiques vistes que se li oferien.⁵⁹ Degué partir-ne pels volts del dia 11 de setembre, en què datà encara una composició poètica.⁶⁰

Durant aquesta llarga estada al santuari, Verdaguer degué compondre els escrits en prosa posteriorment agrupats sota el títol "La ermita del Mont" en el volum Excursions y viatjes, de 1887. Casacuberta, però, pensa que algun d'aquests escrits pogué ser redactat després del sojorn del poeta al santuari garrotxí.⁶¹

4. "La romeria espanyola": una peregrinació a Roma

A mitjan octubre de 1878 tingué lloc una peregrinació de catòlics espanyols a Roma, organitzada per la Joventut Catòlica de Barcelona i presidida pel bisbe d'Osca, a la qual se sumà Jacint Verdaguer, que en deixà constància escrita amb dues relacions del romiatge tramesses des d'Itàlia.⁶² La peregrinació s'anomenà "Rome-ria de Santa Teresa",⁶³ i era la segona que s'organitzava sota aquesta advocació.⁶⁴

L'expedició sortí del port de Barcelona "a mitja matinada del sospirat dia 10 d'octubre", en expressió de Verdaguer.⁶⁵ L'endemà, "a entrada de fosch", els romeus travessaven l'estret de Bonifacio, entre les illes de Còrsega i Sardenya, que ja havien entrevist hores abans.⁶⁶ A la matinada del dia 12 divisaren la costa italiana, "sota un cel blavench y serè",⁶⁷ i al cap de poques hores entraven al port de Civitavecchia, on hagueren de fer una quarantena de tres dies, aguantant el mal temps, sense poder posar el peu en terra italiana.⁶⁸ Abans de desembarcar, Verdaguer escriví la primera relació d'aquell viatge, datada al port de Civitavecchia el dia 15, que "La Veu del Montserrat" publicà quatre dies després, juntament amb una poesia composta també durant

la quarantena.⁶⁹

El dia 17, a les vuit del matí, els pelegrins oïren missa a la basílica de Sant Pere del Vaticà, i, poc després de migdia, el papa els rebé en audiència. Lleó XIII llegí un discurs, en italià, davant mil sis-cents romeus, i saludà personalment els congregats.⁷⁰

Dos dies després, al punt de migdia, el papa tornava a rebre en audiència els pelegrins "en una de les galeries del Vaticà".⁷¹ Verdaguer en consignà els aspectes més generals en la segona relació tramesa el dia 21 des de Roma,⁷² però no detallà la seva conversa amb el pontífex, en la qual aquest s'interessà per L'Atlàntida i demanà al poeta que li'n fes arribar un exemplar.⁷³

Al matí del dia 25 d'octubre l'expedició desembarcava al port de Barcelona, després d'un viatge de tornada sense incidents.⁷⁴

5. Un creuer pel Mediterrani: "Recorts de la costa d'Àfrica" i "Mallorca"

A la darrereria d'hivern i a l'entrada de la primavera de 1883, Verdaguer acompanyà el segon marquès de

Comillas en un creuer, d'un mes de durada, pel Mediterrani occidental.⁷⁵ Feia poc que el vell marquès havia mort,⁷⁶ i aquesta circumstància agreujà la salut, ja prou delicada, del seu successor, el qual determinà fer un creuer marítim "per reposar una temporada de sos treballs y de la fexuga càrrega que pesava sobre ell".⁷⁷

Verdaguer mateix evocarà, anys després, els components i l'itinerari d'aquest viatge:

«[el marquès] llogà un yacht anglès anomenat Vanadis, y, muntats en ses ales, en companyia de D. Manuel Arnús, de sa germana Montserrat y del qui és are son marit, D. Climent Miralles, visitarem les ciutats espanyoles de Málaga y Cádiz, les africanes de Tànger, Alger y Constantina, y sobre tot la tomba del venerable Ramon Llull, a Sant Francesch de Palma, la Cova d'Artà, Miramar y Valldemossa y altres joyells de l'incomparable Illa Daurada». (78)

Pel "sobre tot" d'aquesta breu ressenya, i pels testimoniatges epistolars dels projectes de l'expedició,⁷⁹ deduïm que la intenció primera del marquès era de visitar l'illa de Mallorca. Aquest propòsit primigeni, però, es completà aviat amb el de fer un viatge al Marroc i un altre a Algèria, amb escales successives a Barcelona. Tot seguit passo a descriure amb detall els itineraris del creuer en relació amb les anotacions verdaguerianes que se'n derivaren.

1) El dia 5 de març el Vanadis sortí de Barcelona amb direcció al migdia peninsular.⁸⁰ L'endemà costejava el litoral valencià,⁸¹ i el mateix dia degué fer escala a Màlaga,⁸² abans de fondejar al port de Cadis el 8 o el 9.⁸³ El dia 10, "al clarejar", el iot sortia de la badia gaditana en direcció a Tànger, on ancorà "a dos quarts de dotze".⁸⁴

La comitiva dedicà poc més d'un dia a visitar la ciutat, perquè el dia 11 el Vanadis atracava a Gibraltar, d'on sortia l'endemà a primera hora en direcció a Barcelona.⁸⁵ Els expedicionaris pogueren tornar a contemplar, des del mar, l'orografia costanera d'Andalusia, Múrcia i el País Valencià,⁸⁶ abans de tornar al port de Barcelona el dia 14.⁸⁷

2) El dia 17 al vespre el Vanadis sortia novament de Barcelona, ara en direcció a l'illa de Mallorca.⁸⁸ Hi devien viatjar els mateixos components de la primera sortida, els quals feren una estada de dos o tres dies a l'illa, atès que el 21, dimecres de Setmana Santa, el iot anglès tornava a atracar al port de Barcelona.⁸⁹

En aquesta curta estada els expedicionaris degueren visitar uns quants indrets ciutadans, i hem de suposar que feren una excursió a Valldemossa i a Miramar, on residia l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria.⁹⁰ En les

notes del quadern d'aquests trajectes pel Mediterrani, i a continuació de les anotacions de Tànger i els apunts costaners del viatge de tornada a Barcelona, Verdaguier consignà unes quantes impressions de la seva breu visita a la Ciutat de Mallorca.⁹¹

3) Una setmana després de la segona tornada a Barcelona, passades les festes de la Setmana Santa i de Pasqua, el dia 28 de març el Vanadis salpava novament de la Ciutat Comtal en direcció a Algèria.⁹² Per les anotacions de Verdaguier sabem que "a las 7 del matí" del dia 30 els viatgers passaven, força allunyats, davant l'illa Dragonera.⁹³ Resseguien després la costa septentrional de Mallorca fins al cap de Formentor, i viraren cap a la badia d'Alcúdia, on ancoraren.⁹⁴

A la tarda feren cap, "en carruatge",⁹⁵ a la vila de Pollença, on visitaren, molt de pressa, el Calvari.⁹⁶ "A la posta de sol" i "a més corre" tornaren a Alcúdia.⁹⁷

L'endemà, "a las quatre del matí", llevaren àncores per anar a visitar les coves d'Artà, de les quals Verdaguier anotà unes notables impressions.⁹⁸ D'Artà, seguint la costa, el Vanadis posà proa a Alger,⁹⁹ on arribaren a la matinada de l'endemà, dia 1 d'abril.¹⁰⁰

Després d'un dia d'estada a la capital d'Algèria, del qual hi ha moltes anotacions al text publicat,¹⁰¹ el 2, "a les sis", els expedicionaris sortiren amb tren cap a Blida, on passaren una part de la jornada. "A las cinch de la tarde" del mateix dia anaren, amb el Vanadis, d'Alger a Philippeville, ciutat que visitaren l'endemà.¹⁰² El dia 3 feren una excursió a Constantina,¹⁰³ i s'arribaren a veure'n l'aqueducte romà, situat a mitja hora d'aquesta població.¹⁰⁴ Degueren tornar a Philippeville aquell mateix dia, atès que Verdaguer es dol de no haver-hi pogut fer una visita més llarga.¹⁰⁵

L'endemà, dia 4, degueren deixar Algèria des d'aquell port, ja que al cap de dos dies, en desembarcar a Barcelona, hom precisava que el Vanadis havia arribat "de Philipeville [sic], en dos dias".¹⁰⁶

6. "A vol d'aucell": un viatge per Europa

A la primavera de 1884 Verdaguer visità diversos països de l'Europa central: França, Suïssa, Bèlgica, Alemanya i Rússia. El viatge durà exactament una mesada: del 12 de maig al 12 de juny. El poeta hi acompanyà l'industrial i mecenes barceloní Eusebi Güell, cunyat del segon marquès de Comillas, "l'única persona de la

família López amb qui mossèn Cinto podia parlar en català".¹⁰⁷ L'industrial emprengué aquest viatge per "fer patentar als diversos Estats europeus l'invent de Ferran Alsina relacionat amb els velluts que fabricava a la Colònia de Santa Maria de Cervelló".¹⁰⁸

El viatge tenia per fita Berlín,¹⁰⁹ "si bé hom l'allargà fins a Sant Petersburg".¹¹⁰ Durant el viatge, Verdaguer anà prenent notes de les seves impressions en unes llibretes de butxaca, les quals reelaborà mesos després de la tornada.¹¹¹ Per a la descripció de l'itinerari i l'establiment de la cronologia exacta del viatge, m'hauré de referir més a les notes preses in situ, que no pas al text literari redactat amb posterioritat.

Güell i Verdaguer sortien de Barcelona, amb tren, el dia 12 de maig "a las 6 del matí",¹¹² i arribaven a Lió "a la una de la nit"¹¹³ de l'endemà. Sortien d'aquesta ciutat "avans de llevar-se'l sol",¹¹⁴ i el mateix dia degueren arribar a Ginebra, on Verdaguer data una anotació.¹¹⁵ En sortiren l'endemà, "a un quart de vuyt del matí",¹¹⁶ pel llac Léman, amb direcció a Lausana, on reprengueren el viatge per terra cap a Alemanya.

Passen de llarg per Friburg i Berna, i, la nit del 14 al 15, travessen, amb tren, la Selva Negra.¹¹⁷ Ar-

riben a Magúncia "a las 8 del matí" del dia 15;¹¹⁸ visiten la ciutat, i s'embarquen en un vapor per fer, "Rhin avall",¹¹⁹ el trajecte de Magúncia a Colònia, on arriben cap al tard. Verdaguer hi visita la catedral, "a la cayguda del dia",¹²⁰ i, poc després,¹²¹ agafen un tren amb direcció a Berlín, on arriben l'endemà.¹²²

A la capital d'Alemanya, hi feren una estada d'una setmana llarga (del 16 al 23 de maig), de la qual Verdaguer deixà constància en diverses apuntacions. S'hostatjaren a l'hotel Royal,¹²³ i el poeta tingué ocasió de recórrer força detingudament la ciutat, que en aquell moment ultrapassava el milió d'habitants i disposava ja de ferrocarril metropolità.¹²⁴ En una llibreria adquirí quatre volums, en format de butxaca, d'obres de Balmes traduïdes a l'alemany,¹²⁵ els quals regalà, poc després, al Círcol Literari vigatà.¹²⁶

El dia 23 de maig deixaven Berlín, travessaven Polònia --inexistent aleshores en els mapes polítics--, i es dirigien cap a la capital de Rússia, passant per Lituània i Estònia, països també inexistents en la geografia política del moment.

Després de dos dies de viatge amb tren, al vespre del 24, Güell i Verdaguer arribaven a Sant Petersburg,¹²⁷ on feren una estada de tres dies.¹²⁸ El

27, "a mitg-dia",¹²⁹ deixaven la capital dels tsars, i el 29 devien ser novament a Berlín,¹³⁰ d'on partien l'endemà¹³¹ en direcció a París.

Una anotació de la relació literària del viatge, datada el 31 de maig,¹³² testimonia el pas de Verdaguer per Bèlgica, "sens aturar-me enlloch".¹³³ El primer de juny els viatgers eren a París,¹³⁴ on residiren deu dies. Verdaguer tingué ocasió de visitar els principals monuments de la ciutat, i hi tingué un encontre --hem de creure que fortuït--¹³⁵ amb Frederic Mistral, amb qui celebrà, en companyia d'altres felibres, un banquet al Palais Royal.¹³⁶ Hi tractà també Alphonse Daudet,¹³⁷ i altres escriptors i crítics literaris, atents al moviment de recuperació de les lletres catalanes, alguns dels quals s'ocuparen d'ell elogiosament en articles periodístics apareguts durant la seva estada a la ciutat del Sena o poc després.¹³⁸ Hi cercà, a més --segons confessà ell mateix a la tornada--, "llibres vells sobre l'Atlantida", i sabem que n'adquirí un de M. Bailly, de 1779.¹³⁹

En les anotacions d'aquesta estada parisenca destaca la visita que féu, "lo dia 8 juny", a la basílica de Montmartre, aleshores en construcció.¹⁴⁰

Al vespre del dia 10 de juny,¹⁴¹ Güell i Verdaguer

sortien de París, amb tren, en direcció a Barcelona, on arribaven l'endemà a la nit o el dia 12 al matí.¹⁴²

Un o dos dies després, Verdaguer notificà a Collell la seva arribada amb aquestes paraules: "Acabo d'arribar [...] de mon llarch y bonich viatge, bo y sa y carregat d'impressions".¹⁴³

NOTES

1. Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques (Barcelona, Ed. Barcino, 1953; "Biblioteca verdagueriana", 1). Ha estat reproduït dins Josep Maria de Casacuberta, Estudis sobre Verdaguer (Vic, EUMO / Barcino / I.E.C., 1986; "Documents", 5), pàgs. 151-220. Cito sempre per la primera edició.
2. Veg. Mosén Jacinto Verdaguer en defensa propia (Barcelona, Tip. «L'Aveng», 1895), pàg. 18.
3. Excursions i sojorns, pàg. 19. Cal esmenar-hi dues datacions: a) la carta de Verdaguer a Collell no és del 22 d'agost, sinó del 24 (veg. Epistolari, II, pàgs. 182-183, carta 202 i nota 1); b) Verdaguer, doncs, arribà al balneari el dia 21, no pas el 19 (veg. Epistolari, II, pàg. 182, n. 1 a carta 201).
4. Així ho suposa l'erudit verdaguerista Josep M. Solà en un article recent (Sobre el poema "Canigó", «Butlletí dels Mestres», 3a època, núm. 211, nov.-des. 1986, pàg. 18). Per a aquesta afirmació l'estudiós es basa en un pròleg --inèdit-- que Verdaguer preparava per a Canigó l'any 1882, en el qual Solà detecta un lapsus del poeta, en referir-se aquest a la primera estada que féu a la Presta i a la primera vegada que pujà al Canigó.
5. Excursions i sojorns, pàg. 19. Veg. també Epistolari, III, pàg. 41 (nota 1 a carta 222), i pàg. 45 (nota 2 a carta 224).
6. Excursions i sojorns, pàg. 20. Veg., però, nota 4.
7. És una carta de Verdaguer al coronel perpinyanès Antoni Puiggarí, datada a Santa Perpètua de Mogoda el 24 d'octubre de 1880. Ha estat publicada, amb una altra datació i en transcripció de Jordi Mir, a Verdaguer a la pica d'Estats (Barcelona, 1985), pàgs. 95-97. Veg. "Pirineu-79/80", nota 62.
8. Ibid., pàg. 97.
9. Excursions i sojorns, pàg. 21. Casacuberta, però, no fa esment de les anotacions en prosa del ms. 375-VI

de la Biblioteca de Catalunya, que incorporo, en apèndix ("Pirineu-79/80"), a la present edició. J. Torrent i Fàbregas en transcriví fa poc uns quants fragments, tot comentant les estades del poeta a la Presta (Primers contactes de Verdaguer amb els catalans del Rosselló, "Faig", núm. 29, nov. 1987, pàgs. 23-36).

10. Veg. supra, cap. VI, nota 17.
11. Veg. Excursions i sojorns, caps. VI i VII, pàgs. 32-42 i 43-91.
12. Excursions i sojorns, pàg. 35.
13. Veg. Excursions i sojorns, pàgs. 33-34.
14. Ibid., pàg. 35.
15. Ibidem.
16. Casacuberta suposa que Verdaguer emprengué l'excursió a la Maladeta el dia 21, ja que "degué passar un o dos dies a Viella", després d'estar-se'n un altre a Gessa, on arribà al vespre del 18. Veg. Excursions i sojorns, pàgs. 38-39. A l'Epistolari, en canvi, els editors consideren que el poeta "el 23 [de juliol] féu la proesa de la seva ascensió a l'Aneto" (vol. III, pàg. 227, nota 6 a carta 313).
17. Veg. Excursions i sojorns, pàgs. 39-42.
18. Veg. A. Armengaud i A. Jolis, Posets-Maladeta (Barcelona, Ed. Montblanc - C.E.C., 1968, 3a ed.), pàg. 377. Aquests autors afirmen que "si bien hay otras cimas que le ganan en altitud, este pico es un mirador incomparable en todas direcciones" (Ibid.).
19. En un croquis del massís, dibuixat des del port de la Picada, Verdaguer destaca clarament els pics --i els noms-- de "Neto" i "Maleida" (BC, ms. 1467, ff. 49v-50r).
20. Bé que el cim havia estat aconseguit el 1817 per l'alpinista francès Frédéric Parrot i el guia Barrau --que hi trobaria la mort, pocs anys després, en una altra pujada--, la primera ascensió espanyola fou duta a terme, el 5 d'agost de 1902, pel català Ramir Busquets, acompanyat dels guies benasquesos Josep Sayó i Josep Mir. Veg. A. Armengaud i A. Jolis, Posets-Maladeta, cit., ibidem. J. Iglé-

sies abona també aquesta opinió (Enciclopèdia de l'excursionisme, cit., vol. I, pàg. 220).

21. Després de moltes discrepàncies entre els científics que pretenien fixar les diferents altituds pirinenques, el físic francès Reboul assajà de mesurar la d'aquest pic l'any 1817, i li donà, bé que deformant-la en Néthou, la denominació del poblet ribagorçà d'Aneto, veí d'aquest massís. Veg. Armengaud-Jolis, ob. cit., pàg. 402.
22. A l'agost de 1855 tingué lloc la primera ascensió espanyola a càrrec dels germans Harreta i el guia Michot (Armengaud-Jolis, ob. cit., pàg. 403).
23. Veg. per a tota aquesta qüestió l'obra de Jean Escudier L'Aneto i els seus homes (Barcelona, Ed. Montblanc - C.E.C., 1972).
24. Verdaguer, en canvi, escriví que ell i el seu acompanyant avançaven per la gelera "cercant per guia les petjades dels que hi pújan mellor guiats y equipats" (f. 51r). S'hi tornà a referir en la descripció del descens (f. 57v).
25. Veg. Armengaud-Jolis, ob. cit., pàgs. 378 i 403-405.
26. Veg. J. Escudier, ob. cit., pàg. 77.
27. Cant IV, "La Malehida", estr. 12, vers 5, i nota 5.
28. Veg. les notes a la meva edició d'aquest fragment, infra, apèndix II. No he trobat constància enlloc de l'existència d'un llibre de registre al pic de la Maladeta. Sí que n'hi havia un, en canvi, al cim del pic d'Aneto, conservat avui a Banhèras-de-Luishon i molt citat per Escudier (ob. cit., passim).
29. Cant IV, nota 5.
30. "Pirineu-83", f. 51r.
31. D'acord amb la hipòtesi que sostinc, el poeta degué aturar-se a l'indret anomenat avui "coll de mossèn Oliveras", just abans del pont de Mahoma, on s'aturen molts dels excursionistes que intenten guanyar el cim, però no volen franquejar aquell pas. Veg. les notes a la meva edició del fragment, infra, apèndix II.

32. Veg. Excursions i sojorns, cap. VII, espec. pàgs. 49-91.
33. Ibid., pàg. 90; veg. també Epistolari, IV, pàg. 87 (nota 6 a carta 365).
34. Exc. i sojorns, pàg. 45. Mossèn Pere Bonet, del Seminari Menor de Prada, qualificà aquesta llarga excursió de "pèlerinage poétique" (Epistolari, IV, pàg. 96).
35. Casacuberta considera que n'hi estigué cinc (Exc. i sojorns, pàg. 49). Però, si hi arribà el 3 i se n'anà el 7 de bon matí ("Pirineu-83", ff. 2r i 3v), hi féu una estada d'encara no quatre dies. Al vespre del dia 6, en una reunió de comiat amb els professors del seminari, hom li llegí una poesia d'homenatge. Veg. infra, apèndix II ("Pirineu-83", annex III).
36. Bé que Casacuberta no dona el nom de la família que acollí Verdaguer del 8 al 16 de juliol, crec que es podia cognominar Gallardó, atès que aquest nom apareix consignat, al costat del nom del poble, en la llibreta de 1879-80 (f. 9v). D'altra banda, un "Gallardó", a qui Verdaguer pagà una suma força crescuda --probablement, per satisfer l'estada que comento-- figura en la llista de despeses de l'expedició de 1883 (BC, ms. 1466, f. 65v). El poeta, a més, esmenta un "Gallardó" llaurant prop de Castell, en una anotació del quadern "Pirineu-83" (annex I, f. 9r). Veg. Exc. i sojorns, pàg. 55-56, i nota 27.
37. Casacuberta creu que es tracta de la segona ascensió que hi feia Verdaguer (ibid., pàg. 58). En realitat era la tercera, o, potser, la quarta (veg. supra, notes 4 i 6).
38. Exc. i sojorns, pàg. 65.
39. Ibid., pàg. 66. Casacuberta calcula que aquell dia Verdaguer "féu més d'una trentena de quilòmetres de mal camí" (ibidem).
40. Excursions i sojorns, pàg. 70.
41. En una carta --inèdita-- datada a Jou el 21 de desembre de 1883, mossèn Francesc Juanmartí fa unes quantes observacions a Verdaguer sobre noms d'indrets perceptibles des del Montsent, i se'n dedueix

- que hi havien pujat plegats aquell estiu. (Agraeixo a l'actual possessor del document, Josep Verdaguier i Panadès, la gentilesa de permetre'm l'accés al document.)
42. Excursions i sojorns, pàg. 71.
  43. Casacuberta considera que, partint de Boí, "no és pas corrent que [...] els excursionistes arribin tan d'hora als pobles aranesos" (ibid., 73-74).
  44. "L'aplech de Mongarre", «La Veu del Montserrat», any VI, núm. 35 (1-IX-1883), pàgs. 277-278. Veg. edició, infra.
  45. Excursions i sojorns, pàgs. 80-84.
  46. En una carta a mossèn Pere Bonet, del 17 d'octubre d'aquell any --no recollida a l'Epistolari, però inserida pel receptor en un llibre de memòries--, Verdaguier parla amb detall d'aquest incident. En aquest document, a més, Verdaguier esmenta la cascada que visità aquell mateix dia --la de Garbet, damunt d'Aulús--, que Casacuberta no pogué identificar amb claredat (Excursions i sojorns, pàg. 78).
  47. Excursions i sojorns, pàg. 76.
  48. Veg. infra, "Pirineu-83", f. 46r, i Exc. i sojorns, pàg. 79. Baso aquesta rectificació en l'acotació litúrgica de Verdaguier precisant que l'endemà era el dia de Sant Bartomeu, que s'escau el 24 d'agost.
  49. Ibidem; veg. Epistolari, IV, pàg. 84 (notes 5 i 6 a carta 364). Casacuberta, a més, atribueix dues dates --el 24 i el 25-- al mateix dia que Verdaguier pujà a la pica d'Estats i entrà a Andorra (Exc. i sojorns, pàgs. 79 i 84). A la mateixa conclusió arriba Ramon Redondo i Sardà en un treball aparegut recentment ("Verdaguier, excursionista", dins Verdaguier a la pica d'Estats, Barcelona 1985, pàgs. 18-20). Aquesta rectificació té importància perquè condiciona la data de l'ascensió de Verdaguier al cim més alt del Pirineu català.
  50. L'indret exacte per on el poeta entrà a les Valls ha estat també controvertit. Veg. apèndix II, "Pirineu-83", nota 556.
  51. Excursions i sojorns, pàg. 79. Per la ressenya d'aquesta excursió sabem que tot l'equipatge de Verda-

- guer es reduïa a una pesada maleta (f. 48v) --ja esmentada en una altra ocasió (f. 43v)-- i un paraigua (f. 48r). És molt probable, a més, que fes la travessia calçat amb espadenyes, com consta que anava en el trajecte Cerdanya - Alt Urgell d'unes setmanes abans (veg. BC, ms. 1466, f. 58v). Per a la resta de la indumentària, veg. supra, cap. IV, apartat 3.
52. Ibid., pàg. 87. Per a més precisions sobre l'estada de Verdaguer a les Valls, veg. Esteve Albert, La vella Andorra vista per Mossèn Cinto (1883) (Barcelona, Ed. Barcino, 1959; "Tramuntana", III). Pel que fa a la data de partença del Principat, en una carta --inèdita-- a Mistral, datada a Vic l'11 de setembre d'aquell any, Verdaguer diu que el dia 10 hi rebé l'esquela mortuòria de la mare de l'autor de Mirèio; és versemblant, doncs, de creure que en aquesta data arribà a la ciutat dels Sants, procedent d'Andorra. (Dec a l'amabilitat de Josep M. Solà l'accés a l'esmentat document epistolar.)
  53. Les transcripció a continuació del text del quadern d'aquell estiu (apèndix II, "Pirineu-83").
  54. "La Veu del Montserrat", any VIII, núm. 14 (4-IV-1885), pàg. 112; "La Il·lustració Catalana", any VII, núm. 143 (30-VI-1886), pàg. 286; Excursions y viatges, pàg. 222.
  55. Veg. Epistolari, IV, pàgs. 166-185. Veg. també Excursions i sojorns, cap. IX, esp. pàgs. 100-104. M. Prats i J. Carreres establiren, a partir sobretot dels esmentats documents epistolars, la cronologia detallada d'aquest sojorn del poeta al santuari (veg. Verdaguer a la Mare de Déu del Mont, pàgs. 10-15).
  56. Epistolari, IV, pàg. 167 (nota 6 a carta 407).
  57. Ibid., pàg. 166 (carta 407, primer apartat).
  58. Ibid., pàg. 167 (nota 7 a carta 407).
  59. "No se cap santuari de més vista", escriu a Collell des del Mont (Epistolari, IV, pàg. 166); veg. també ibid., pàgs. 180-182 (carta 413).
  60. Excursions i sojorns, pàg. 104 (nota 31); Epistolari, IV, pàgs. 182-183 (nota 6 a carta 413).

61. Excursions i sojorns, pàg. 103, nota 28.
62. Són dues ressenyes, en forma de carta particular, que publicà tot seguit el setmanari vigatà "La Veu del Montserrat" (any I, núm. 38, 19-X-1878, pàg. 150; núm. 39, 26-X-1878, pàg. 155). Poc després de la mort de Verdaguer, foren incorporades en una reedició de les Excursions del poeta (veg. supra, V, 3.2).
63. Així s'hi referí "La Veu del Montserrat" en les cròniques que n'insertà, i el sant pare en el seu discurs del dia 17 (veg. "La Veu del Montserrat", 26-X-1878, pàg. 154; veg. també J. Collell, Carteig històric, pàg. 80, nota).
64. "La Veu del Montserrat", 19-X-1878, pàg. 151.
65. "La romeria espanyola", § 1 de la meua edició (veg. infra, apèndix I).
66. Ibid., § 5.
67. Ibid., § 6.
68. "La Veu del Montserrat" del dia 19 dedicà una columna, intitulada La quarantena, a la retenció dels pelegrins, interpretada més com un obstacle polític que no pas com una necessitat sanitària. Entre altres judicis hi llegim que, "com a tota obra bona, no li podia faltar a la peregrinació espanyola la honrosa marca de la persecució [...] fet improcedent y arbitrari que posa mes de relleu las intencions del govern italià" (núm. 38, pàg. 151). Recordem que era l'època de l'"empresonament" del papa al Vaticà, després de la pèrdua dels Estats Pontificis el 1871.
69. Intitulada per Collell "La pregaria dels romeus", Verdaguer la inclogué en el volum Idilis y cants místichs (1879), amb el títol "Lo romiatge de santa Teresa".
70. "La romeria espanyola", §§ 9-15; "La Veu del Montserrat", 26-X-1878, pàg. 154. Cal esmenar la data de l'audiència papal que figura en l'Epistolari, vol. IV, pàg. 84 (nota 2 a carta 142).
71. "La romeria espanyola", § 17. Un diari romà precisava que eren les galeries dels Mapes i dels Tapisos (veg. "La Veu del Montserrat", 26-X-1878, pàg.

- 154).
72. "La romeria espanyola, §§ 17-20.
  73. Veg. Collell, Carteig històric, pàg. 88, i Epistolari, II, pàg. 84 (nota 2 a carta 142). L'exemplar del poema fou lliurat per Collell a Lleó XIII el 22 de febrer de 1879, durant una audiència papal als periodistes catòlics. Veg. J. Collell, Roma. Impressions y comentaris (Barcelona, Est. Subirana Germans, 1892), pàgs. 19 ss; Epistolari, II, pàgs. 102-103 (nota 7 a carta 151).
  74. "La Veu del Montserrat", 26-X-1878, pàg. 155.
  75. "Una llarga excursió de platxeri", en diu Casacuberta (Excursions i sojorns, pàg. 43).
  76. Antonio López López, primer marquès de Comillas, morí la nit del 16 al 17 de gener de 1883, a seixanta-sis anys (Epistolari, IV, pàg. 14, nota 1 a carta 328).
  77. Mosén Jacinto Verdaguer en defensa propia (Barcelona, Tip. "L'Aveng", 1895), pàg. 20.
  78. Ibidem. Per a més detalls sobre els expedicionaris, veg. infra, "Recorts de la costa d'Àfrica", nota 8. Quant al iot llogat pel marquès, i la seva tripulació, veg. les primeres fotografies (16 x 11 cm.) de l'àlbum intítulat "El Vanadis", conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (capses Verdaguer). La quarta fotografia és una instantània del poeta, amb la següent llegenda manuscrita al peu: "Mosen á bordo". Alguns d'aquests retrats, convertits en dibuixos, serviren per il·lustrar el text de la ressenya de Verdaguer quan aquesta es publicà a la revista "La Il·lustració Catalana" i, posteriorment, al volum Excursions y viatges, de 1887.
  79. Veg. Epistolari, IV, pàgs. 26 i 31.
  80. Aquesta és la data consignada per Verdaguer en la seva relació del trajecte. La podria confirmar, a més, la següent anotació naval del diari "La Renaixença" del dia 6 (edició del matí): "Embarcacions [...] despatxadas lo dia 5: [...] Ademes, 3 barcos menors ab efectes y lastre".
  81. Veg. "Recorts", §§ 6-7 i 10-13.

82. Bé que no l'anomena en la relació del viatge, Verdaguier fa esment d'aquesta ciutat andalusa en l'evocació d'En defensa pròpia suara citada, i en una carta a Collell, datada a Cadis el dia 9 de març (Epistolari, IV, pàg. 33).
83. Verdaguier encapçalà una anotació "Badia de Cádiz, 8 de març", però datà una carta, escrita al mateix indret, el dia 9 (veg. nota anterior).
84. Veg. "Recorts", § 30.
85. Al quadern de viatge hi ha unes quantes notes sobre el penyal, a continuació d'unes impressions de Tànger ("Esborrany", apèndix II, f. 19v). Verdaguier hi anotà, a més: "12 març. Sortida de Gibraltar, després de dir missa" (ibid., f. 30v).
86. Llegim al quadern esmentat: "13. A las 11 del matí passam davant Cap de Palos e Illa Grossa [...] Isla de las Palomas, vora Cartagena [...] Vilajoyosa [...] penyas d'Arabi" (ibidem).
87. "De Cádiz y escalas en 5 dias, yacht Vanadis [...] ab son equipo" ("La Renaixensa", 15-III-1883).
88. "Sortidas lo dia 17: [...] Vr. de recreo Vanadis [...] pera Palma" (ibid., 18-III-1883). L'hora, la precisa el "Diario de Barcelona", malgrat la confusió en els noms del iot i del seu suposat propietari: "[...] habrá salido y de noche el hermoso vapor de recreo Antonio López" (19-III-1883).
89. "Han fondejat al port [de Barcelona] [...] á las onze del matí'l vapor de recreo «Anton Lopez»" ("La Renaixensa", 22-III-1883).
90. Bé que no consti en les seves notes de viatge, Verdaguier hi testimonià, anys més tard, una visita (veg. Mosén Jacinto Verdaguier en defensa propia, cit., pàg. 20). D'altra banda, en l'àlbum fotogràfic d'aquest creuer (veg. nota 78) hi ha nombroses instantànies d'indrets de Palma i de Miramar. La constatació d'aquesta circumstància ha fet escriure a R. Guilleumas que el periple mallorquí --que creu realitzat en una sola ocasió-- "sembla haver estat una part principalíssima del viatge" (Ramon Llull en l'obra de Jacint Verdaguier, Barcelona 1953, pàg. 36).

91. Les transcriu, per primera vegada, en apèndix ("Mallorca", ff. 32v-33v). Hi ha constància d'una visita a l'església de Montí-sion i a la de les Magdalenes, aquesta darrera datada al dilluns de Setmana Santa, és a dir, el dia 19 de març. No hi ha cap anotació, en canvi, de la visita al convent de Sant Francesc, ressenyada també en l'esmentada evocació d'anys després (...en defensa propia, cit., ibidem).
92. "Sortidas lo dia 28.-- [...] Vapor de recreo Vanadis [...] per Drán" ("La Renaixensa", 29-III-1883). El guaita marítim del castell de Montjuïc anotà, també el 28 de març: "Fuera del horizonte y del S.O. se halla costeando el vapor yacht Vanadis, de D. C. Lopez, de este comercio" ("Diario de Barcelona", 29-III-1883). Cal esmenar, doncs, la data de sortida que donen els editors de l'Epistolari (vol. IV, p. 35, nota 5 a carta 338).
93. "Mallorca", f. 34v.
94. Ibid., ff. 34v-36v. A l'àlbum "El Vanadis" (veg. nota 78) hi ha dues fotografies d'aquesta darrera població mallorquina.
95. Ho suposa Rosalia Guilleumas (ob. cit., pàg. 37).
96. "Mallorca", f. 38r. No van tenir temps de resar-hi ni de contemplar el panorama, segons anota Verdaguer.
97. Ibid., f. 38v. A l'àlbum esmentat hi ha una fotografia d'un "Clapér de Gegants" de prop d'Alcúdia.
98. Ibid., ff. 41r-41v. N'hi ha dues fotografies a l'àlbum esmentat.
99. Verdaguer anotà que anaven "camí d'Argel" (ibid., f. 42v).
100. "A las cinch del matí" albiraven el continent africà, segons les notes del quadern ("Esborrany", f. 45r), i "a las set" ja hi eren molt a prop (ibid.).
101. "Recorts", §§ 75-97. Verdaguer reféu considerablement aquestes primeres anotacions algerines en publicar-les per segona vegada. Veg. segona part, cap. I, apartat 3.2.
102. "Recorts", §§ 116-121.

103. Ibid., § 143. A l'àlbum fotogràfic del creuer hi ha dues instantànies del teatre romà d'aquesta població africana. També n'hi ha una d'un sepulcre romà del museu de la ciutat.
104. Ibid., § 122. A l'àlbum "El Vanadis" hi ha tres fotografies de panorames de la ciutat.
105. Ibid., § 155. N'hi ha una fotografia a l'àlbum de referència. També n'hi ha una de l'aduar àrab descrit per Verdaguer.
106. "La Renaixensa", 6-III-1883, edició del vespre.
107. Epistolari, IV, pàg. 195 (nota 1 a carta 420).
108. "La Veu de Catalunya", 30-IV-1927, pàg. 7. Veg, per a més detalls, P. Miquel d'Esplugues, O.M.C., El primer comte de Güell (Barcelona, N. Poncell, 1921), pàgs. 95 i 97.
109. "Con el pie en el estribo para marcharme á Berlin", llegim en una carta de la vigília de la sortida (Epistolari, IV, pàg. 141).
110. Ibid., pàg. 142 (nota 2 a carta 393).
111. El text corresponent a aquest viatge europeu és l'intitulat "A vol d'aucell" (veg. edició, infra). Les anotacions preses durant el trajecte, les edito, en apèndix, sota la denominació "Esborrany".
112. "Esborrany", f. 2r.
113. Ibid., f. 2v.
114. Ibidem.
115. "Europa", § 18. La datació --"14 maig"--, però, no figura al quadern de notes.
116. "Esborrany", f. 12v.
117. "Esborrany", f. 18v, i "Europa", § 43.
118. "Europa", § 44.
119. Ibid., § 49.
120. Ibid., § 74.

121. Verdaguer anota que ha hagut de sortir del temple "sens haver-hi pogut donar més que una lleugera ullada" ("Europa", § 76).
122. La data d'arribada a Berlín no pot ser anterior al dia 16 de maig, com suposen els editors de l'Epistolari (IV, pàg. 145, nota i a carta 395), encara que Verdaguer, en una carta al seu cosí Narcís, datada el 17, digui que "ha tres dies que som a la capital d'Alemanya" (Epistolari, IV, pàg. 144).
123. En la carta esmentada a la nota anterior, Verdaguer diu al seu cosí que pot telegrafiar-li a l'adreça següent: "Prusia, Hotel Royal, Berlin" (Epistolari, IV, pàg. 145).
124. Veg. Victor Tissot, De Paris à Berlin. Mes vacances en Allemagne (Paris, F. Fetscherin & Chuit, 1886), pàgs. 46 i 48).
125. Al scripium balmesià de la Biblioteca Episcopal de Vic hi ha quatre volums d'obres del filòsof, en llengua alemanya. Són exemplars intonsos, en rústica, i de format reduït (16 x 10 cm.), de quatre títols d'una sèrie intitulada «Balmes' goldene Büchlein»: I.- Die Fundamentalwahrheiten der katholischen Kirche [...] von Jacob Balmes [...] deutsch bearbeitet von Theodor Nissl. Regensburg, 1864; II.- Der praktische Verstand. Von Jacob Balmes [...] deutsch bearbeitet von Theodor Nissl. Regensburg, 1864; III.- Der christliche Rechtsstaat und der moderne Gesetzesstaat [...] Regensburg, 1872; IV.- Die katholischen Klosterorden in ihrer Bedeutung für die Weltgeschichte. Von J. Balmes [...] frei bearbeitet von Theodor Nissl. Regensburg, 1875. Tenen 160, 148, 368 i 276 pàgs., respectivament, i tots quatre tenen el mateix peu d'impremta: "Druck und Verlag von Georg Joseph Manz".
126. "La Veu del Montserrat", any VII (1884), pàg. 223.
127. "Europa", § 163, i "Esborrany", f. 56r.
128. Verdaguer sabia que s'havia parlat d'ell als diaris de Sant Petersburg, amb motiu de l'aparició de L'Atlàntida (veg. Epistolari, II, 119, nota 5). A més, el jesuïta Ivan Martinov n'havia traduït fragments al rus, que no s'havien arribat a publicar (veg. Epistolari Llorente, I, 165).

129. "Esborrany", f. 71r. Cal esmenar, doncs, la data de sortida que donen els editors de l'Epistolari (IV, pàg. 142).
130. Encara que a la llibreta de notes no consti clarament, es pot deduir que feren una parada a Berlín, durant la qual Verdaguer tingué ocasió de visitar el museu de l'Acadèmia de Ciències d'aquesta capital (veg. anotació a l'annex a "Esborrany").
131. "30: sortida de Berlin", llegim a la llibreta de viatge ("Esborrany", f. 71r).
132. "Europa", § 215. Correspon a unes notes preses en una segona llibreta de viatge (BC, ms. 1811, ff. 2r-3v).
133. "Europa", § 215. Un mes i mig abans havia aparegut la primera part d'una crítica de L'Atlàntida (traduïda feia poc al francès per A. Savine) a la revista de Brussel·les "La Jeune Belgique" (15-IV-1884), i quinze dies més tard se n'hi publicaria la segona part ("La Jeune Belgique", 15-VI-1884).
134. Ibid., § 221.
135. Verdaguer el qualifica de "felis escayensa" ("Europa", § 230).
136. "Europa", §§ 234-240. El lloc de l'aplec no és esmentat en les anotacions de Verdaguer, però figura en la Biografia de V. Serra i Boldú (pàg. 120).
137. Passejant pel Jardin des Tuilleries Verdaguer passà "horas deliciosas en compañía de Alfonso Daudet y Federico Mistral" (M. de la Cruz, Mosén Jacinto Verdaguer, "La Habana Elegante" [Cuba], 31-XII-1893; cito per «Anuari Verdaguer 1987», pàg. 218).
138. Veg. Léon Bloy, Le dernier enfant d'Homère, "Le Chat Noir", 31-V-1884; Charles Buet, Mossen Jacinto Verdaguer, "La Revue Critique", núm. 28 (13-VII-1884); Francis Maratuech, A propos de «L'Atlantida», "Le Feu Follet", núm. 62 (1-VII-1884), pàgs. 44-47, i núm. 63 (15-VII-1884), pàgs. 66-72. Veg., per a més detalls, infra, cap. VIII, apartat 3.2.
139. Lettres sur l'Atlantide de Platon et sur l'ancienne histoire de l'Asie... Aquest exemplar, de 480 pàgines, amb un mapa d'Europa i Asia, relligat en pell, es conserva a la Biblioteca de Catalunya. Veg.

- Epistolari, IV, pàgs. 149-150 (nota 4 a carta 398).
140. "Europa", §§ 250-270, i "Esborrany" (BC, ms. 1464-VI, ff. 2r-7r).
  141. L'hora es desprèn de la darrera anotació d'"A vol d'aucell" (§ 273). El dia, el suposo amb relació a la data d'arribada a Barcelona (veg. nota següent). Al capdavall de la llibreta de viatge hi ha horaris de trens, anotats segurament abans d'emprendre la sortida de París ("Esborrany", f. 72r)
  142. Acabat d'arribar del viatge per Europa, Verdaguer escriví una carta i la datà "12 juny 1884" (veg. Epistolari, IV, pàg. 148).
  143. Epistolari, IV, pàg. 150.

VIII. IDEES I TEMES

Com és sabut, Verdaguer fou un representant destacat de la ideologia catòlica i conservadora que, després de l'última guerra carlina, assumí i difongué un catalanisme fonamentat en els valors de la tradició, del món rural i de l'Església, enfront de les idees revolucionàries i de l'Estat liberal i uniformitzador.¹

Sense pretendre oferir una síntesi exhaustiva de l'ideari verdaguerià, provaré de dibuixar, a partir de les impressions de viatges i les ressenyes d'excursions objecte de la present edició, les línies mestres del perfil ideològic i estètic de Jacint Verdaguer, emmarcades en el context religiós, històric i cultural de l'Europa del seu temps. Per una qüestió purament metodològica, agruparé les reflexions i els comentaris que m'han suscitat les seves anotacions turístiques i excursionistes en tres grans apartats. Aquesta divisió em permetrà de tractar separatament --fins a un cert punt, és clar-- alguns dels aspectes més destacats de l'ideari de l'autor.

1. Religió, política i societat

La visió del món del Verdaguer turista i excursionista és fonamentalment religiosa i deriva de la seva condició d'eclesiàstic. Les seves observacions en aquest terreny, d'altra banda, estan molt influïdes pel tarannà apologetic del catolicisme del darrer quart del segle XIX, enfrontat al liberalisme polític i a la creixent laïcització de la societat. En aquest sentit les anotacions que reflecteixen més clarament aquesta actitud són, potser, les que integren "La romeria espanyola", de 1878, que cal relacionar amb altres textos verdaguerians del mateix període.² No cal dir que aquest vessant apologetic de Verdaguer és més palès en les anotacions de la visita al nord d'Àfrica i en les del viatge per Europa que no pas en les impressions de les seves travessies pirinenques. Me n'ocuparé tot seguit.

1.1. Un catolicisme a la defensiva

Verdaguer és un exponent de l'impuls que prengué el catolicisme al darrer quart del segle passat --etiquetat per alguns estudiosos de "renaixement catòlic"--,³ que tingué diverses manifestacions: conversions al cato-

licisme de personalitats significades de la burgesia i l'aristocràcia europea; ressorgiment --sobretot a França-- de l'ensenyament confessional; freqüentació més massiva i regular dels oficis religiosos; augment de les peregrinacions locals; revitalització dels ordes religiosos; increment de les devocions populars, etc.⁴ Augmentà, a més, la premsa confessional i la producció i difusió d'obres religioses.⁵ En aquest marc cal enquadrar, doncs, l'actuació i l'ideari de l'autor d'Excursions y viatjes, en les anotacions del qual es reflecteixen els fenòmens religiosos suara esmentats.

a) Conversions

En el curs del seu periple europeu, Verdaguer constata que "no hi ha pas en Alemanya las converssions al catolicisme que hi ha en Inglaterra",⁶ i assenyala que "en Berlín solament n'hi ha 200 anyals".⁷ A Rússia "lo sacerdot catòlich s'insinua, predica, converteix y bateja tota classe de gent",⁸ tot i que "tenen privat lo predicar fora del seu temple [i] lo convertir, o solament lo intentar convertir un cismàtich a sa antiga fe catòlica, és considerat com un crim".⁹

A Algèria s'adona que els francesos es desentenien de convertir els musulmans al cristianisme, i, al cap de

cinquanta anys de colonització europea, "cap moro ni cap juheu s'és abrigat sota la bandera santa de nostra religió".¹⁰ Per a Verdaguer, aquest capteniment laic dels colonitzadors fa estèril qualsevol intent de civilització.¹¹

b) Ensenyament confessional

Quan Verdaguer visità França, durant la primavera de 1884, aquest país era governat per republicans, laics i força intransigents amb les congregacions religioses. Presidia el consell de ministres el radical Jules Ferry, que uns anys abans, essent ministre d'instrucció pública, havia decretat que l'escola, en el seu primer nivell, fos laica, gratuïta i obligatòria.¹² D'altra banda, a partir de 1880, la Universitat francesa contribuï a la republicanització i laïcització de les noves generacions d'estudiants.¹³ Verdaguer fa referència expressa a aquesta qüestió en una anotació parisenca:

"la església de Fransa, cativa y encadenada, [...] son Déu tret ignomi[n]ilosament de les escoles, dels llibres y de l'ànima de la novella generació". (14)

c) Pràctiques religioses i peregrinacions

El dia de Pentecostès Verdaguer observa que, a Notre-Dame de París i oficiant l'arquebisbe de la ciu-

tat, molt poca gent assisteix a l'ofici religiós.¹⁵
"Això [...] explica --afegeix-- l'estat y la cayguda
de la Fransa".¹⁶ En contrast amb aquesta constatació
negativa, Verdaguer subratlla positivament l'assistència
de catòlics alemanys i polonesos als actes religiosos de
Sant Petersburg.¹⁷

Pel que fa a les peregrinacions, és molt il·lustra-
tiu el text de "La romeria espanyola", com ho és també
l'extens fragment de la relació parisenca intitulat
"Monmartre",¹⁸ que comentaré més endavant, des d'un
altre punt de vista.

d) Ordes religiosos

Tot sovint, en les anotacions viatgeres de Verda-
guer, apareixen referències a religiosos regulars:
germanes de la Caritat, franciscans, dominicans, etc.¹⁹
En algun cas l'autor expressa el desig d'un refluoriment
d'un orde determinat, com ara el dels predicadors,²⁰
evocat en un altre lloc com a víctima de l'heretgia.²¹
Altres vegades Verdaguer testimonia l'esforç dels reli-
giosos en terres de missió²² --tema present també en
el Dietari d'un pelegrí a Terra Santa--, o es plany que
siguin expulsats d'un país determinat.²³

e) Devocions populars

Una de les devocions més arrelades a França, des del segle XVII, era la del Sagrat Cor de Jesús. A mitjan segle passat, però, amb motiu de la beatificació de Margarida Maria d'Alacoque, determinats sectors eclesiàstics francesos --en especial, els jesuïtes-- impulsaren de forma efectiva la implantació social de l'esmentada devoció.²⁴ El 1860, sota la direcció del p. Henri Ramière, es començà a publicar a França "Le Messager du Sacré Coeur de Jésus", butlletí de l'associació promotora de la devoció, i, sis anys després, n'apareixia a Barcelona una adaptació, dirigida per Josep Morgades i Gili, canonge penitencier d'aquell bisbat.²⁵ Verdaguer, seguint les orientacions de Lleó XIII i sintonitzant amb els propòsits religiosos i socials de l'Església catalana,²⁶ recorregué molt sovint a aquella publicació religiosa, sobretot per a la preparació de la llegenda poètica Lo somni de Sant Joan,²⁷ amb la qual guanyà el certamen del "National Homenaje de las Ciencias, Letras y Artes españolas al Sacratísimo Corazón de Jesús", celebrat a Tarragona el 1881.²⁸

En les anotacions parisenques que, sota l'epígraf "Monmartre",²⁹ Verdaguer dedicà a la basílica del Sacré-Coeur, aleshores en construcció als afores de París, hi podem trobar força coincidències temàtiques amb la

llegenda poètica esmentada. Verdaguer, a més, no desaprofita l'ocasió de contrastar simbòlicament dues devocions populars --el mes de Maria i el mes del Sagrat Cor--, a propòsit de l'encavallament dels mesos de maig i juny al moment de la seva arribada a París.³⁰ D'altra banda, fa repetides referències al mes dedicat per l'Església a Maria en les anotacions del viatge a Europa pertanyents al mes de maig.³¹

Relacionades amb la pràctica de devocions concretes, propiciades per Lleó XIII, les formes de pietat popular prenen un relleu considerable en les anotacions viatgeres de Verdaguer. En destacaré, sobretot, la relació de l'aplec de Montgarri i les consideracions sobre la religiositat de la gent d'algunes contrades pirinenques.³²

f) Premsa i publicacions populars

Al llarg de tot el segle XIX s'anà incrementant, arreu d'Europa, una literatura d'edificació religiosa, que ja havia tingut una certa difusió des de l'aparició de la impremta.³³ Les proses verdaguerianes que comento s'inserien de ple en el periodisme català d'inspiració catòlica,³⁴ que tenia per model publicacions franceses com ara "La Croix",³⁵ i publicistes ultramuntans com els francesos Louis Veuillot i monsenyor de Ségur.³⁶

Com a capellà, l'autor d'Excursions y viatges seguia l'ideal exposat per Lleó XIII en les seves encícliques³⁷ i definit, a Catalunya, per la pastoral col·lectiva dels seus bisbes, el 1883.³⁸ Pocs anys després, en un assaig sobre el paper del clergat en la vida moderna, Torras i Bages citava encara l'integrista Veui-llot:

«No pertenecemos más que a la Iglesia y a la patria [...] abrazamos firmemente las cosas que no pasan: la Iglesia y la patria [...] pertenecemos solamente a Jesucristo». (39)

Verdaguer connectà, des de posicions catalanistes, amb l'ideari apologètic del catolicisme europeu del moment, debellador de la francmaçoneria, del liberalisme i del materialisme.⁴⁰ Em remeto a les anotacions d'"A vol d'aucell", que ho testimonien a bastament.

Altres aspectes de la difusió popular del missatge cristià, potenciats per l'impuls catòlic del darrer quart de segle, foren els goigs i els càntics religiosos, molt presents en les notes de viatge de Verdaguer.⁴¹ A propòsit del cant en la litúrgia, Verdaguer remarca, en una cerimònia catòlica en llengua alemanya, la universalitat del llenguatge religiós:

«La religió té un llenguatge universal, sencillísim, que-s fa entendre de tothom qui vol, y que, per cert, és lo més dolc, més pur, més espiritual y celestial de tots los llenguatges». (42)

1.2. Les altres confessions cristianes

a) El protestantisme: calvinistes i luterans

En el seu pas per Suïssa i Alemanya, escenaris de l'actuació reformadora de Calví i de Luter, Verdaguer insisteix a comentar la situació del catolicisme, assetjat pel "dubte" protestant:

«abuy amarguèjan com fei las doctrinas y males llevors que de Ginebra bàixan a malejar, embolicar y dividir los pobles d'Europa»; (43)

«Quin contrast fan las esglésias catòlicas, petites, humils y pobres, ab las protestants, grandiosas, artísticas, ricas y voltadas de jardí!» (44)

A Suïssa es fa ressò dels anomenats "vell-catòlics", que el 1871 impugnaren els acords del concili Vaticà I i abandonaren l'obediència romana.⁴⁵ Assenyala la "fatal influència" de les idees de Rousseau,⁴⁶ i, en una anotació finalment suprimida, remarca que, de Ginebra, l'"hipocondríach philosoph n'ha llansat la ombra benèfica del dolcíssim sant Francisco de Sales".⁴⁷ No deixa d'observar, però, que "la casa [...] a hont habità Calvino abuy pertany a les germanes de la Caritat, filles de s. Vicens de Paül".⁴⁸

Les reserves de Verdaguer a la situació religiosa

de Suïssa contrasten amb els elogis que, a la mateixa època, dedicava a aquest país alpi un altre viatger català, el polígraf Pompeu Gener:

«[...] este país, patria de hombres fuertes, cuna de grandes ideas evolucionadoras de la humanidad». (49)

A Alemanya, Verdaguer fa notar que "l catolicisme està pres y lligat sota el feixuch jou de la heretgia",⁵⁰ i anota que "en Berlín [...] los catòlics guànyan cada dia en consideració", efecte que atribueix a "la fredor del protestantisme, que no és més avuy que la religió de la rahó, o, millor diríam, de la indiferència".⁵¹ Es dol que les conversions al catolicisme siguin tan escasses,⁵² i celebra que, a Heidelberg, catòlics i protestants estiguin tan ben avinguts, "que's parteixen l'únich temple que tenen".⁵³

A París, en una anotació no recollida en el text definitiu, Verdaguer fa esment del proselitisme protestant entre la classe treballadora,⁵⁴ fenomen detectat, anys abans, per un assagista catòlic francès, que Verdaguer podia haver llegit.⁵⁵

b) L'Església ortodoxa russa

Durant la seva estada a Rússia, Verdaguer anotà diverses impressions de la situació dels cristians apar-

tats de Roma després del cisma de 1054. Es fixà sobretot en el comportament dels clergues⁵⁶ i en la litúrgia dels seus rituals.⁵⁷ Anotà, a més, alguna observació marginal, que finalment no passà al text definitiu.⁵⁸ Cal dir que, poc després de l'estada de Verdaguer a Sant Petersburg, el govern rus decretà la creació d'escoles parroquials, a càrrec dels clergues, les quals havien de substituir les escoles laiques aleshores existents.⁵⁹

El to general d'aquestes anotacions és forga respectuós amb la fe cismàtica, aspecte que potser caldria relacionar amb els successius intents d'apropament de l'Església catòlica a les Esglésies orientals.⁶⁰

1.3. Altres religions

a) Judaisme

En el curs dels seus viatges, Verdaguer dedica unes quantes anotacions a consignar la presència de comunitats jueves en l'Europa central i en els països del Magreb. A Alemanya molts dels membres d'aquestes comunitats són ciutadans benestants i influents en la societat,⁶¹ mentre que a Rússia els jueus "van perduts d'una banda a l'altra, ab la maleta a la mà, rebujats per tothom".⁶² En aquest darrer país, hi constata un "movi-

ment antisemítich",⁶³ que atribueix, com a "causa segona" --després de la culpa del deïcidi--, a les comunes ocupacions laborals dels seguidors de Moisès: el comerç i la usura.⁶⁴

Al Marroc i a Algèria observa la pacífica convivència de jueus i musulmans.⁶⁵ Cal recordar, però, que el govern francès havia concedit als primers, el 1871, els drets civils i l'accés a l'administració de les colònies.⁶⁶ Els àrabs, en canvi, no obtingueren mai la nacionalitat francesa i no pogueren exercir, doncs, els seus drets civils (vot, etc.).

b) Islamisme

Durant la seva estada als països del nord de l'Àfrica, Verdaguer pogué conèixer, amb algunes restriccions,⁶⁷ les pràctiques religioses dels musulmans.⁶⁸ Dels àrabs, en valora positivament la religiositat --sobretot en oposició al laïcisme dels colonitzadors francesos--,⁶⁹ però els retreu que aquesta, massa sovint, degeneri en fanatisme.⁷⁰ El fanatisme i la ignorància són els factors que, per a Verdaguer, expliquen la decadència dels pobles musulmans.⁷¹

1.4. Materialisme i racionalisme: liberals i francmaçons

En el seu viatge a través dels països de l'Europa central, Verdaguer consigna reiteradament el progrés del que ell anomena "racionalisme" i "materialisme" en les societats modernes. Així, a Alemanya, "hont no s'esperan impressions religioses",⁷² "l'espiritualisme no avansa [...] un pas de tortuga [...]; tot al contrari: la marejada del materialisme va pujant".⁷³ Ja Balmes, anys abans, havia expressat crítiques a l'idealisme i al panteisme dels filòsofs alemanys:

«Si la Alemania continúa en sus ideas impías, al fin se resentirá de ellas el carácter, y el sentimiento religioso, ya muy debilitado por el Protestantismo, vendrá a extinguirse en manos de la impiedad». (74)

I qualificava la doctrina filosòfica de Hegel d'"esencialmente materialista".⁷⁵

Un viatger francès, contemporani de Verdaguer, s'expressava en termes similars als de l'autor d'Excursions y viatjes: «Aujourd'hui, l'Allemagne est tout entière en proie à la dissolution matérialiste». ⁷⁶

Aquest "materialisme" té, segons Verdaguer, la seva arrel a França, i fa més mal al poble alemany que no pas les bombes o les metralladores franceses de la recent

guerra franco-prussiana.⁷⁷

Verdaguer aplica, de vegades, el qualificatiu "racionalista" a l'actitud lliure-pensadora, allunyada de la fe cristiana i de tota forma de creença o de religió. Una vacil·lació textual de l'autor en l'original autògraf ho fa veure clarament.⁷⁸ El rebuig verdaguerià del culte a la Raó es produeix, en l'Europa industrialitzada, en un moment propici a la confiança en el racionalisme:

«A la fi del segle, els progressos de la ciència i la civilització tècniques permeten recuperar el convenciment de la ineluctabilitat del progrés històric. D'aquesta manera, un Renan, per exemple, pot anunciar la proximitat del regne de la Raó». (79)

El liberalisme havia estat condemnat, feia poc, a Catalunya pel clergue integrista F. Sardà i Salvany,⁸⁰ i, uns anys després, seria objecte de crítiques severes per Torras i Bages, el qual oposava a les doctrines liberals els principis del regionalisme de signe tradicionalista.⁸¹ El 1887, una publicació carlina de Barcelona donava encara la següent definició del programa liberal:

«El liberalismo político es [...] la revolución legal autorizada, armada, que todo lo trastorna, todo lo avasalla, todo lo destruye; es el socialismo, el nihilismo. El liberalismo se desarrolla y sostiene por la francmasonería». (82)

Hem de suposar que Verdaguer, tot i no compartir plenament l'ideari d'aquest sector de l'Església catalana, no devia tenir del liberalisme una opinió gaire divergent.

En les anotacions viatgeres i excursionistes de Verdaguer no s'esmenta ni una sola vegada la francmaçoneria, tot i que, a l'època del seu viatge a Europa, Torras i Bages publicava, a "La Veu del Montserrat", uns virulents articles contra aquesta organització,⁸³ en els quals "la doctrina liberallesca i maçònica" és considerada una mateixa --i perniciosa-- cosa. Llegim-ne uns fragments:

«¿Què és, en efecte, sinó l'entronització de la deessa Raó lo que ara està passant en l'Estat maçònic per excel·lència, ço és, la França contemporània?» (84)

«la maçoneria [...] al catolicisme ha oposat el liberalisme» (85)

«la conseqüència del maçonisme és el salvatgisme o nihilisme». (86)

Aquestes qüestions, és clar, afecten molt directament la vida civil, i, per això, les reprendré més endavant, en tractar les relacions Església-Estat a partir de les impressions de Verdaguer en les seves anotacions europees.

1.5. Religió i política: Església i Estat

1.5.1. El pontificat de Lleó XIII

El 1884, les difícils i tenses relacions entre l'Església catòlica i els diferents Estats del continent havien sofert algunes modificacions. Lleó XIII, successor de l'intransigent Pius IX, dugué a terme, amb tacte i diplomàcia, una política de tolerància envers els governs laics o protestants dels països europeus.⁸⁷

Dos anys després de l'encíclica Cum multa (1882), amb la qual desautoritzava la intransigència dels integristes espanyols,⁸⁸ al febrer de 1884 publicà la Nobilissima gallo-rum gens, destinada sobretot a salvar les relacions Església-Estat al país de la Revolució. Aquest text es considera la primera declaració oficial del Vaticà d'una política de respecte a les decisions de l'Estat, qualsevol que sigui la seva ideologia.⁸⁹

Un any més tard, promulga l'encíclica Immortale Dei, que conté els principis doctrinals d'una reconciliació de l'Església i l'Estat en la societat moderna.⁹⁰ Aquesta línia de respecte ideològic als diferents governs dels Estats culminarà, el 1888, amb la redacció de l'encíclica Libertas praestantissimum,⁹¹ i, per al cas particular de França, amb la promulgació de l'encíclica

Au milieu des sollicitudes (1892), que ratificarà la política de ralliement dels catòlics als governs republicans d'aquell país, impulsada per Lleó XIII des de 1890.⁹² A Alemanya, d'altra banda, contribuï a posar fi al Kulturkampf.⁹³

1.5.2. La França de la Tercera República

Després de la victòria dels republicans en les eleccions de 1879 i 1880, a França es perfilà una política anticlerical que, en nom de les llibertats públiques, afectà de ple les relacions amb l'Església catòlica i lesionà greument els interessos d'aquesta institució. Els diferents governs de la Tercera República (Gambetta, Ferry...) promulgaren un seguit de lleis amb un objectiu comú: la laïcització de la societat. L'ofensiva se centrà, sobretot, en la reforma de l'ensenyament i en la dispersió de les congregacions religioses.⁹⁴ L'escola primària, com he apuntat abans, esdevingué laica, obligatòria i gratuïta, i l'Estat s'encarregà de la formació de mestres que garantissin la difusió d'una "religió laica" o d'una anomenada "religió de la Pàtria".⁹⁵ Els primers manuals escolars, de 1882, foren condemnats per Roma i pels bisbes francesos, i això que no bescantaven pas la religió ni negaven l'existència de Déu; simplement no en feien cap esment.⁹⁶ Els republi-

cans sol·licitaren, si de cas, l'ajut dels protestants liberals, considerant que l'esperit de la Reforma s'acordava amb els principis de la ciència moderna.⁹⁷

Altres lleis del mateix període revelen la mateixa voluntat de secularització de la societat: prohibició a l'exèrcit de protegir les processons (decret de desembre de 1883);⁹⁸ autorització als batlles per prohibir processons (lleï de 5 d'abril de 1884);⁹⁹ supressió de pregàries públiques (lleï de 14 d'agost de 1884),¹⁰⁰ etc.

Signes evidents de laïcització de la societat foren també la substitució, als hospitals, de les religioses --germanes de la Caritat-- per ciutadanes sense ideals transcendents,¹⁰¹ i l'aprovació parlamentària, a començaments de 1884, de la "fatal lleï del divorci",¹⁰² proposada pel ministre Naquet, francmaçó notori.¹⁰³

El 30 de maig de 1882 el vigatà Narcís Verdaguer i Callís s'exclamava, en un article periodístic, de "lo molt que allí [a França] treballa la francmasoneria pera enderrocar les tradicions, los sentiments y les idees cristianes".¹⁰⁴ Dos anys després, el seu cosí Jacint reflectia clarament, en les seves anotacions parisenques, l'enuig i el dolor que li provocaven els resultats d'aquelles mesures governamentals de signe antireligiós.

1.5.3. "Un segle de revolucions"

En diferents passatges de les seves llibretes de viatges i d'excursions, Verdaguer fa referència a la Revolució Francesa, i als fets que desencadenà,¹⁰⁵ com també a les altres revoltes socials franceses, de signe igualitarista, com ara l'aixecament popular de 1848 i la insurrecció de la Comuna de París de 1871.¹⁰⁶

L'enemic, però, no era pas només la revolució de 1789. Quasi cent anys després d'aquell esdeveniment crucial, en un virulent opuscle de signe tradicionalista, Collell havia definit "la revolució moderna" amb aquests termes:

«filla natural y lilegítima del Protestantisme, alletada per los fillosofhs anomenats enciclopedistes del segle passat, y agambada y protegida per lo lliberalisme del segle present, es principalment anti-religiosa, ó, per concretar-ho millor, anticatòlica [...] Per termenar sa obra aniquiladora li falta sols acabar ab la Religió [...] lo Catolicisme [...] es la primera y la major antigualla que la Revolució vol traure [...]

En lo vocabulari de la revolució, civilisar significa principalment descatolisar». (107)

No cal dir que Verdaguer compartia aquesta posició reaccionària, majoritària en l'Església catòlica del segle dinou,¹⁰⁸ que no té res a veure amb les posicions pro-revolucionàries d'alguns eclesiàstics francesos

davant els esdeveniments parisencs del juliol de 1789,¹⁰⁹ i és lluny, encara, de les posicions més tolerants propugnades, a partir de 1882, pel papa Lleó XIII.

Per cloure aquests comentaris a les impressions parisenques de Verdaguer, farcides d'ideologia, voldria esmentar un detall, que em sembla significatiu. A les darreres anotacions de la seva estada a la capital de França, Verdaguer destaca la figura "del gran Napoleon", el record del qual en monuments i edificis és, després dels "dos o tres grans monuments religiosos", "lo que més m'ha impressionat".¹¹⁰ El restaurador de l'ordre i l'autoritat en la França post-revolucionària mereix un elogi final a les notes parisenques de l'autor, com si Verdaguer volgués rescabalar-se dels disgustos que li havia produït "la Babilònia de l'Apocalipsis" que acabava de visitar. No em sembla desencertat, a més, de relacionar aquesta cloenda verdagueriana amb l'escena final d'una epopeia reaccionària d'un catòlic francès de començaments del segle XIX,¹¹¹ en la qual l'estàtua de l'emperador és l'única cosa que sobreviu a la destrucció total de la ciutat del Sena.¹¹²

1.5.4. Alemanya i Bèlgica: el pes dels partits catòlics

A diferència de la situació política francesa, l'Alemanya de Bismarck i el Kulturkampf oferien un panorama més tranquil·litzador per al turista catòlic que visitava aquell país en 1884. Feia quatre anys que el Zentrum --un partit polític fundat el 1871 per a la defensa dels drets dels catòlics dins el nou imperi alemany-- s'havia aliat amb Bismarck contra els socialistes. Aquesta aliança reportà als catòlics una colla d'avantatges, alguns dels quals són reflectits en les anotacions del capellà-poeta.¹¹³ En una nota corresponent a la seva estada a Berlín, i després de consignar el nombre reduït de catòlics en aquella ciutat, Verdaguer considera que és important "la obra pausada y difícil de la reconquista, que van fent [aquests] parlant en las Corts y escribint en los periódichs [...] combatent com verdaders soldats de Jesucrist",¹¹⁴ i contraposa l'actuació eficaç dels catòlics alemanys a la inoperància dels "catòlics de mitxdia".¹¹⁵ Pocs anys després, Torras i Bages coincidirà amb Verdaguer en una lloanga d'aquest partit catòlic:

«en Alemania una agrupación robusta, que sostiene con vigor el criterio de la Iglesia en el Parlamento y en la prensa, ha obtenido excelentes ventajas para la religión en la vida política del país». (116)
[El subratllat és meu.]

Verdaguer no visità Bèlgica, i tan sols travessà el país amb tren, tornant d'Alemanya. Encara que les impressions que hi dedicà, de les quals m'ocuparé més endavant, són de caire econòmic i social, voldria recordar que aquest país, constituït políticament en Estat el 1831, sota la forma de monarquia parlamentària, ha tingut sempre una gran majoria catòlica, sense que l'Estat hi hagi esdevingut mai confessional. El 1884, coincidint gairebé amb el pas de Verdaguer, s'hi resolgué un llarg conflicte entre el partit liberal i l'anomenat "partit catòlic", amb la victòria d'aquest darrer en la contesa electoral d'aquell any.¹¹⁷ Un dels punts que enfrontava aquests partits era, justament, l'ensenyament, per a la laïcitat del qual --avangant-se a les lleis escolars franceses de 1881-82-- el govern liberal havia dictat una llei l'any 1879.¹¹⁸ El 30 d'agost de 1884, però, el nou govern promulgà una llei per la qual els ajuntaments podien canviar les escoles laiques (públiques) per escoles confessionals (privades).¹¹⁹ Aquests fets potser no són del tot aliens a la impressió favorable que Verdaguer s'endugué d'aquest país.

1.5.5. Església i Estat a la Rússia tsarista

En les seves anotacions de Sant Petersburg Verdaguer parla de "l'estat d'intolerància" dels ortodoxos russos,¹²⁰ i del tracte que reben els sacerdots catòlics, si s'excedeixen en el seu zel apostòlic, amb l'aplicació de penes comparables a les que reben els nihilistes.¹²¹ En contrast amb aquesta situació, Verdaguer veu els clergues russos, dependents de l'Estat, embrutits i "nadant en or".¹²²

Pel que fa als jueus, que Verdaguer veu anar "d'assí y d'allà" a les estacions del tren, "perduts [...] ab la maleta a la mà",¹²³ cal tenir present que, a partir de 1881, amb l'excusa de la intervenció d'una noia jueva en l'assassinat d'Alexandre II, tingué lloc un seguit de pogroms ferotges arreu de l'imperi rus.¹²⁴ D'altra banda, en aquest país la religió mosaica no ha estat mai reconeguda, sinó tan sols tolerada,¹²⁵ i, a l'època del viatge de Verdaguer, els jueus s'hi consideraven "els polonesos de la llei de Moisès".¹²⁶

1.6. Fe i pàtria: una visió providencialista

A l'època del viatge de Verdaguer per Europa, la nació polonesa era inexistent en el mapa polític. En les

seves anotacions, Verdaguer fa esment dels polonesos, dividits entre "la inmensa Rússia y la omnipotenta Alemanya"¹²⁷ per un "inich e indisculpable esquarterament",¹²⁸ i remarca que "aquella rassa tan heroica com infortunada [...] no ho ha perdut tot, encara; [...] ha perdut la pàtria, mes li resta la fe".¹²⁹

Consideracions semblants, bé que no tan explícites, es desprenen de moltes anotacions verdaguerianes en quaderns d'excursions i de viatges. En aquest punt, Verdaguer comparteix la visió providencialista dels pobles, defensada aleshores per les plomes més destacades del catalanisme catòlic i conservador.¹³⁰

Aquesta visió és comprovable, per exemple, en fragments del viatge a Europa com el següent:

«iCom mereixem los meridionals que aqueixa gent del Nort nos puje a sobre, nos domine [...] ja que no hem sigut fiels a la missió que ha assenyalat a les nacions neollatines la Providència!» (131)

Per a Verdaguer, a més, la fe és un vincle d'unió entre pobles i cultures, mentre que la política imposa fronteres antinaturals i desuneix els pobles.¹³² Tot oposant un Estat confessional --Espanya-- i un Estat laic --França--, Verdaguer es permet comparacions hiperbòliques molt significatives.¹³³

1.7. Etnocentrisme europeu

"La qüestió de la colonisació de l'Àfrica es ara una de las que més excitan l'interés", escrivia Collell el 1885, a propòsit d'una conferència sobre el Sahara pronunciada a Barcelona per Sadurní Ximénez.¹³⁴ En aquesta conferència --segons l'esmentat Collell-- el periodista viatger "demaná als catalans que donassen patriòtich impuls á las empresas africanas y al moviment geográfich en general".¹³⁵ «La Veu del Montserrat» compartia aquesta actitud colonialista i abonava la missió "civilitzadora" de les potències que es repartien l'Àfrica, tot criticant "la turpitud del govern [espanyol] per la manca d'una política d'aprofitament comercial de les colònies".¹³⁶ Recordem que, als anys 1880-85, els francesos menaren al nord d'Àfrica una política d'expansió, derivada de la intensificació del sentiment nacional després de la guerra franco-prussiana, i deguda a la "foi colonial" i al "clairvoyant patriotisme" del republicà Jules Ferry.¹³⁷

Quan Verdaguer visità Algèria, el 1883, hi havia en aquest país 400.000 europeus, ja que, a partir de 1870 els francesos decidiren que la colonització del territori era lliure.¹³⁸ Verdaguer hi destacà la presència de

molts emigrants valencians,¹³⁹ "molt estimats pels francesos d'Alger".¹⁴⁰ Aquests, i els menorquins que s'hi havien instal·lat, convertien el català en llengua d'ús corrent "per aquells carrers, camps y camins".¹⁴¹

Verdaguer acceptava, és clar, el colonialisme europeu, tot i les reserves de caràcter religiós, abans esmentades.¹⁴² A propòsit de la resistència dels nord-africans (àrabs i berbers) a l'europeïtzació, escriu:

«la civilització, per ells, és una cosa estranya y no'n prenen sinó la mínima part [...] Per son govern y sa manera de ser no volen de nosaltres ni una idea; per sa casa, ni un llit, ni una cadira, ni cap classe de moble; y, per son vestit, ni una beta [...]». (143)

La seva --afegeix Verdaguer-- "és una civilització que mor lluytant, prometent encara segles y segles de agonia, si's dóna per vensuda jamay".¹⁴⁴

Anys després, sota un títol molt revelador,¹⁴⁵ Gabriel Alomar escriurà unes elegíiques visions d'Alger, les quals, tanmateix, han estat vistes com "una justificació del colonialisme en els termes d'una ètica vitalista".¹⁴⁶ Llegim-ne els darrers mots:

«Tot era mort [...] Les grans arcades simboliques de les mesquides i dels llindars familiars, engrandides i majestuoses com un arc triomfal elevat sobre tot un poble, s'esmicolaven per moments [...]». (147)

1.8. Economia i societat

Tant en les notes de viatge com en les llibretes d'excursió, Verdaguer fa sovint observacions sobre qüestions econòmiques i socials, que revelen una apreciació força més global de la societat que no ho farien creure els comentaris precedents sobre aspectes estrictament religiosos.

En les anotacions europees destaquen els elogis al desenvolupament agrícola, comercial i industrial de Bèlgica,¹⁴⁸ país que havia aconseguit, sota el regnat de Leopold II, una considerable expansió econòmica.¹⁴⁹ Una sola nota --"las paredes esberladas d'un arruïnats convent"-- trenca l'harmonia que li produeix la visió d'aquesta terra, "la més poblada e industriosa d'Europa".¹⁵⁰ Aquest judici tan positiu es correspon amb el del viatger castellà Modesto Lafuente, després de visitar aquell país l'any 1842:

«ameno país, sembrado de huertas y bosques de frutales, de fábricas y casas de campo, y cortado por multitud de riachuelos que regaban otros tantos valles amenos y frondosos». (151)

Verdaguer subratlla especialment la riquesa i el benestar aconseguits per "un poble intel·ligent, treballador y actiu", i fa notar que "ni en les habitacions

del més humil treballador se veuen indicis de pobresa y desordre".¹⁵²

A Alemanya admira l'esperit pràctic de la gent i el seu esforç per millorar la qualitat de la vida.¹⁵³ Els boscos hi són espessos i rics;¹⁵⁴ les carreteres, "ombrejades per arbres fruyters", són "més cuydades que ls carrers de Barcelona";¹⁵⁵ i, a les ciutats, "les finestres dels pisos y botigues no tenen porticons [...] signe evident de no abundar-hi los lladres".¹⁵⁶

A Verdaguer, almoiner del marquès de Comillas, li crida especialment l'atenció "la manera d'afavorir los pobres", que troba "original y extraordinàriament pràctica".¹⁵⁷ Cal tenir present, a més, que, entre 1883 i 1889, i en el marc d'un programa de reformes inspirades en la social-democràcia, el govern de Bismarck aplicà un seguit de mesures legislatives destinades a millorar el benestar dels treballadors (assegurances per malaltia, accident, vellesa...) ¹⁵⁸ i a frenar l'emigració dels obrers especialitzats i els artesans.¹⁵⁹

Verdaguer se sorprèn també de la indistinció social en la indumentària dels berlinesos: "tothom va vestit de una manera, distingint-se les classes sols ab lo millor vestit o calsat".¹⁶⁰ A Catalunya --i l'autor ho prefereix--, pagesos i obrers es diferencien clara-

ment, en la roba, dels integrants d'altres estaments socials.¹⁶¹ Una crítica semblant a l'igualitarisme social, fins i tot en un signe extern com és el vestit, l'expressà Milà i Fontanals en un article de 1867:

«¿Qui no té en preu aquells vestits tan airosos i tan diversificats que ara es van deixant per semblar tots uns senyors pobres?» (162)

Destaca, a Berlín, la bel·licositat prussiana, observable en els jocs de la mainada.¹⁶³ Fins i tot els estudiants "no passen tot lo temps fullejant llibres", sinó que "saben manejar l'espasí [...] se desafian [...] y-s ràllan la cara".¹⁶⁴ Dels militars alemanys, n'elogia els uniformes i el capteniment,¹⁶⁵ en contrast amb la indumentària i la conducta dels soldats russos.¹⁶⁶

A França remarca l'activitat industrial de Lió, que en aquells moments té "40.000 telers de seda",¹⁶⁷ bé que, "com a Espanya y en todas bandas, lo comers de la seda va disminuint, y ab ell disminueix la població obrera".¹⁶⁸ A propòsit dels obrers, són interessants les observacions tipològiques que li mereixen els de Lió, tot i que no les recollí en la redacció definitiva d'"A vol d'aucell".¹⁶⁹

Verdaguer concedeix molta importància als rius en la vida econòmica dels països europeus: per al comerç de

Lió veu fonamental el Roine, "lo major de la Fransa";¹⁷⁰ a Bèlgica observa que "uneixen los rius ab hermosos canals",¹⁷¹ i que uns i altres són aprofitats per al transport de mercaderies i per al funcionament de "farques, molins y fàbriques".¹⁷² Com el Roine, el Rin se li afigura un camí, amb dotzenes "de barques y barquetes, de vapors y vaporets [...] amunt y avall [...], carregats de marxandises y de gent".¹⁷³ Els grans rius de Rússia, en canvi, bé que "com a medi de transport són incomparables", li mereixen un comentari negatiu, des del punt de vista industrial: "lo Neva mor sens haver donat moviment a una fàbrica".¹⁷⁴

En entrar a Rússia, procedent de Suïssa i Alemanya, s'adona que "tot cambia de fesomia [...] tan de sobte que costa de donar-se'n compte".¹⁷⁵ Les primeres impressions d'aquest país contrasten vivament amb les dels països visitats, perquè "de Catalunya a Fransa, de Fransa a Suïza y a Prússia, hi ha una gradació", però "a l'entrar a Rússia, un se troba a la porta d'un altre món."¹⁷⁶ Efectivament: dones i nens descalços, "pastors y llauradors d'aspecte pobre",¹⁷⁷ cases de fusta i sense fonaments, "mal tancadas, deixant entrar l'ayre plujós",¹⁷⁸ li fan enyorar el progrés i el confort material dels països industrialitzats que acaba de conèixer.¹⁷⁹

D'altra banda, tot i reprovar les recents accions dels nihilistes,¹⁸⁰ i constatar que Rússia és "lo país clàssich de la dinamita",¹⁸¹ Verdaguer veu el poble rus "pobre y esclavisat per la tirania dels tsars".¹⁸²

1.9. Progrés i tradició

Després de resseguir amb Verdaguer els principals països d'Europa, hem pogut comprovar que la seva reacció davant el progrés material de les societats industrialitzades és sempre positiva, malgrat les reserves ideològiques derivades de la seva condició d'eclesiàstic. Tot sovint, a més, introdueix crítiques a la incapacitat dels pobles meridionals --especialment els hispànics-- per aconseguir millores materials o, simplement, per treure més profit dels seus recursos naturals.

Per a un viatger de sensibilitat romàntica com Verdaguer, el progrés ha de ser harmònic amb la naturalesa. Així, en el seu pas per França, remarca "pertot, l'obra de l'home: la carretera, lo conreu, la masia, lo molí, la roda moderna [...] armonisant-se ab la obra de Déu".¹⁸³ A Bèlgica destaca que "tot [...] produeix o treballa: les montanyes [...] lo bosch [...] los camps, l'aygua, lo foch, la electricitat y l'home, sobretot

l'home".¹⁸⁴ A Lió anota que la ciutat "creix [...] en la estesa plana, prenent y regatejant lo lloch als blats, a las vinyas y boscúries",¹⁸⁵ observació en consonància amb algunes estrofes de l'oda "A Barcelona", composta un any abans.¹⁸⁶ En aquesta anotació hi ha una observació d'interès ideològic, servida, a més, amb una imatge esplèndida:

«De tant en tant s'ovira en aquell bosch de casas una església, que s'adresa y s'esforça en alzar lo seu campanar per damunt las negras xemeneyas de vapor, que també s'aixécan [...] cap als núbols». (187)

A Bèlgica, en canvi, observa que "entre gallardes xemeneyas de vapor aixécan sa apuntada agulla los campanars que dominan las poblacions fabrils".¹⁸⁸

Verdaguer afegeix a l'esmentada observació lionesa la consideració següent:

«Quan la Fransa torne a unir en una eixes duas forsas que's preté separar --la església y la fàbrica--, tornarà a ser lo que era en millors temps». (189)

Aquesta mena de comentaris davant la irrupció de la indústria moderna en la vida social, els trobem en els primers escrits del vigatà Collell:

«En lloch de campanars vinguen xemeneyas de vapor, [...] sense festes, sense haver d'anar á missa, [...] l'industria aniria d'alló mes bé, se treballaria molt mes, y de negocis, isi se'n farien!» (190)

Collell, però, havia anat moderant els postulats tradicionalistes defensats en La revolució y les antiqualles,¹⁹¹ i acceptà progressivament la industrialització i els avenços materials de la societat.¹⁹²

En les notes excursionistes i viatgeres de Verdaguier hi ha una visió negativa de les grans ciutats, no exempta d'ideologia. París, per exemple, se li afigura "la Babilònia de l'Apocalipsis",¹⁹³ expressió que contrasta amb els judicis altament positius que aquesta ciutat mereix a molts dels seus contemporanis.¹⁹⁴ És obvi que Verdaguier, per la seva condició d'eclesiàstic i de catalanista conservador, compartia la visió negativa que Torras o Collell tenien de les grans ciutats:

«La vida carnal [...] cerca els grans centres, viu i prospera al fetor de les clavegueres, i no sap respirar l'aire puríssim embalsamat per la flor de l'espígol i de la farigola [...]

La desenfrenada concupiscència que vol abeurar-se en les grans capitals [...] amenaça capgirar l'ordre social [...]

El materialisme de l'època ha creat els grans centres, on moren els nobilíssims sentiments, les sanes idees, els costums senzills i l'abnegació necessària». (195)

«[...] busqueula l'ànima nacional de Catalunya, busqueula en les ciutats grans y en les poblacions industrials, mes invadides que les altres pel cosmopolitisme uniformador; y la trobareu enlletgida, deformada, impossible de reconeixer [...] Sortiu pels camps, aneula a buscar pels pobles rurals [...] y la trobareu l'ànima nacional quasi agònica, ensopida, moribunda». (196)

Verdaguer deplora la creixent emigració de la gent del camp i de la muntanya a les ciutats, i n'atribueix la causa a la seva pobresa ancestral i irremeiable.¹⁹⁷ Anys després de les excursions pel Pirineu, en un pròleg a un "poemet bucòlich-popular" de Ramon Masifern, encara insistirà en la mateixa idea:

«Lo predicar lo retorn al camp, al terrer nadiu y a la vida tranquila del mas als que ilusionats se n'allunyen, es no solament una gran obra de caritat y de pietat cristianes, sinó també una obra de patriotisme. Sí: Catalunya guanyaria tant com la religió si fos possible aturar l'emigració de les montanyes, y encara més si'ls rius de gent que venen cap avall poguessen girarse cap amunt». (198)

L'ideari verdaguerià de les anotacions de viatge o d'excursió revela una tensió permanent entre progrés i tradició. En les observacions de Verdaguer hi ha sempre, al costat d'una valoració positiva del progrés material, una defensa dels valors tradicionals i de les formes de vida rurals i conservadores.¹⁹⁹ En les seves anotacions pirinenques, per exemple, Verdaguer destaca els costums més genuïns transmesos de pares a fills al llarg dels segles, en contrast amb les innovacions produïdes per les "modes" del segle industrial i uniformitzador. Així, aspectes tan diversos com la llengua,²⁰⁰ la tradició oral,²⁰¹ la indumentària,²⁰² el mobiliarí,²⁰³ els balls i les cançons,²⁰⁴ la longevitat,²⁰⁵

la moral,²⁰⁶ i, sobretot, les pràctiques religioses,²⁰⁷ constitueixen una representació simbòlica d'un món amenaçat, que cal preservar.²⁰⁸ En paraules d'un estudiós actual de la tradició popular,

«per la seva aparent immobilitat i pel seu allunyament dels corrents centrals de la civilització urbano-industrial, el món rural entronca directament amb el passat, i, per tant, transmet inalterades les "essències de la pàtria"». (209)

En les anotacions excursionistes i, paral·lelament, en la concepció i l'elaboració del seu gran poema pirinenc, Verdaguer participa tant de la noció herderiana de Volkgeist, típica del romanticisme,²¹⁰ com de la visió idealitzada de la societat medieval, la formulació orgànica de la qual divulgarà, poc temps després, el bisbe Torras i Bages.²¹¹

1.10. Catalunya i Espanya

En les seves anotacions estrangeres Verdaguer evoca tot sovint Catalunya servint-se, normalment, de comparacions. L'autor vol expressar així "l'enyorança de la pàtria llunyana", com ha escrit Joaquim Molas,²¹² bé que, de vegades, semblen més aviat concessions al tòpic literari de l'enyorament, propi del romanticisme i fona-

mental en l'obra de Verdaguer. En algun cas, l'examen dels manuscrits autògrafs permet de comprovar que l'autor incorporà fragments evocadors durant la redacció posterior de les notes de viatge,²¹³ i, fins i tot, alguna expressió d'enyorament, inexistent en la versió manuscrita definitiva, apareix incorporada a la primera edició en revista.²¹⁴

Podríem dir que Verdaguer compartia la distinció, exposada l'any 1843 pel director de "Lo Verdader Català", i adoptada pel pensament regionalista posterior: «Espanya és la nostra nació; però Catalunya és la nostra Pàtria».²¹⁵ De vegades, com en la descripció panoràmica des del cim de la Maladeta, la identificació és ambivalent:

«Los plans de Tolosa y tot lo mitgdia de Fransa éran coberts d'un vel de boyra blanca, com si l'àngel d'Espanya la abrigàs ab ses ales, perquè [...] nostre cor espanyol y català s'empleàs tot cencer per nostra amada pàtria.» (216)

Alguna variant impresa²¹⁷ accentua l'ambigüitat d'aquesta doble pertinença.²¹⁸ La distinció clara s'estableix, si de cas, entre Catalunya i Castella.²¹⁹ D'altra banda, en fer referència als pobles hispànics, Verdaguer recorre alguna vegada al tòpic més consolidat: "lo gallego laboriós; [...] lo terrible escaldunach".²²⁰

Quant a opinions més estrictament polítiques, destaquen en les anotacions que comento algunes crítiques a l'actuació desencertada del govern espanyol en qüestions com la repoblació forestal,²²¹ les ordenances militars,²²² o la planificació urbanística.²²³

2. Naturalesa i art, història i tradició

2.1. La passió per la naturalesa

"La Naturalesa era una de les passions de mossèn Cinto, i s'hi lliurava amb un plaer sibarític, evidentment excessiu", ha escrit un estudiós de Verdaguer.²²⁴ En efecte, tant Canigó com les ressenyes pirinenques i les notes de viatges revelen clarament aquesta passió. Per a Verdaguer, "la naturalesa tot ho fa bé",²²⁵ malgrat el seu poder destructor, descrit admirablement en alguns passatges dels textos comentats: la "torbera" que malmet, en poca estona, un avetar;²²⁶ les "llaus" que colguen més d'un viatger;²²⁷ un tros de cingle que s'esbalça,²²⁸ etc. Aquest aspecte negatiu de les forces naturals és recurrent en les anotacions viatgeres i, sobretot, excursionistes de Verdaguer. Cal tenir present, tanmateix, que la visió d'una naturalesa hostil,

grandiosa i titànica, és indicadora, en els escriptors romàntics, del desarrelament de l'home respecte al seu entorn natural.²²⁹ Una bona mostra d'aquesta relació desigual és el relat de l'ascensió a la Maladeta, de l'excursió estival de 1882,²³⁰ canemàs en prosa del passatge "La Malehida", del futur poema Canigó.

Al poder destructor de la naturalesa, cal afegir-hi el del pas del temps i les depredacions humanes. Verdaguer es plany reiteradament, per exemple, de les talses d'arbres indiscriminades, que fan perillar la perpetuació de determinades espècies vegetals.²³¹

2.2. El paisatge: elements i símbols

"La nature est un beau livre", llegim en una de les obres sobre el Pirineu que havia pertangut a Verdaguer.²³² "La nature a été le grand livre des saints", hi podem llegir també.²³³ Però, segons l'autor d'aquesta obra, "les pages les plus sublimes de ce livre incomparable sont les montagnes".²³⁴ Afirmacions com la precedent es troben en pàgines de Bernardin de Saint-Pierre i, sobretot, de Michelet, el qual dedicà a la muntanya tot un assaig.²³⁵

Amb el romanticisme, com ja he fet veure més amunt,²³⁶ el paisatge natural (muntanyes, boscos, rius) adquirí un valor simbòlic, al costat d'elements tan diversos com la història (herois, monuments, ruïnes), la llengua, o la cultura tradicional.²³⁷ A Catalunya, després de la famosa oda d'Aribau, vista com una "definició poètica d'una pàtria",²³⁸ Piferrer establí una relació explícita entre la terra i la identitat col·lectiva:

«¡O Cataluña! país sombrío de negros matorrales y bosques espesos, tierra de nuestros padres! Que mano de hombre sería bastante para romper el vínculo filial que contigo nos une? [...] no estaremos solos, pues nos quedarán nuestros constantes amigos: tus rios, tus bosques y tus monumentos». (239)

El Pirineu pren una dimensió simbòlica, perquè és el bressol de Catalunya. Verdaguier ho expressarà amb aquestes paraules:

«Allà, entre'ls abets [...] y entre'ls penyalars de granit, sota la caverna de l'os, nasqueren y's criaren los hèroes de la reconquesta». (240)

En els escrits de Verdaguier, els boscos i, més concretament, els arbres tenen també connotacions simbòliques. En les seves notes d'excursió o de viatge el poeta fa esment tot sovint d'aquests espècimens vegetals, "ces piliers de la grande cathédrale mystérieuse", en paraules de Victor Hugo.²⁴¹ Entre les múltiples compa-

rances de què són objecte, per exemple, els avets --que Verdaguer anomena "los cedres de nostres montanyes"--, ^{241bis} en voldria destacar dues, marcadament ideològiques:

«Per desgràcia, [els avets] van faltant en les montanyes, com los campanars van abaixant-se en les viles»; (242)

«Los caràcters van faltant a Catalunya, com los abets en ses montanyes». (243)

Dos anys abans d'aquestes anotacions, es publicava a Barcelona un article en elogi i defensa dels arbres. S'hi podien llegir fragments com aquests:

«¡Los arbres! ¿Quí no 'ls estima als arbres? Alts, fermes, revestint lo versant [sic] de la cordillera de montanyes que 'ls vejé naixer, ajuntats unes voltes [...] solitaris altres [...] sian salvatges, sian conreats, de la sina del bosch [...] fánne brotar sense repós ni treva la menjívola fruyta que honra nostres taules y festins [...]

Per sort de nostres temps l'amor als arbres s'ha refet, sobre tot de des engá que l'home [...] s'ha entregat en cos y ánima á la contemplació y al estudi de la naturalesa». (244)

Des d'una perspectiva psicoanalítica, els boscos han estat vistos com a refugis per al caminant-viatger. Aquesta hipòtesi ha estat aplicada, justament, a les descripcions d'un famós "promeneur solitaire": J.-J. Rousseau. ²⁴⁵

Un altre "refugi" i espai simbòlic són les coves, que poden arribar a prendre un aspecte meravellós.²⁴⁶ Verdaguer fa esment reiterat de cavitats subterrànies, envoltades de llegendes i tradicions.²⁴⁷ En algun cas, la comparació amb catedrals o palaus de fades és inevitable.²⁴⁸ "L'afecció a les coves --escriu Cardona-- es veia estimulada a mitjan segle XIX pel naixent excursionisme català, que [...] visitava coves i en feia ressenyes de valor científic i imaginatiu".²⁴⁹

2.3. Romànic i gòtic: els models medievals

El món medieval, visible encara en les seves restes arquitectòniques, té per a Verdaguer connotacions positives i és una constant ideològica i estètica en la seva apreciació de la realitat. Amb criteris netament romàntics, Verdaguer valora positivament tot allò que té l'origen en l'edat mitjana, època gloriosa de la història de Catalunya.²⁵⁰ Aquesta apreciació és perceptible, sobretot, en les seves notes pirinenques,²⁵¹ però també és present en les anotacions del seu periple europeu.²⁵²

Verdaguer comparteix amb els catalanistes catòlics, com he apuntat més amunt, la visió idealitzada de l'època medieval, visió típica, d'altra banda, dels autors romàntics. Tant en arquitectura com en pintura o

escultura, la preeminència artística del romànic i del gòtic, en l'apreciació de Verdaguer, és absoluta. Diver-
ses marques de lectura en un dels seus exemplars dels Recuerdos y bellezas de España de Piferrer evidencien
les preferències del poeta en aquest terreny.²⁵³ De
Piferrer i de Victor Hugo degué prendre Verdaguer la
qualificació de "bizantina" per referir-se a l'arqui-
tectura anomenada posteriorment "romànica".²⁵⁴ I davant
la destrucció d'un retaule o d'una escultura medievals,
Verdaguer no s'està d'emetre els seus propis judicis
contra els moderns iconoclastes.²⁵⁵

2.4. La valoració de les ruïnes

En una altra part d'aquesta introducció²⁵⁶ m'he
referit extensament a la temàtica ruïnista i a la fasci-
nació dels viatgers romàntics davant el poder destructor
del temps i de la naturalesa. Lector de Chateaubriand i
de Lamartine, Verdaguer explota conscientment aquest
topos literari en les seves observacions de viatger i
excursionista.

En els "Recorts de la costa d'Àfrica" hi ha una
anotació molt significativa pel que fa al tractament de
les ruïnes, que no em sé estar de reproduir:

«en un tros del teatre romà [de Philippeville] se veuen encara alguns banchs ab ses parets y voltes, sobre una de les quals una alzina superba enfonza ses arrels y branda son brancatje de cent anys, com per dir a les generacions que la naturalesa sempre regnarà sobre les obres de l'home, baldament sían aquestes obres de romans». (257)

Aquest fragment en recorda un de semblant --en la imatge, si més no-- de Lamartine, que Verdagner havia subratllat en el seu exemplar del Voyage en Orient:

«ce rocher [...] porte à son sommet un château gothique parfaitement conservé [...] la végétation s'est emparée partout du château, des murs, des créneaux; d'immenses sycomores ont pris racines dans les salles et élancent leurs larges têtes au-dessus des toits éboulés; les lianes retombant en touffes énormes, les lierres cramponnés aux fenêtres et aux portes, les lichens qui revêtent partout la pierre [...]». (258)

No som gaire lluny de "les fulles d'aura [...] amigues fidels de les ruïnes", del famós poema dedicat per Verdagner als excursionistes.²⁵⁹

Les ruïnes dels antics castells alemanys de les vores del Rin provoquen en Verdagner consideracions negatives sobre "los barbres moderns", devastadors dels testimonis del passat.²⁶⁰ Les anotacions d'aquest trajecte fluvial semblen tenir presents algunes pàgines de Le Rhin, de Victor Hugo, el qual remuntà aquest riu, quaranta anys abans, amb un propòsit doble:

«La contemplation du passé dans les monuments qui meurent, le calcul de l'avenir dans les résultantes probables des faits vivants, plaisaient à [mon] instinct d'antiquaire (261) et à [mon] instinct de songeur». (262)

On més explicit és Verdaguer en la valoració de les ruïnes és en les anotacions pirinenques --especialment les corresponents a l'"Excursió a l'Alt Pallars"--²⁶³ i en les proses de "L'ermita del Mont".²⁶⁴ En tots dos textos consigna una mateixa idea --manllevada a Chateaubriand, i carregada de simbologia: la flor nascuda entre les ruïnes.²⁶⁵ En la relació de la visita a les restes del castell de Pallars, a la Vall d'Aneu, Verdaguer anota:

«Un gessamí florit que trobí entafurant-me entre las ruïnas [...] fou una gota de bàlsam pel meu cor trist y adolorit, recordant-me que no tot hi ha mort». (266)

I en la descripció de les ruïnes del monestir de Sous, a la serra del Mont, escriu:

«Damunt d'un tros de muralla, veig un roseret de pastor y una clavellina boscana, que ab ses flors, oviradores encara que humils, acondòrtan aquelles despulles del passat de la indiferència y cruel ingratitut del temps present». (267)

Prop de València d'Aneu hi ha, encara avui, les ruïnes d'una antiga torre de guaita, la torre de Porta-

ran, de la qual Verdaguer diu que "és esberlada de dalt a baix com per un llamp".²⁶⁸ Poc després d'aquesta observació de Verdaguer, en la "Cansó del Excursionista", E. Moliné i Brasés comparava la decrepitud d'una torre com aquesta amb la decadència històrica de Catalunya:

«Miráusela iqué ardida!
qué fréstega en sas runas! (269)
caigué pel llamp ferida
y aixeca encare 'l front;
com ella nostra historia
y nostras costums vellas
ay, cahuen de sa gloria
al enfosquit pregon [...]» (270)

Cal dir, finalment, que no tots els contemporanis de Verdaguer tenien el mateix punt de vista en la valoració de les ruïnes. El 1884, per exemple, Valentí Almirall intervingué en una polèmica sobre la restauració dels monuments antics, amb un article en què sostenia opinions contràries a les dels romàntics conservadors:

«Cayguts los frares y monjos, debian caure los convents y monastirs, que avuy no serveixen pera res mes que pera anar á meditar sobre la marxa de la humanitat [...]

Respecte á las cent y una iglesietsas y hermitas que no tenen mes mérit que la edat que contan, poden ben tranquilament deixarse al cuidado local ó dels particulars que las posseheixin, sens que importi gran cosa llur conservació ó llur destrucció». (271)

2.5. Mites i llegendes

2.5.1. Herois literaris

En les anotacions africanes, Verdaguer qualifica Rotllan d'"Hèrcules de l'etat mitjana".²⁷² La figura llegendària del nebot de Carlemany apareix repetidament en les notes viatgeres i excursionistes de Verdaguer, i és present sobretot en els "Recorts de la costa d'Àfrica" i en les anotacions pirinenques de 1879-80. En l'article que dedicà a Verdaguer a propòsit de la versió francesa de L'Atlàntida, el crític Charles Buet evoca el seu encontre amb el poeta durant l'estada d'aquest a París els primers dies de juny de 1884. Entre altres records personals, destaca el següent, que revela el coneixement que Verdaguer tenia de l'èpica francesa:

«J'ai souvenance d'une superbe conférence qu'il nous fit, à un sculpteur et à moi, sur nos chansons de Geste, et en particulier sur la chanson de Roland. Il y avait l'érudition d'un paléographe, l'enthousiasme d'un rhétoricien, la sûreté d'un vieux critique». (273)

Un altre mite literari, esmentat en les apuntacions europees, és el de Sigfrid, "l'hèroe dels Nibelungs".²⁷⁴ Encara que aquesta informació li era servida per les guies turístiques que manejava,²⁷⁵ Verdaguer devia conèixer directament l'esmentada epopeia germànica.²⁷⁶

2.5.2. La tradició oral: el folklore

En el camp de la tradició oral, tan valorat pel romanticisme, el meravellós es manifestava en forma de llegendes, rondalles i cançons, i la saviesa popular es definia mitjançant proverbis, dites i refranys. La uniformització industrial anava bandejant tots aquests elements definidors de la personalitat cultural dels pobles,²⁷⁷ fenomen del qual Verdaguer era molt conscient.²⁷⁸ Tanmateix, en una anotació pirinenca, després de reportar una tradició que ha sentit explicar, fa una consideració sobre el caràcter cíclic del llegendari popular:

«no deixa de ser curiós veure com se va teixint en nostras montanyas la llegenda de l'etat mitjana, que's va desteixint a la marina, per la eterna Penèlope de la humanitat». (279)

Anant de viatge o d'excursió, Verdaguer recollia les tradicions i les llegendes que hom li contava,²⁸⁰ amb la intenció d'aprofitar aquests materials en obres literàries posteriors.²⁸¹ En les seves anotacions és ben palès el seu interès per totes les manifestacions del folklore, sobretot el del poble català, que li fa recollir fins i tot les narracions de fets espectaculars

ocorreguts en èpoques recents.²⁸² Davant la història meravellosa o la llegenda elaborada pel poble, Verdaguer actua com un vertader folklorista: "una tradició popular, que, encara que ningú ho haja fet, val la pena d'escriure".²⁸³ Anys més tard, a propòsit d'unes tradicions reportades en un article periodístic, Verdaguer serà taxatiu: "Són axò llegendetes del poble que cal arreplegarles totes".²⁸⁴ Pel que fa al crèdit concedit pel col·lector a la veracitat dels fets narrats, Verdaguer expressa sovint les seves reserves: "una petita rondalla, que pot ser veritat",²⁸⁵ i, de vegades, el transcriptor atribueix a la fantasia popular determinades llegendes o tradicions.²⁸⁶

Quant a les cançons tradicionals, més relacionades amb la poesia i amb la preferència romàntica pels gèneres poètics, és comprensible que Verdaguer hi dediqués algunes observacions en les seves notes de viatge o d'excursió. L'anotació més interessant és, potser, la que inclogué en les impressions africanes, tot just desembarcat a Tànger, després de descriure un grup de músics àrabs que interpretaven "una espècie de cansó religiosa":

«Jo no entenia una paraula de aquella extranya lamentació; mes sa solemnitat, sa melancolia dolça, son sabor de pobles y de temps antichs, se m'imposava [...] De tota la música, la popular és la que més parla al meu esperit per sa ingenuïtat inspira-

da y per sa enamoradora senzillesa [...] Me semblava sentir una tonada de fa mil anys cantada per músichs desenterrats, ab sos instruments mal afinats y polsosos. Me semblava sentir la darrera elegia dels barts del mahometisme, plorant sobre les tombes dels conqueridors de Espanya y de mitx món». (287)

On es reflecteix més clarament l'interès de Verdaguer per l'estudi del folklore és en la prosa final de "L'ermita del Mont", intitulada «Les caramelles». En aquest text Verdaguer prova d'explicar l'origen d'aquesta popular tradició pasqual a partir dels goigs de la Mare de Déu del Mont, hipòtesi que conté, per a Osvald Cardona, una "intuïció fantasiosa [...] que els estudiosos no farien sinó afermar".²⁸⁸

2.6. Art i religió

Poc abans de la publicació del volum Excursions y viatjes, i després d'haver-hi donat el vist-i-plau com a censor eclesiàstic,²⁸⁹ Torras i Bages adreçà a Verdaguer una carta en la qual el felicitava per l'estampació del llibre:

«Crech que en Matheu ha fet un bon pensament de publicar aixó; á mi me fan lo efecte totas aquestas relaciones de brins de espígol que forman un manat que despedeix lo bon olor de Cristo. Y aixó es molt convenient quant tenim tants diaris de touristas que exalan la farum del sensualisme que s'es enseyorít del mon.» (290)

Aquest judici recorda, mutatis mutandis, els mots de felicitació i d'agraïment que el cardenal de Beausset trameté a Chateaubriand amb motiu de la publicació, el 1811, del seu Itinéraire de Paris a Jérusalem:

«Il est une jouissance [...] pour un caractère tel que le vôtre [...] celle d'avoir donné au création de votre génie la noblesse de votre âme et l'élévation de vos sentiments. C'est ce qui assurera [...] à votre nom et à votre mémoire, l'estime, l'admiration et le respect de tous les amis de la religion, de la vertu et de l'honneur.» (291)

D'altra banda, en unes notes de viatge de 1879, Jaume Collell declarava:

«com [...] no m'he proposat fer de cicerone de les bel·leses artístiques [de Roma], y sols per incidència he d'evocar los recorts històrics, dexaré a la cartera les impressions de turista [...]

aborreixo de mort als ciceroni que ab sa fastidiosa xerrameca [...] no fan mes que destorbar les oracions del qui cerca l'esperit abans que la mate-ria». (292)

I, en l'epíleg de les Cartes romanes (1883), el canonge vigatà insisteix en el "caràcter de piadosa peregrinació" que ha de tenir la visita d'un catòlic a Roma:

«¡Quina llàstima fan certs viatjers que visitan la Ciutat Eterna solament ab ulls d'artista, ò ab ulleres de curios passatjant! [...] podrán dir que han vist Roma? Que l'han vista, sí; que la coneguen, ja es una altra cosa [...]

L'art pe'l catòlich ha de ser solament la magnífica escorsa que revesteix y exteriorisa l'idea y dona forma al sentiment [...] Roma, mes que una ciutat, es una idea.» (293)

Un parer similar sosté, a la mateixa època, un altre capellà viatger, el mallorquí Costa i Llobera:

«Lo turista, que no cerca sino obres d'art, poch trobarà que li cridi l'atenció en aquell cenobi [...]». (294)

Les ratlles precedents ens ajudaran a situar el punt de vista de Verdaguer davant els monuments i edificis religiosos que té ocasió de visitar durant els seus recorreguts turístics o excursionistes. El capellà s'imposarà sempre al dilettante. L'art ha de supeditar-se a la religió.

2.7. Tipisme i pintoresquisme

En les notes del Pirineu, Verdaguer descriu amb tot detall tipus humans representatius de la genuïtat dels costums muntanyencs. En "L'aplech de Mongarre", per exemple, fa una descripció precisa de la indumentària dels pastors i els pagesos gascons que pugen, un cop l'any, al santuari aranès.²⁹⁵ Un altre bell quadre de

tipisme tradicional és la descripció de la sega a la Cerdanya, en les notes de l'excursió de 1883.²⁹⁶ Al mateix quadern, en una anotació del seu pas pel Cose-rans, recull amb exactitud la indumentària de la gent del país, "la de més alta talla del Pirineu [...] los últims representants dels galos", i es plany de l'aban-donament progressiu "de nostre traje y de nostras costums, que [la gent del Coserans] havia pres com a seus".²⁹⁷ Destacaré, finalment, una descripció similar en les notes mallorquines d'aquell mateix any.²⁹⁸

El viatge al nord d'Àfrica permeté a Verdaguer de copsar directament el colorit i la riquesa plàstica del món aràbic.²⁹⁹ Ho constata explícitament en una nota-ció marroquina: "Los que han de gosar extraordinàriament en aquest país són los pintors".³⁰⁰ És molt ilustra-dora, en aquest sentit, una de les darreres apuntacions d'aquest viatge, on Verdaguer fa seva la màxima horaci-ana "ut pictura poesis":

«lo món oriental, lo món del color y de la fantasia [...] ha passat davant mos ulls, y sento com may haja sentit no tenir la paleta dels grans pintors, ni l'estre dels grans poetes, per traduhir al llen-quatje de l'art mes pobres impressions». (301)

El poeta recollia les llegendes i les tradicions relacionades amb les construccions arquitectòniques que visitava. A Tànger, per exemple, una interpretació popu-

lar d'unes determinades motlures aràbigues se li afigura una "idea poètica que faria content a l'arquitecte més pretenciós".³⁰² I en conclou, romànticament, que "les obres d'art parlan encara en son diví llenguatge als pobles avuy ignorants y abjectes que en més hermosos dies les crearen".³⁰³

La sensibilitat romàntica, a més, li fa apreciar el pintoresc per damunt dels canons estètics basats en l'harmonia de les formes. Un fragment --inèdit-- de les notes de Sant Petersburg em sembla molt revelador d'aquesta preferència:

«A pesar de tantas bellasas, no-s troba aquí lo pintoresch; no hi ha edificis que sobresurtin [...] l'ull s'admira, sens esta[r] satisfet, d'aqueix mar monòtono de palaus estucats y cerca en va un tros d'antiquitat hont poder descansar». (304)

D'altra banda, "baix lo punt de vista artístich",³⁰⁵ opina que és un error que, al nord d'Àfrica, les cases d'estil colonial francès desplacin progressivament les construccions moresques, molt més belles i adequades a les condicions climàtiques del país.³⁰⁶

2.8. Interès per l'arquitectura

En les seves observacions sobre els diferents indrets i països visitats, Verdaguer demostra una certa

perspicàcia arquitectònica. A Alemanya, per exemple, li crida l'atenció un pont de ferro "ample, fort y superb", del qual diu: "és lo primer en què he vist donar al metall formes arquitectòniques".³⁰⁷ Cal recordar que, a partir de 1880, el ferro modificà l'espai arquitectònic.³⁰⁸

A Rússia remarca que "a penas se veu un palm de pedra picada en los edificis",³⁰⁹ i en precisa la substitució per maons, obra cuita o fusta.³¹⁰ Observa que la majoria de cases no tenen fonaments, i que, en llur construcció, "hi estarian de més lo mestre de cases, lo manobre y l'arquitecte".³¹¹ Finalment, descriu amb tot detall el sistema d'edificació d'aquestes senzilles cases russes.³¹²

La descripció que fa de les cases mores d'Alger és detallada i conté observacions arquitectòniques molt exactes.³¹³ I en les notes de les excursions pirinenques hi ha diverses consideracions pròpies d'una persona entesa en les tècniques de la construcció.³¹⁴

3. Literatura i ideologia

3.1. Al servei de la causa de la fe

Entre els llibres que havien pertangut a Verdaguer, conservats avui a la Biblioteca de Catalunya, hi ha un exemplar de Le Génie du Catholicisme, de l'Abbé Pignard,³¹⁵ on l'autor divulga els conceptes fonamentals de l'obra quasi homònima de Chateaubriand,³¹⁶ i n'accentua la intenció apologètica. En el capítol dedicat al "meraveïllós" cristià, Verdaguer hi podia haver llegit consells com aquests:

«Poètes [...] voulez-vous réussir? éloignez-vous du bruit, sortez du monde, du moins pour quelque temps; allez rêver sur des bords solitaires, à l'ombre d'une forêt; venez prier dans nos vieilles cathédrales, au pied de la croix, auprès des tombeaux [...] Vous voulez peindre la nature? auparavant apprenez à la connaître [...]

Le poète [...] doit s'élever et prendre son essor vers les cieux [...] La poésie est encore souverainement dangereuse à cause de la beauté de son expression et de l'harmonie de son langage [...] (317)

Vous surtout qui, jeunes encore, sentez brûler en vous le feu de la poésie [...] imprégnez-vous fortement des sentiments religieux [...] enfoncez fortement au rivage l'ancre de la foi, puis voguez sans crainte sur l'océan des mondes [...]» (318)

Durant la seva estada al Seminari Menor de Prada, pel juliol de 1883, abans d'emprendre la llarga excur-

sió pel Pirineu, el futur autor de Canigó manifestava als capellans que l'havien acollit les seves opinions sobre la funció del poeta:

«Aucun de vos poètes, si grands qu'ils soient, n'a compris sa mission [...] ni Victor Hugo, ni Musset, ni Lamartine, malgré ses magnifiques envolées religieuses. La poésie est un sacerdoce; tout poète est Prêtre [...] je voudrais être le génie de la poésie, pour la consacrer tout entière comme de juste au Christ». (319)

Tot evocant aquells dies de convivència i les "longues causeries intimes" mantingudes amb Verdagner, mossèn Bonet, professor de Retòrica en aquell centre eclesiàstic, recorda haver-lo vist "plus prêtre encore que poète", i que --segons confessava ell mateix-- només volia polsar la seva lira "pour chanter les louanges de Dieu et les gloires de la Foi".³²⁰

Vull subratllar tan sols que aquestes manifestacions --i els dubtes verdagnerians sobre la creació poètica-- coincideixen cronològicament amb la redacció d'alguns dels textos de viatges i d'excursions objecte del present estudi. Per aquest motiu, i perquè no han estat gaire divulgades, m'ha semblat oportú de reportar-les abans de comentar algunes de les idees verdagnerianes sobre literatura contingudes en els textos esmentats.

3.2. Dos romanticismes: Mistral i Hugo

En les anotacions parisenques del seu periple europeu, amb motiu d'un encontre casual amb el màxim representant de les lletres provençals modernes, Verdaguer escriví unes pàgines molt reveladores del seu ideari en qüestions literàries.³²¹ Oposà la figura de Mistral a la de Victor Hugo en termes ideològics. Llegim-ho:

«Mistral y Victor Hugo representan avuy las duas grans corrents de la poesia contemporànea: aquest canta las conquestas de la llibertat y ls pobles anant en romiatge al temple de la rahó, y l'altre, lo retorn a la deserta llar dels avis; l'un té escritas en son escut las tres paraulas de Liberté, égalité, Fraternité, y l'altre hi té lo que tenim en lo nostre los trovadors de Catalunya: Patria, Fides, Amor». (322)

L'oposició entre el romanticisme conservador i regionalista de Mistral i el romanticisme progressista i "nacional" de Victor Hugo és palesa també en un paràgraf anterior a l'afirmació reportada:

«Mistral, amant, va refent la Provensa; amant y cantant son passat, y recullint las pedras escampadas de la llar y del santuari, assegura son esdevenir; mentres ell [Hugo], cantant ab sa gran lira las revolucions, atiant las passions del poble, votant la expulsió dels frares al mateix temps que la tornada dels comunards, y [...] donant son sí a la fatal lley del dicorci, va destruint la família, socavant la fe y donant una empenta més a la França, que cau de la altura a què la Providència la havia aixecada». (323)

Verdaguer vol presentar units en uns mateixos ideals els felibres i els escriptors catalans. No hem d'oblidar, però, que, en aquelles mateixes dates, es desenvolupava una polèmica motivada per un article del provençalista Paul Mariéton,³²⁴ en la qual intervingué Valentí Almirall³²⁵ i algun altre escriptor catalanista de signe liberal. En la seva rèplica al membre del felibritge, Almirall escriu:

«Los movimientos que 's desenrotllan á la banda d'ensá y á la d'enllá dels Pirineus podrán semblar idéntichs als que miran superficialment las cosas, però per poch que 's profundisin s'hi trovan diferéncias essencials [...] Allí's fan poesias pel sol gust de ferlas, y en general los félibres cantan com las cigalas [...] A la banda d'ensá [...] no'ns reduhim á entonar himnes al sol com las cigalas, sino que entrem dins la vida real del nostre poble [...] Ab tals diferéncias [...] ¿poden confondres los movimientos catalá y provensal?» (326)

Recordem també que, dos anys abans, en un discurs pronunciat en un certamen literari, Víctor Balaguer, tan amic dels poetes provençals, feia vots perquè els escriptors catalans abraressin la causa de la llibertat i del progrés:

«¡iau! poetas y escriptors catalans! ¡Siau llatins, y [...] correu á refugiarvos sota'ls plechs de la bandera de la llibertat y progrés que al vent oneja. Catalunya, Valencia, las Balears, unidas per sa historia y per sa llengua catalana [...] representan lo Mediterrá, la mar llatina, y representan també las aspiracions eminentment democráticas de tota aqueixa costa mediterránea que tenia ciutats

lliures [...] ab una civilisació creixent, cada volta més rica en arts, en ciencias y en industria.» (327)

I, en una menció de la literatura provençal renaixent, animava els escriptors catalans a fer seva "la divisa pirenaica de Patria y Progrés", en "lo camí de la llibertat y de la regeneració dels pobles".³²⁸

Durant els dies que Verdaguer passà a París, Mistral --segons l'autor-- era "lo poeta de moda".³²⁹ Acabava de publicar Nerto, i era homenatjat i felicitat "per gent de tota tribu y manera de pensar".³³⁰ Aquells dies, Verdaguer també fou objecte d'articles periodístics, motivats per la segona edició de la versió francesa de L'Atlàntida,³³¹ en els quals hom l'associava a Mistral i l'incloïa dins el moviment del felibritge.³³² Léon Bloy, per exemple, el considerava "le dernier enfant d'Homère", i el veia "le plus inconnu et [...] le plus grand de tous [els felibres]".³³³ Charles Buet, per la seva banda, el qualificà de "chef incontesté de la renaissance catalane".³³⁴

Aquells mateixos dies, a Barcelona, la revista tradicionalista "La Hormiga de Oro" començava a publicar una versió castellana d'un cant i l'epileg de Nerto,³³⁵ abans que Verdaguer en preparés la traducció --en prosa-- al català.³³⁶ En la darrera tramesa, s'hi diu, en

una nota, que els poemes de Mistral i L'Atlàntida de Verdaguer són el més destacat de les literatures provençal i catalana, i que aquestes obres "no han tenido necesidad de vestirse de sensualismo y de racionalismo para adquirir la fama universal".³³⁷

D'altra banda, la "Revista Literaria" del mes de juny inseria una crítica de Nerto, signada per G. Vehils, en la qual es deia que aquesta obra estava per sota d'"aquell pulit joyell d'argenter que's diu Mireya",³³⁸ però que, "no obstant y aixó, ipoguessem cullirne cada dia de flors del seu perfum!".³³⁹

3.2.1. "Pro aris et focis"

Verdaguer participava plenament de la idea de treballar, com a escriptor, per la causa de l'altar i de la llar, de la religió i de la pàtria. Si el setmanari vigatà "La Veu del Montserrat" prengué per lema, l'any 1878, la divisa ciceroniana "Pro aris et focis",³⁴⁰ la revista "L'Almogáver", fundada a Vic el 1882 i dirigida pel cosí del poeta, Narcís Verdaguer i Callís, tingué per divisa la màxima tradicionalista "Per Deu y per la Pàtria",³⁴¹ no gaire allunyada de la trilogia "Religió, Rei i Pàtria", utilitzada ja durant la Guerra Gran contra França,³⁴² i adoptada, en diferents versions, al

llarg de tot el segle XIX, per la ideologia catòlica i tradicionalista.³⁴³

La divisa "Patria, Fides, Amor", proposada com a lema del certamen dels Jocs Florals de Barcelona per Joaquim Rubió i Ors, no s'allunyava gaire de la trilogia suara esmentada. El 1884, però, l'ideari contingut en aquesta fórmula trinitària havia estat durament contestada per crítics i assagistes catalans de signe progressista. Al mes de març, Valentí Almirall publicà un article a "L'Avens" en què criticava l'ideari florallesc,³⁴⁴ i, poc després dels Jocs Florals d'aquell any, Ramon D. Perés dedicava unes reflexions crítiques a les idees conservadores dels membres del Consistori del darrer certamen:

«[les necessitats del temps] semblan esser sols combatre l'excepticisme, lo cosmopolitisme, lo sibaritisme [...] lo rosech, la mania y lo debilitant dels temps actual [...] Son necessitats negatives, no positives [...] ¡Bell combat pera moralistas, però dolent molt dolent pera poetas!» (345)

3.2.2. Victor Hugo, "soleil de poésie"

L'autor de L'Atlàntida posseïa diverses edicions de les obres de V. Hugo,³⁴⁶ cosa que demostra, si és que necessita demostració, l'interès de Verdaguer per l'autor de Les orientales.³⁴⁷ Verdaguer, tanmateix, es

distancià explícitament, com podem comprovar en les esmentades anotacions parisenques, del Victor Hugo liberal, sobretot de l'Hugo diputat de la darrera època. Un any després de la visita de Verdaguer a París, el diari "Le Figaro" demanà a l'autor de Canigó un treball sobre el gran romàntic francès, que acabava de morir. Verdaguer s'excusà de preparar-lo, i respongué a la petició amb unes paraules d'hàbil excusa, que el periòdic inclogué en la secció redactada ad hoc pels escriptors espanyols. Quan Verdaguer n'hagué esment, va dir, segons un seu biògraf:

«Alabat sia Déu! Han comprès que com a sacerdot no podia de cap manera honrar la memòria de Victor Hugo més que amb una oració cristiana». (348)

Una reserva ideològica semblant manifestà Jaume Corllell en un article publicat arran de la mort del poeta francès, en què qualificà el sepulcre de Victor Hugo de "canyet de les besties majors del radicalisme".³⁴⁹

Mistral, en canvi, no s'està pas de dedicar grans elogis a la figura de Victor Hugo, en ocasió de la seva mort i coincidint amb la seva glorificació nacional. En un discurs pronunciat durant els actes de l'aplec anual dels escriptors provençals, digué:

«Il n'est pas mort, le soleil de poésie, l'illustre et grand aïeul que nous pleurons tous: quand le soleil descend derrière les montagnes il ne disparaît à nos yeux, à notre courte vie que pour conti-

nuer sa route dans l'espace et pour illuminer d'autres nations et d'autres mondes. Tant que la France sera France [...] Victor Hugo vivra et revivra en gloire. Nous autres, ses enfants, nous autres les poètes, remplissons donc la coupe de vin de Sainte Estelle et vidons la [...] à son immortalité». (350)

3.3. Naturalisme, simbolisme, decadentisme

L'any 1884, Émile Zola ja havia fet conèixer, a París, uns quants volums del cicle narratiu Les Rougon-Macquart.³⁵¹ El mateix any, a Barcelona, es publicaven a la revista barcelonina "L'Avens", traduïdes al català, unes narracions del màxim exponent del naturalisme. Un mes abans de l'arribada de Verdaguer a París, Narcís Oller obtenia el premi extraordinari als Jocs Florals de Barcelona amb la novel·la L'escanyapobres, escrita seguint les directrius naturalistes de Zola. El crític literari Ramon D. Perés, des de les planes de "L'Avens", escrivia, a propòsit dels Jocs Florals d'aquell any:

«Las letras catalanas están atravesando una época de transición entre la vella y la nova literatura, que es preciso que'l crítich endevine, porque'ls autores no 'n resan palabra teóricament [...] Las duas grans escuelas, la nova y la antiga, ofrecen obras de bellas qualitats [...] aquí no han penetrat encare los principios de la crítica naturalista de desde tant temps practicada ja en otras bandas [...]» (352)

Per la seva banda, el crític francès Charles Buet, en una ressenya literària de L'Atlàntida de Verdaguer, apareguda poc després de la visita d'aquest a París, deia que "le naturalisme, en Espagne, est catholique, tandis qu'il est, chez nous, matérialiste".³⁵³

L'esmentat Perés s'havia proposat --segons Pla i Arxé-- la modernització de la literatura catalana, i fou ell qui utilitzà, l'any 1884 i per primera vegada a la península, els termes "modernisme" i "modernista".³⁵⁴

«El "modernisme" de Perés --precisa Pla-- era [...] una voluntat de renovació literària en adscriure's a la cultura europea al marge d'una preferència concreta d'escola o corrent literari [...] Amb aquesta orientació es difongué el naturalisme --modernista per avançat i per europeu-- [...]» (355)

Pla afegeix que el naturalisme s'oposava metodològicament a les interpretacions condicionades pel dogma o pel prejudici, i que, per això --en una apreciació ben diferent de l'expressada per l'esmentat Buet--, "es guanyà una hostilitat molt provada en el camp catòlic".³⁵⁶

Verdaguer, que en les notes parisenques que comento no fa cap esment de la nova escola literària, a la qual s'havia adscrit el seu connacional Oller,³⁵⁷ en farà, dos anys més tard, una dura crítica en un discurs d'exaltació dels valors tradicionals en la literatura catalana, molt revelador de l'ideari del poeta.³⁵⁸

Pel que fa als corrents simbolista i decadentista, sorgits a França entre 1870 i 1890, Verdaguer, com la majoria d'autors catalans, en desconeixia els representants més significats en el camp de la poesia o de la novel·la.³⁵⁹ En 1883-84 aquests moviments prenen, justament una força considerable, i representen un rebuig del materialisme, del realisme i del naturalisme.³⁶⁰ L'any 1884, quan Verdaguer visita París, Verlaine acaba de publicar l'antologia Les poètes maudits, en què fa conèixer autors com ara Mallarmé i Rimbaud. El mateix any, J.-K. Huysmans publica la novel·la A rebours, on és perceptible un rebuig de la societat moderna pel seu excés de prosaisme. Un any abans, Émile Verhaeren havia publicat el recull poètic Les flamandes, i Villiers de l'Isle Adam havia lliurat a la premsa els seus Contes cruels. Verdaguer, en canvi, es fa ressò de l'acceptació popular d'una obra com Les blasphèmes, de Jean Richepin, escriptor bohemi, d'un romanticisme extrem i brutal,³⁶¹ poc representatiu de les noves tendències literàries.³⁶²

L'eclesiàstic Bonet i Baltà, en situar Verdaguer en les lletres catalanes del seu temps, ha escrit:

«Verdaguer morigerà que el modernisme literari [...] arrossegues rera seu tota una generació cultural i inoculés el malastre antireligiós, naturalista i decadent que portava en els moments inicials». (363)

I Joan Sales, fent una valoració més estrictament literària de l'autor de Canigó, apuntà que, amb la publicació d'aquest poema,

«Verdaguer, sense saber-ho, marxava d'acord amb els gustos generals d'Europa --i els particulars de París, que aleshores era el cor d'Europa--. El romanticisme havia tornat sota noves formes: simbolisme en la lírica, nacionalisme en la música [...] impressionisme en la pintura [...] Les fades del Canigó estaven completament à la page en aquella Europa wagneriana i pre-rafaelita». (364)

NOTES

1. Una bona síntesi del paper decisiu, en el marc del catalanisme conservador, de Verdaguer i el grup de Vic (Collell, Verdaguer i Callís, Morgades, Torras i Bages...), és l'extens estudi preliminar de Josep M. Fradera al volum de Maties Ramisa Els orígens del catalanisme conservador i "La Veu del Montserrat", 1878-1900 (Vic, EUMD Editorial, 1985), pàgs. 19-52.
2. La pèrdua dels Estats Pontificis el 1870 provocà el suport al Vaticà de molts escriptors catòlics. Verdaguer hi contribuí amb diverses composicions poètiques: "Roma", datada al gener de 1878 i publicada a La garba montanyesa (Vic, 1879); "Himne" [en suport de Pius IX], datat al febrer del mateix any i recollit en el volum Càntichs (Barcelona, 1886); "Montserrat y l Vaticà", de 1880, aparegut pòstumament dins La mellor corona (Barcelona 1902); "Montserrat y l Esglesia", inclòs dins Montserrat (Barcelona, 1889), i "Himne á Lleó XIII", dins el recull Càntichs, de 1886.
3. Paul Gerbod, L'Europe culturelle et religieuse de 1815 à nos jours (Paris, Presses Universitaires de France, 1977; cito per la versió castellana (Barcelona, Labor, 1982), pàg. 99.
4. Ibid., pàgs. 99-100 i 130-134.
5. Ibid., pàgs. 106-107.
6. "Europa", § 86.
7. Ibidem.
8. "Europa", § 171.
9. Ibidem.
10. "Africa", § 109.
11. Ibid., § 110.
12. Veg. P. Gerbod, L'Europe culturelle et religieuse, pàg. 17.

13. Ibidem.
14. "Europa", §§ 258-259.
15. Ibid., § 229.
16. Ibidem.
17. "Europa", §§ 179-188.
18. "Europa", §§ 250-270.
19. La defensa dels instituts religiosos es troba ja en Balmes (El protestantismo..., caps. XXXVIII-XXXIX, ed. cit., pàgs. 1348 ss., i Cartas a un escéptico en materia de religión, ibid., pàgs. 1043-1050.
20. "Pirineu-83", Tuixent.
21. "Pallars", § 3.
22. "Africa", §§ 68, 86 i 96; "Europa", §§ 166-172.
23. "Europa", § 259.
24. Per a aquesta qüestió, veg. A. Hamon, S.J., Histoire de la dévotion au Sacré Cœur, 5 vols. (Paris, G. Beauchesne et Fils, 1918-39), espec. vol. V.
25. "El Mensajero del Sagrado Corazón de Jesús. Boletín mensual del Apostolado de la Oración, bajo la dirección del Rdo. P. E. Ramière de la C. de J. Traducido al español y arreglado á las costumbres y necesidades de España, con permiso de su autor, bajo la dirección del Dr. D. José Morgades y Gili", tomo I (Barcelona, Vda. e Hijos de J. Subirana, 1866). Al tom XIII (1872), pàg. 326, aparegué el poema verdaguerià "Jesús als pecadors", inclòs posteriorment dins Idilis y cants místichs (1879).
26. L'any 1879 Torras i Bages escriví un Mes del Sagrat Cor de Jesús, "per tal de cooperar a la sollicitud del papa Lleó XIII, que posa la devoció al sagrat Cor de Jesús com a principal mitjà de salvació i demana la seva difusió per tota la terra" (Obres completes, Barcelona 1948, pàg. 719, nota). La primera edició d'aquest "llibret piadós" (Barcelona, Vda. i Fills de J. Subirana, 1880) conté unes cobles escrites per Verdaguer. També es propagà la devoció al Sagrat Cor des de posicions integristes: "La Hormiga de Oro" i la "Revista Popular" batalla-

- ren incansablement per la implantació d'aquesta devoció a Catalunya.
27. Veg. BC, fons Verdaguer, ms. 1822.
  28. En el mateix certamen fou premiada una memoria de Torras intitulada Discurso sobre la influencia social que la devoción al Sagrado Corazón de Jesús está destinada a ejercer en los tiempos modernos, considerada "el seu primer escrit apologètic" (J. Vicens - M. Llorens, Industrials i polítics, Barcelona 1972, 2ª ed., pàg. 423).
  29. "Europa", §§ 250-270.
  30. Ibid., § 221.
  31. Ibid., §§ 102-105 i 179-182.
  32. "Pallars", § 35; "Pirineu-83", f. 45.
  33. Veg. P. Gerbod, L'Europe culturelle et religieuse, pàgs. 106-107.
  34. Recordem que "Recorts de la costa d'Àfrica" i "A vol d'aucell" --com, després, el Dietari d'un pelegrí a Terra Santa-- aparegueren al setmanari vigatà "La Veu del Montserrat", dirigit per Jaume Coliell (veg. supra, cap. V).
  35. Veg. Gerbod, ibidem.
  36. Veg. J. Arús, ressenya del volum primer de l'Ideari del Doctor Sardà i Salvany, vol. I ("La Nova Revista", II/5, maig de 1927, pàgs. 86-87).
  37. Cum multa (1882) i Immortale Dei (1885). El 1888 publicà, en relació amb aquest punt, la famosa enciclica Libertas praestantissimum.
  38. J. Torras i Bages, Obres completes, cit., p. 1687, nota.
  39. El clero en la vida social moderna, ibid., p. 1732.
  40. Paul Benoit, canonge de Ginebra i teòleg catòlic, publicà, poc després del pas de Verdaguer per aquesta ciutat, dos volums intitulats La cité anti-chrétienne au XIXe siècle, contra "la moderna heterodoxia" (F. Sardà i Salvany), «Revista Popular», any XVII, núm. 849, 17-III-1887, pàg. 182).

41. Veg. "Pallars", § 3; "Europa", § 181-183 i 257-258. Verdaguer publicà, poc temps després, un recull de Càntichs (Barcelona, Llibreria y Tipografía Católica, s.d. [1886]). Veg., per a aquest tema, O. Cardona, Els goigs i els càntics de Jacint Verdaguer (Barcelona, Barcino, 1986).
42. "Europa", § 46.
43. "Europa", § 21.
44. Ibid., § 87.
45. Ibid., § 24.
46. Ibid., § 21, i nota 75.
47. Ibidem. Quaranta anys abans, a propòsit d'aquest sant ginebrí, Balmes escrivia: "¿Quién más tolerante que San Francisco de Sales?" (El protestantismo comparado con el catolicismo, «Obras completas», Barcelona 1948, pàg. 1317).
48. "Europa", § 25.
49. Mi primer viaje á Suiza, inèdit. Se'n conserva el manuscrit autògraf a l'AHCB (fons P. Gener, capsa núm. 2, sobre núm. 5, foli 4).
50. Europa, § 84
51. Ibid., § 86.
52. Ibidem.
53. "Europa", § 43. Per entendre aquesta darrera observació, cal recordar que, el 1880, el Zentrum --partit dels catòlics alemanys-- s'alià amb Bismarck contra els socialistes. Veg. "Europa", nota 85.
54. Esborrany d'"Europa", BC, ms. 1464-VI, f. 1.
55. «Depuis longtemps [...] une recrudescence de propagande dans les classes ouvrières au profit des idées protestantes. Ce prosélytisme sourd, et qui aime assez l'ombre [...] a été signalé sur divers points de l'Europe» (G. Lamotte, Avis amical aux protestants qui font de la propagande, Paris, A. Bray, 1856, pàg. 1). Verdaguer en posseïa un exem-

- plar (BC, núm. reg. 7858), parcialment intons.
56. L'anotació més reveladora en aquest sentit és la continguda en l'esborrany d'"A vol d'aucell", f. 56r. No fou recollida, però, en el text definitiu.
  57. "Europa", §§ 201-202.
  58. Veg. l'annex a l'esborrany d'"A vol d'aucell".
  59. L'obertura d'escoles religioses s'aprovà per decret el 13 de juny de 1884. Veg. C. Pobiédonostsev, L'autocratie russe (Paris, Payot, 1927), pàg. 301.
  60. L'any 1870 Pius IX convidà el patriarca rus al Concili Vaticà I, i, el 1880, Lleó XIII féu extensiva a l'Església catòlica la festivitat dels sants Ciril·li i Metodi (P. Gerbod, ob. cit., pàg. 157).
  61. "Europa", § 93.
  62. Ibid., § 138.
  63. Ibid., § 139. Dos anys abans de la visita de Verdaguer a Rússia s'hi havien produït pogroms ferotges (veg. P. Gerbod, L'Europe culturelle et religieuse, pàg. 119).
  64. Veg. V. Tissot, La Russie et les Russes, pàg. 9.
  65. "Africa", passim.
  66. Tot evocant una seva visita al Magreb l'any 1891, Collell consigna que "de jueus a Tànger n'hi ha bastants, com a Melilla, Tetuan y altres poblacions del imperi marroquí", i descriu una parella de nuvis hebreus (Dels meus recorts africans, p. 16). En aquestes mateixes evocacions, Collell és refractari a concedir drets civils als jueus del protectorat espanyol, i invoca, per refermar la seva opinió, la queixa d'aquesta concessió per part de França expressada pel geògraf anarquista Elisée Reclus (ibid., pàgs. 16-17).
  67. Al Marroc, els europeus tenien vedada l'entrada a les mesquites, sota pena de mort (G. Le Bon, La civilisation des Arabes, pàg. 130).
  68. "Africa", §§ 58-59.
  69. Ibid., §§ 80 i 110.

70. Ibid., § 157.
71. Lluís Carreras, traductor de l'esmentada obra de Le Bon, opina, en canvi, que "las tres causas mortales del fallecimiento de la sociedad árabe son el absolutismo político-teocrático [...] la esclavitud [...] y la poligamia" (La civilisation des Arabes, trad. cast., pàgs. 208-209, nota). Ell mateix, però, en una altra acotació al text de Le Bon, remarca "el profundo fanatismo que carcome y gangrena el Oriente" (ibid., pàg. 216).
72. "Europa", § 96.
73. Ibid., § 98.
74. Cartas a un escéptico en materia de religión, «Obras completas», ed. cit., pàg. 988.
75. Ibid., pàg. 993.
76. V. Tissot, Voyage au pays des milliards, pàg. 90.
77. "Europa", § 98.
78. Els jueus berlinesos descreguts tenen, segons Verdaguer, idees "avansadas" ("Europa", § 93). Aquestes idees, en una variant textual posterior, esdevenen "racionalistas".
79. Edgar Morin, Penser l'Europe (trad. cat., Barcelona, Edicions 62, 1989), pàg. 79.
80. En una sèrie d'articles, intitolats ¿El liberalismo es pecado? Cuestiones candentes i publicats, l'any 1882, al «Semanao de Tortosa». Dos anys després, i amb el títol afirmatiu El liberalismo es pecado, aparegueren en volum (Barcelona, Tipografia Catòlica, 1884).
81. L'Esglesia y'l Regionalisme, "La Veu del Montserrat", 23-VII-1887.
82. J. M. S., "La Hormiga de Oro", any IV, núm. 2 (8-I-1887), pàg. 27.
83. Apareguts en aquest setmanari, sota el títol genèric ¿Qué es la masoneria?, entre el 7 de juny i el 26 de juliol de 1884, foren aplegats al cap de poc, amb el mateix títol, en un opuscle (Vic, Est. de R.

Anglada, 1884). Era una divulgació de les idees de la darrera encíclica de Lleó XIII sobre la qüestió, intitulada Humanum genus i apareguda el 20 d'abril d'aquell mateix any.

84. Cito per les Obres completes de Torras i Bages, ed. cit., pàg. 565.
85. Ibid., pàgs. 571-572.
86. Ibid., pàg. 572.
87. "on l'apellera pape politique et pape libéral, par opposition à son prédécesseur qualifié de pape religieux et autoritaire" (A. Dansette, Histoire religieuse de la France contemporaine, II, pàg. 101).
88. En les seves impressions europees, Verdaguer es fa ressò de les dissensions dels catòlics espanyols (veg. "Europa", § 95).
89. "pour la première fois, en termes encore très prudents, Léon XIII donne à sa politique française un caractère officiel" (A. Dansette, ibid., 109).
90. Veg. A. Dansette, ibid., pàg. 114.
91. Veg. J. Leclercq, La llibertat d'opinió i els catòlics (Barcelona, Ariel, 1964), pàgs. 178-186.
92. Per a aquesta darrera qüestió, que ultrapassa l'abast temporal del viatge europeu de Verdaguer, veg. A. Dansette, ob. cit., pàgs. 125 ss.
93. El conflicte entre l'Església catòlica i l'imperi alemany durà de 1871 a 1887.
94. Veg. A. Dansette, ob. cit., pàg. 67. Els decrets més importants es promulgaren el 29 de març de 1880: dissolució dels jesuïtes, abandonament dels seus centres, etc. Veg. A. Dansette, ibid., 80 ss.
95. Ibid., pàgs. 93-94. El 26 de juliol de 1881 es creà, per llei, l'Escola Normal Superior de Sèvres, molt influent en la societat.
96. Ibid., pàg. 92.
97. Ibid., pàg. 94.
98. Ibid., pàg. 95.

99. Ibid., pàg. 97.
100. Ibidem.
101. Ibidem.
102. "Europa", § 243. El divorci, introduït al codi civil per la Revolució, fou suprimit per la Restauració. Veg. Dansette, ob. cit., pàg. 97.
103. Dansette, ob. cit., pàg. 116.
104. "L'Almogàver", any I, núm. 6 (30-V-1882), pàg. 43.
105. "Pallars", § 19; "Pirineu-83", f. 18v; "Europa", § 264. Per a Verdaguer, la Revolució Francesa fou "lo més negre, esgarriat oratge / que 'ls segles contaràn" («Lo sol de Pezillá», dins Eucarístiques (Barcelona, "L'Avenç", 1904), pàg. 2.
106. "Europa", §§ 226 i 243.
107. Jaume Collell, La revolució y les antiqualles (Barcelona, 1872), pàgs. 16-18 i 24.
108. A la Catalunya del darrer quart del segle passat destaquen les posicions antirevolucionàries del bisbe Torras. Veg. Casimir Martí, "Torras i Bages: el regionalisme tradicionalista...", dins El pensament polític català (del segle XVIII a mitjan segle XX), a cura d'Albert Balcells (Barcelona, Ed. 62, 1988), cap. IX, espec. pàgs. 164-167.
109. Veg. Ignasi Terradas, La revolució religiosa dins la Revolució Francesa, "Ateneu.Revista de Cultura", núm. 17, 1r. trimestre de 1989, pàgs. 16-20.
110. "Europa", §§ 275-276.
111. Le dernier homme, de Jean-Baptiste Cousin de Grainville (1746-1805). L'autor hi imagina l'extinció de la raça humana en un món progressivament refredat i desertitzat.
112. Veg. R. Mortier, La poétique des ruines en France, pàg. 161.
113. "Europa", § 43.
114. Ibid., § 94.

115. Ibid., § 95.
116. El clero en la vida social moderna (1888), dins «Obras completas», ed. cit., pàg. 1732.
117. Veg. P. Gerbod, L'Europe culturelle et religieuse, pàg. 118.
118. Llei Van Humbeeck, de 10 de juliol de 1879.
119. Llei Jacobs de 30 d'agost de 1884.
120. "Europa", § 167.
121. "Europa", § 171. Des de 1825 hi havia hagut mesures repressores de la fe catòlica. A mitjan segle, Bal-mes escriví que "la persecución del gobierno ruso contra el Catolicismo sigue tan escandalosa como nunca" (El protestantismo..., dins «Obras completas», ed. cit., pàg. 1320).
122. "Europa", § 171.
123. Ibid., § 138.
124. Veg. P. Gerbod, ob. cit., pàg. 119.
125. Veg. V. Tissot, La Russie et les Russes, pàg. 62.
126. Ibid., pàg. 63.
127. "Europa", § 188.
128. Ibid., § 187.
129. Ibid., §§ 187-188. Anys després, Collell escriurà, referint-se a l'alliberament de Catalunya: "Si vo-lem ser un poble lliure, hem de ser un poble reli-giós" (Sembrant arreu, Vic 1927, pàg. 72).
130. Qui formulà amb més precisió la visió providencia-lista de la realitat de Catalunya fou Torras i Bar-ges en La tradició catalana (1892). Veg. l'estudi de C. Martí dins El pensament polític català, cit., pàgs. 175-176.
131. "Europa", § 65.
132. Veg. "Pirineu-83", f. 42v.

133. Veg. "Pirineu-82", f. 51v.
134. "La Veu del Montserrat", any VIII (1885), pàg. 111.
135. Ibidem.
136. M. Ramisa, Els orígens del catalanisme conservador, pàg. 84.
137. Veg. Maurice Besson, Histoire des colonies françaises (Paris, Boivin & Cie., 1931), pàg. 274.
138. Ibid., pàg. 276.
139. Un terç dels espanyols naturalitzats a Algèria procedien de les comarques meridionals del País Valencià (GEC, vol. I, pàg. 586).
140. "Africa", § 89.
141. Ibid., § 87.
142. Veg. supra, 1.1.
143. "Africa", §§ 106-107. Aquells mateixos anys sorgiren veus crítiques envers la colonització europea de països africans i asiàtics. Veg., per exemple, G. Le Bon, La civilisation des Arabes (trad. cast.: Barcelona, Montaner y Simón, 1886), pàgs. 307-308.
144. "Africa", § 108.
145. Un poble que s mor (Barcelona, "L'Avenç", 1904).
146. Joan-Lluís Marfany, dins Riquer/Comas/Molas, Història de la literatura catalana, vol. VIII (Barcelona, Ariel, 1986), pàg. 158.
147. G. Alomar, Un poble que s mor, pàgs. 73-74.
148. "Europa", §§ 215-220.
149. "Entre el 1848 i el 1884 tingué lloc la consolidació efectiva de la industrialització belga, basada en la fundació de la banca nacional (1850), l'abolició dels impostos locals (1860) [...] l'impuls d'una política lliurecanvista i la mà d'obra barata" (GEC, vol. III, pàg. 381).
150. Esborrany d'"A vol d'aucell", BC, ms. 1811, f. 5r. Aquesta anotació, però, no passà al text definitiu.

151. [M. Lafuente] Viages de Fr[ay] Gerundio, por Francia, Bélgica, Holanda y orillas del Rhin, vol. II, pàg. 77.
152. "Europa", §§ 215 i 219.
153. Esborrany, ff. 32v-33v.
154. Verdaguer expressa sovint la seva preocupació per l'estat d'abandonament i recessió en què es troben els boscos de Catalunya, i en critica les tales indiscriminades. Veg., per exemple, "Pirineu-82", annex, f. 90v; "Pirineu-83", f. 21v, i BC, ms. 1466, f. 19v.
155. "Europa", §§ 40-41.
156. Ibid., § 116.
157. Ibid., § 106.
158. Veg. Pierre Gaxotte, Histoire de l'Allemagne, vol. II (Paris, Flammarion, 1963), pàg. 279.
159. Aquests emigraven sobretot al Brasil i als Estats Units d'Amèrica. L'any 1881, el nombre d'emigrants fou de 220.000. Veg. P. Gaxotte, ob. cit., ibidem.
160. "Europa", § 108.
161. Paral·lelament, però, Verdaguer creia, com Torras i Bages, que l'únic mitjà per superar l'enfrontament social era la religió: "la Tercera Regla de Sant Francesch, que [...] unia fa tants anys nostres ciutadans y pagesos ab lo vincle de la religió Seráfica" (La romeria á Sant Francesch s'hi moria, "La Veu del Montserrat", any V (1882), pàg. 324).
162. Obras completas del Dr. D. Manuel Milá y Fontanals, vol. V (Barcelona, 1893), pàg. 239. (Cito per Ll. Prats, El mite de la tradició popular, pàg. 186.)
163. "Europa", § 114.
164. Ibidem.
165. Ibid., § 109.
166. Ibid., § 130.

167. Ibid., § 3.
168. Esborrany, f.3v. Aquesta observació no passà, però, al text definitiu.
169. Veg. esborrany, f. 2v.
170. "Europa", § 8.
171. Ibid., § 219.
172. Ibid., § 217.
173. Ibid., § 64.
174. Ibid., § 213.
175. Ibid., § 219
176. Ibidem.
177. Ibid., § 137.
178. Ibid., § 146.
179. Rússia no s'industrialitzà fins al 1890 (veg. P. Gerbod, L'Europe culturelle et religieuse, p. 10).
180. El primer de març de 1881 havien assassinat el tsar Alexandre II col·locant una bomba sota el seu carruatge. Un any abans hi havia hagut un atemptat amb dinamita al Palau d'Hivern. Veg. el Journal del vescomte de Vogüé, pàgs. 170-171 i 224 ss.
181. "Europa", § 162.
182. Ibid., § 170.
183. "Europa", § 15.
184. Ibid., § 220.
185. Ibid., § 5.
186. Inclosa, posteriorment, dins el volum Pàtria.
187. "Europa", § 6.
188. Ibid., § 216. Veg. supra, apartat 1.5.4.
189. Ibid., § 6.

190. La revolució y les antiqualles (Barcelona, 1872), pàg. 41.
191. Valgui com a exemple aquest principi, enunciat per Collell després d'examinar la qüestió de les "antiqualles": «Lo progrés tal com l'entenen los qui'l prediquen, que mata la tradició religiosa y política, portará als pobles á mortal ruina; y sols lo tradicionalisme ben entés [...] es la salvació dels pobles y forma l'hermós ideal d'una civilització verdadera» (*ibid.*, p. 15; en cursiva a l'original).
192. Veg., per exemple, el pròleg a Pàtria (1888).
193. "Europa", § 261, i nota 728.
194. Veg., per exemple, Odón de Buen, De Kristiania á Tuggurt (Impresiones de viaje), Madrid 1887, pàgs. 155-163; Narcís Oller, Memòries literàries, pàg. 7; P. Gener, discurs de recepció a l'Ajuntament de París, "Bulletin Municipal Officiel de la Ville de Paris", 15-IX-1889, etc.
195. J. Torras i Bages, La tradició catalana, dins «Obres completes», ed. cit., pàgs. 27, 46 i 57.
196. J. Collell, Sembrant arreu (Vic, Tipografia Balme-siana, 1927), pàgs. 98-99.
197. "Pirineu-83", ms. 1466, f. 18v.
198. Discursos-Articles-Pròlechs, «Obres completes», ed. pop., vol. XXVI, pàgs. 244-245.
199. Sobre el "ruralisme" del grup de Vic, veg. l'estudi preliminar de Josep M. Fradera a M. Ramisa, Els orígens del catalanisme conservador, espec. pàgs. 36-39. Sobre el "pairalisme" i la mitificació del món rural dels autors de la Renaixença, veg. Llorenç Prats, El mite de la tradició popular, pàgs. 169-182. Per a la ideologia pairalista de Marià Vayreda, tan afí a Verdaguer, veg. Ignasi Terradas, El Cavaller de Vidrà (Montserrat, 1987), pàgs. 388-397.
200. Veg. infra, cap. IX, apartat 3.4.
201. Rondalles, llegendes i tradicions populars són objecte d'atenció i replega per part de Verdaguer, sobretot en les notes excursionistes.

202. "L'aplech de Mongarre", § 7, i "Pirineu-83", ff. 32r i 44v-45r. Veg. també "Mallorca", f. 39v.
203. "Pirineu-83", ff. 31r i 49r.
204. Ibid., f. 32r.
205. "La ermita del Mont", § 12, i "Pirineu-82", f. 60v.
206. "Pirineu-83", f. 45r.
207. Ibidem, i "Pallars", §§ 2 i 25.
208. Veg. "Pirineu-82", annex, f. 90v. També en l'Estat francès hom es planyia per la pèrdua ineluctable de les antigues tradicions: «La plaine gagne chaque jour sur la montagne, et l'on peut affirmer que notre génération verra s'éteindre le dernier représentant des vieilles traditions pyrénéennes» (A. d'Assier, Aulus-les-Bains [1872], pàg. 98).
209. Llorenç Prats, El mite de la tradició popular, 36.
210. Veg. Josep R. Llobera, La formació de la ideologia nacionalista catalana, "L'Avenç", 2a època, núm. 63 (setembre de 1983), pàgs. 24-35.
211. Veg. C. Martí, "Torràs i Bages: el regionalisme tradicionalista...", dins El pensament polític català, cit., pàgs. 167-176.
212. "Jacint Verdaguer", dins Riquer/Comas/Molas, Hist. Lit. Cat., vol. VII, cap VI, pàg. 288.
213. Veg., per exemple, la llarga evocació dels paràgrafs 28 i 29 d'"A vol d'aucell", inexistent en el quadern de notes previ a la redacció definitiva.
214. Veg. "Europa", § 11 (i variant).
215. P[ere] R[iquer] i P[lagani], "Lo Verdader Català", 15-III-1843; cito per Panorama del pensament català contemporani (Barcelona, Vicens-Vives, 1963), pàg. 162. Veg., a propòsit d'aquest binomi, les precisions de P. Vilar a Catalunya dins l'Espanya moderna, vol. I, (Barcelona, Ed. 62, 1964), pàgs. 67 ss.
216. "Pirineu-82", f. 51v.
217. Al ms. definitiu d'"A vol d'aucell" llegim: «que ni

en tan petites coses tingam los espanyols lo do d'acert» (f.34v; "Europa", § 110); al text imprès per "La Veu del Montserrat", en canvi, aparegué «...tingan...», probable modificació de l'editor.

218. La dialèctica Catalunya-Espanya en l'obra de Verdaguer ha estat, darrerament, objecte de debat. Veg. E. Lluch, Puntualitzacions entorn de mossèn Cinto, "Revista de Catalunya", nova etapa, núm. 8 (maig de 1987), pàgs. 157 i 164; J. Canal - M. Casacuberta, Jacint Verdaguer, un poeta al servei del catalanisme conservador, ibid., núm. 13 (novembre de 1987), pàgs. 165-167; J. Coromines, Carta oberta a Ernest Lluch, ibidem, pàg. 169. Sobre el concepte verdaquerià de "pàtria", veg. els treballs recents de P. Vilar, R. Pinyol, J. Requesens, P. Farrés i altres, dins «Anuari Verdaguer 1988» (Vic, EUMO, 1989).
219. "Europa", § 167.
220. "Pirineu-82", f. 52r.
221. "Europa", § 7.
222. Ibid., § 109-110.
223. Ibid., §§ 26 i 41.
224. Lluís Jordà, "Canigó" o una lliçó de fantasia espi-ritual, «Critèrion», núm. 7 (1961), pàg. 42.
225. "Europa", § 38.
226. "Pallars", §§ 15-16.
227. Ibid., § 67.
228. "Mont", §§ 38-44.
229. Veg. R. Argullol, La atracció del abismo, cit., pàgs. 17-21. Veg. supra, cap. I, apartat 3.1.
230. "Pirineu-82", ff. 40v-60v.
231. "Pallars", § 17, i "Pirineu-83", f. 21v.
232. Louis Ferrère, Une voix des montagnes, ou Bagnères-de-Luchon et ses harmonies (Paris [Toulouse], 1869); BC, núm. reg. 6876. La citació correspon a la pàg. 344.

233. Ibid., pàg. 345.
234. Ibid., pàg. 344.
235. J. Michelet, La Montagne. Verdaguer en posseïa un exemplar de la 4a edició (Paris, Librairie Internationale, 1868); BC, núm. reg. 6934.
236. Veg. supra, capítol I, apartat 3.1.
237. Veg. Ll. Prats, El mite de la tradició popular, pàg. 42 (i nota 22).
238. Pierre Vilar, Procés històric i cultura catalana, dins «Reflexions crítiques sobre la cultura catalana» (Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1983), pàg. 40. Per a "La pàtria" vegeu les notes de Joaquim Molas dins Anàlisis i comentaris de textos literaris catalans, cit., vol. I, pàgs. 209-225, i, sobretot, Antoni-Lluc Ferrer, La patrie imaginaire, 2 vols. (Aix-en-Provence, Université de Provence, 1987).
239. P. Piferrer, Recuerdos y bellezas de España, I. Cataluña (Barcelona, Impr. de J. Verdaguer, 1839), pàgs. 368-369.
240. Discursos-Articles-Pròlechs, «Obres completes», ed. pop., vol. XXVI, pàg. 245.
241. "Le Rhin", dins Voyages, ed. cit., pàg. 278.
- 241bis. "Europa", § 7, i "Pirineu-82", annex, f. 83v.
242. "Pirineu-82", annex, f. 83v.
243. Ibid., f. 90v.
244. J. Montserrat, Los arbres per antonomasia, "La Il·lustració Catalana", any I, núm. 1 (10-VII-1880), pàgs. 2-3.
245. Jean Oudart, Tentative et échec de la construction d'un refuge exemplaire chez Rousseau, "Circé", 2 (1970), pàgs. 281-291.
246. Veg. S. Vierende, Les refuges dans les romans de Jules Verne, "Circé", 2 (1970), pàgs. 53-106.
247. "Pallars", §§ 46 i 84-85.

248. "Mallorca", f. 41.
249. Osvald Cardona, El to col·loquial dins l'epopeia, «Anuari Verdaguier 1987», pàg. 116, nota 6.
250. Veg., per exemple, "Pallars", §§ 69-70.
251. Sobretot a "Pallars", passim.
252. Veg., per exemple, la descripció de la catedral de Colònia ("Europa", §§ 70-72).
253. «Arquitectos góticos [...] levantaron sobre el suelo del orbe cristiano profundas inspiraciones, monumentos que son las mas bellas páginas del cristianismo» (vol. I, pàg. 36; BC, núm. reg. 7231).
254. «aquella misteriosa arquitectura bizantina, simbòlica, impenetrable, sacerdotal, una y absoluta» (ibid., pàg. 24). Veg. "Europa", nota 186.
255. "La ermita del Mont", § 27; "Europa", § 65.
256. Supra, capítol I, apartat 3.2.
257. "Africa", §§ 116-117.
258. M. de Lamartine, Voyage en Orient 1832-1833 ou Notes d'un Voyageur, Paris, Hachette et Cie., 1859 (BC, núm. reg. 7439), vol. II, pàg. 100.
259. "L'aura", inclòs dins el volum Caritat. Veg. supra, III.3, i R. Torrents, Contribució, pàg. 78.
260. "Europa", § 55. Trobem la mateixa expressió, aplicada als destructors del monestir de Ripoll, al pròleg verdaguierà a J. Salarich, Efemèrides vigatanes (Vic, R. Anglada, 1882), pàg. VII.
261. "Archéologue amateur ou professionnel" (Voyages, ed. cit., nota 1 a "Le Rhin", pàg. 1237).
262. Voyages, ed. cit., pàg. 3.
263. Veg., sobretot, §§ 56-63.
264. Veg. §§ 3-10.
265. "Los homes fan una ruina, la natura hi sembra flors". Verdaguier havia anotat aquest pensament de Le Génie du Christianisme (part III, llibre V, cap.

- III) en una llibreta dels anys 1879-80 (BC, ms. 370). Veg. R. Torrents, Contribució, pàg. 71.
266. "Pallars", § 59.
267. "Mont", § 10.
268. "Pallars", § 55.
269. A propòsit de la distinció --no sempre practica-
da-- entre runes ('enderrocs') i ruïnes ('restes
d'un edifici'), Coromines escriu: «ja és ben sabut
que tots o quasi tots els castells en el nostre
territori són grans munts de rocam enderrocat, no
pas ruïnes, com escau a una nació dominada per dos
països veïns que s'esforcen tossudament per devo-
rar-la [...] fer-li oblidar el seu passat, reescri-
vint capciosament la història i fent que se'n vagin
polvoritzant i oblidant els testimonis arqueolò-
gics» (DECLC, VII, 534b).
270. E. Moliné y Brasés, Cansó del Excursionista, "La
Renaixensa", any XVI (1886), pàg. 359.
271. V. Almirall, Quatre paraulas sobre monuments, ob-
jectes y recorts d'èpocas passadas, "L'Avens", any
IV (1884), pàgs. 408-415.
272. "Africa", § 27.
273. Ch. Buet, Mossen Jacinto Verdaquer et L'Atlantide,
"La Revue Critique", núm. 28 (13-VII-1884).
274. "Europa", § 69.
275. Veg. infra, cap. IX, apartat 1.
276. En posseïa un exemplar en versió francesa (veg.
"Europa", nota 201).
277. Veg. P. Gerbod, L'Europe culturelle et religieuse,
pàg. 9. Sobre el folklore europeu durant el segle
XIX, veg. Ll. Prats, El mite de la tradició popu-
lar, pàgs. 15-30.
278. Per a l'estudi del folklore a Catalunya durant el
segle XIX, veg. Ll. Prats, ob. cit., pàgs. 49-165.
Són molt interessants les consideracions de Cels
Gomis en una conferència intitolada "L'excursio-
nisme y el folk-lore", pronunciada l'any 1901
("Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya",

- any XII, núm. 85, febrer de 1902, pàgs. 46-50). Hi diu clarament que "el folk-lore és l'estudi de la tradició, y la tradició ha fugit de les grans viles [...] la tradició, la literatura oral, s'ha d'anar a cercar fóra, lluny, molt lluny de les grans viles [...] Y cal anar-hi depressa, si no's vol arribar-hi tard" (ibid., pàgs. 46 i 48).
279. "Pallars", § 86.
280. De vegades, en demanava una relació escrita; veg. "Africa", annex; "Pirineu-83", annex I, nota 94.
281. A part la importància que tenen les tradicions i les llegendes en Canigó, aquestes tenen un pes específic en els reculls pòstums intitolats justament Rondalles (1905) i Folk-lore (1907).
282. És el cas, per exemple, de l'ensulsiada de Roca Pastora, cataclisme esdevingut cinquanta anys abans de la narració. Veg. "Mont", §§ 38-44 i nota 63.
283. "Mont", § 22.
284. "Dues tradicions", dins Discursos-Articles-Pròblechs, «Obres completes», ed. pop., vol. XXVI, pàg. 121.
285. "Pallars", § 43.
286. Ibid., § 68.
287. "Africa", §§ 41-43.
288. "Mont", nota 112.
289. Veg. supra, cap. V, nota 27.
290. Datada a Vilafranca del Penedès, el 14 d'octubre de 1886, és encara inèdita i en poder de Josep Verdaguier i Panadès, a qui agraeixo la gentilesa d'autoritzar-me'n la reproducció parcial.
291. Chateaubriand, Mémoires d'outre tombe, II (Paris, "Le Livre de Poche", 1973), pàg. 16.
292. "Fulles soltes del dietari d'un romeu periodista", recollides dins el volum Roma. Impressions y comentaris (Barcelona, Est. de Subirana Germans, 1892), pàgs. 12 i 17. Durant l'estada de Collell a Roma, Verdaguier li havia donat, per carta, els següents consells: «No estudies massa, mes tampoch te dones

- á corre y á fer de cicerone, que has nascut per
 quelcom millor» (Epistolari, IV, pàg. 14).
293. Roma..., cit., pàgs. 178-180.
294. Un pelegrinatge franciscà, "La Veu del Montserrat",
 any X (1887), pàg. 407.
295. "L'aplech de Mongarre", §§ 5-8.
296. "Pirineu-83", ff. 15v-17r.
297. Ibid., ff. 44v-45r.
298. "Mallorca", ff. 38v-39v.
299. G. Le Bon remarca el contrast que s'ofereix al vi-
 atger que aprecia el pintoresc, quan, provinent de
 Gibraltar --territori britànic--, desembarca a
 Tànger: el contrast ha de produir-li un efecte ino-
 blidable (La civilisation des Arabes, ed. cit.,
 pàg. 130).
300. "Africa", § 61.
301. Ibid., § 156.
302. Ibid., § 52.
303. Ibidem.
304. Esborrany d'"Europa", f. 49v.
305. "Africa", § 81.
306. Ibidem.
307. "Europa", § 44.
308. Veg. P. Gerbod, L'Europe culturelle et religieuse,
 cit., pàg. 50.
309. "Europa", § 143. Cal no oblidar que el pare de Ver-
 daguer era picapedrer. Veg., a propòsit, les preci-
 sions de J. M. Solà i Camps en un article recent
 ("Revista de Catalunya", nova etapa, núm. 13, no-
 vembre de 1987, pàgs. 170-176).
310. Ibidem.
311. Ibid., § 144.

312. Ibid., §§ 144-145.
313. "Africa", §§ 81-84.
314. Veg., per exemple, "Pirineu-83", f. 33r.
315. M. L'Abbé Pinard, Le Génie du Catholicisme; ou Influence de la religion catholique sur les productions de l'Intelligence, 6^a ed. (Tours, A. Mame et Fils, 1873); BC, núm. reg. 7864.
316. F. A. de Chateaubriand, Génie du Christianisme ou Beautés de la Religion Chrétienne, 5 vols. (Paris, Migneret, 1802). Verdaguer n'havia traduït alguns fragments (BC, ms. 370). Veg. supra, nota 265.
317. El 10 de gener de 1883, Verdaguer havia expressat així els seus dubtes sobre la ficció poètica: "¿per què, per què, enganyosa poesia, / m' ensenyas de fer móns?" («Vora la mar», dins Flors del Calvari; cito per la segona edició: Barcelona, Llib. Esp. de A. López, 1902, pàg. 148). Veg. els comentaris de R. Torrents a aquest poema dins Anàlisis i comentaris de textos literaris catalans, a cura de Narcís Garolera, vol. III (Barcelona, Curial, 1985), pàgs. 209-231, espec. pàg. 230.
318. Le Génie du Catholicisme, cit., pàgs. 245-247.
319. Pierre Bonet, Impressions et souvenirs, pàg. 349.
320. Id., ibidem.
321. "Europa", §§ 241-249.
322. Ibid., § 244.
323. Ibid., §§ 242-243.
324. En l'article --Causerie félibréenne--, aparegut a la «Revue Lyonnaise» de l'abril d'aquell mateix any, a propòsit de la versió francesa de L'Atlàntida, Mariéton parla d'un refredament en les relacions catalano-provençals. Veg. Epistolari de Jacint Verdaguer, IV, pàg. 151, nota 3.
325. V. Almirall, Cataláns y provençals. A propòsit d'un article de la "Revue Lyonnaise", «L'Avens», any III, núm. 29 (4-V-1884), pàgs. 268-272.

326. Ibid., pàgs. 271-272.
327. Discurs pronunciat per Victor Balaquer en lo certamen literari celebrat á Granollers lo dia 4 de setembre, «La Il·lustració Catalana», any III (1882), pàg. 263.
328. Ibidem.
329. "Europa", § 241.
330. Ibid., § 246.
331. L'Atlantide. Poème de Mossen Jacinto Verdaguer traduit du catalan [...] par Albert Savine. Maître en Gai Savoir, 2^a ed. (Paris, Librairie Léopold Cerf, 1884). L'any 1883 n'havia aparegut la primera edició. Entre els noms i les adreces consignats en el quadern de notes del viatge per Europa, hi figuren els de l'editorial que publicà aquesta versió francesa del poema verdaguerià. Veg. infra, "Esborrany d'A vol d'aucell", nota 354.
332. Veg. Léon Bloy, Le dernier enfant d'Homère, "Le Chat Noir", 31-V-1884. Poc després de l'estada de Verdaguer a la capital de França, aparegueren més recensions de L'Atlantida: Francis Maratuech, A propos de "L'Atlantide", "Le Feu Follet", núm. 62 (1-VII-1884) i núm. 63 (15-VII-1884); Charles Buet, Mossen Jacinto Verdaguer et L'Atlantide, "La Revue Critique", núm. 28 (13-VII-1884), etc.
333. Le dernier enfant d'Homère, cit.
334. Ch. Buet, art. cit.
335. En versió de J. N[ogués] T[aulet], començà a estampar-se en el número del 7 de juny i s'acabà de publicar en el del 26 de juliol.
336. Nerto. Poema escrit en versos provensals per Frederich Mistral y traduït al català per Mossen Jacinto Verdaguer (Barcelona, Llibreria d'Alvar Verdaguer, 1885).
337. Veg. Epistolari, IV, 160, nota 15.
338. Cito per Epistolari, IV, 160, nota 14.
339. Ibidem.

340. «Est enim mihi tecum pro aris et focus certamen» (Ciceró, De Natura Deorum, llibre III, cap. 40). Collell inclogué la divisa en la capçalera de la publicació.
341. Aquest periòdic quinzenal tingué una vida efímera. Només en sortiren sis números, entre el 15 de març i el 30 de maig de 1882.
342. Veg. A. Moliner i Prada, La Catalunya resistent a la dominació francesa (1808-1812) (Barcelona, Edicions 62, 1989), pàg. 253, nota 96.
343. Veg. A. Moliner i Prada, ob. cit., pàgs. 252-257.
344. V. Almirall, Pàtria, fe y amor. Divagacions d'un pessimista, "L'Avens", any III, núm. 26 (15-III-1884), pàgs. 193-196; núm. 27 (31-III-1884), pàgs. 213-218.
345. Ramon D. Perés, Los Jochs Florals de 1884, "L'Avens", any III (1884), pàg. 383.
346. BC, nùms. reg. 7188, 7193 i 7194. Veg. bibliografia.
347. Veg. Osvald Cardona, De Verdaquer a Carner (Barcelona, Selecta, 1960), pàg. 18.
348. V. Serra i Boldú, Biografia de Mossèn Jacinto Verdaquer, cit., pàg. 216.
349. J. Collell, Hulans, ferreu los cavalls, "La Veu del Montserrat", 30-V-1885.
350. R. Jouveau, L'histoire du Félibrige, vol. I, citat per Mireille Bosqui a Mistral par l'image (Avignon, 1980), pàg. 56.
351. Els sis primers volums aparegueren entre 1871 i 1876, i entre 1877 i 1884 es publicaren títols com L'asommoir, Nana, Au paradis des dames i Joie de vivre.
352. R. D. Perés, Los Jochs Florals de 1884, "L'Avens", any III (1884), pàgs. 388, 389 i 391.
353. Mossen Jacinto Verdaquer et L'Atlantide, "La Revue Critique", núm. 28 (13-VII-1884).
354. Veg. Ramon Pla i Arxé, «L'Avenc» (1881-1915): la modernització de la Renaixença, "Els Marges", núm.

- 4 (maig de 1975), pàg. 30.
355. Ibidem.
356. Ibidem.
357. És ben coneguda la relació entre Oller i Zola. L'any 1885 Zola prologà la traducció francesa de La papallona, i, a la primavera de 1886, es tractaren personalment a París, durant el viatge que hi féu l'escriptor català, acompanyat del seu cosí, el crític Yxart. Veg. N. Oller, Memòries literàries. Història dels meus llibres (Barcelona, Aedos, 1962), pàgs. 78-79 i 89-91.
358. «Discurs llegit en lo certamen catalanista de Sant Martí de Provençals lo dia 11 de novembre de 1886», dins Discursos-Articles-Pròlegs, «Obres completes», ed. pop., vol. XXVI, pàgs. 42-47.
359. Fins i tot, a propòsit de Baudelaire, l'esmentat R. D. Perés es dolia que «[l']autor de Les Fleurs du mal [fos] tant estimat en sa pàtria y tant ignorat aquí» ("L'Avens", any III, núm. 33, 30-VI-1884, pàg. 345).
360. Veg. P. Gerbod, L'Europe culturelle et religieuse, cit., pàgs. 54-55.
361. Veg. "Europa", § 247 i nota 697.
362. Anys després, el vigatà Francesc Rierola dirà que «el segle ha acabat ab les Blasfèmies [sic] d'en Richepin, en el pròleg de les quals l'autor declara que son intent és atacar tot allò ont veu l'idea de Déu», i que l'autor mateix reconeixia que, en escriure aquesta obra, l'anima «una terrible febre d'orgull, [...] i estava com emborratxat pel vi del seu pensament». Veg. F. Rierola, Dietari (Vic, Eumo / La Tralla, 1983), pàg. 147.
363. Joan Bonet i Baltà, L'Església catalana, de la Il·lustració a la Renaixença (Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1984), pàg. 464.
364. Joan Sales, pròleg a Jacint Verdaguer, Canigó. Poema (Ciutat de Mèxic, Edicions de la "Biblioteca Catalana", 1948), pàg. [23].

IX. ASPECTES FORMALS

---

1. Models literaris i fonts documentals

1.1. Excursions y viatjes i la literatura del gènere

Excursions y viatjes s'inscriu en un gènere, el del "llibre de viatges", de gran tradició en la literatura universal.¹ Al llarg del segle XIX, com hem tingut ocasió de veure detalladament,² al costat de les observacions viatgeres de científics i exploradors s'anaren imposant, d'una banda, les relacions de viatges --de caràcter pròpiament literari-- dels escriptors romàntics, i, de l'altra, els relats derivats dels progressius desplaçaments de turistes ocasionals, i les cròniques o els reportatges dels corresponents i els professionals del periodisme.

D'altra banda, sobretot a Catalunya, en el darrer quart del segle XIX proliferaren les ressenyes d'excursions i de trajectes recorreguts, generalment a peu, per indrets allunyats dels grans centres de població, amb finalitats esportives, culturals i patriòtiques, que les caracteritzaren específicament.³

Excursions y viatjes participa, doncs, d'aquests dos tipus d'obres, susceptibles de ser considerades com

un únic gènere literari, bé que la distinció suava apuntada demanaria, potser, un tractament metodològic diferenciat.⁴

1.2. Influències i paral·lelismes

Les anotacions verdaguerianes derivades de viatges o d'excursions presenten moltes coincidències temàtiques i formals amb altres obres del gènere, sobretot, és clar, amb les que segueixen les pautes del romanticisme. Comparteixen també, com fa notar Joaquim Molas,⁵ amb les relacions dels turistes de l'època una determinada visió dels països visitats, encara que se'n diferenciïn en l'apreciació ideològica d'uns mateixos fenòmens.⁶

Sense pretensions d'exhaustivitat, i tan sols a tall d'exemple, consignaré alguns paral·lelismes que he cregut observar entre les proses d'Excursions y viatjes i alguns dels llibres del gènere d'autors romàntics significats, que Verdaguer podia conèixer.

En els escrits verdaguerians --publicats o inèdits-- de tema muntanyenc, hi ha més d'un passatge que en recorda d'altres de Chateaubriand, de Lamartine, de Victor Hugo o d'altres escriptors francesos, tan llegits per Verdaguer. Així, el bell quadret costumista, impreg-

nat de pietat popular, intitulat "L'aplech de Mongarre" pot ser comparat, pel motiu, el tractament i, fins i tot, la data escollida, amb un passatge d'un text de V. Hugo compost en ocasió d'un viatge d'aquest autor als Alps.⁷ El transcriuré per facilitar-ne la comparació:

«Le jour où nous y arrivâmes [à la vall de Chamounix], c'était le 15 août, fête de l'Assomption. Nous descendions rapidement les revers de la montagne, les yeux fixés comme magiquement sur le magnifique tableau de cette vallée, enfin ouverte à nos regards. Tout à coup un détour du chemin nous fit voir un autre spectacle. A nos pieds, dans la verte plaine, sur la pente de la colline qui élève l'église des Duches au-dessus de son village, se développaient en serpentant deux files de villageois les main jointes, de jeunes filles voilées, et d'enfants, précédés de quelques prêtres et d'une croix. C'était une procession qui revenait du Friauré aux Duches en répétant les litanies de sainte Marie, mère de Dieu. Le vent nous apportait de temps à autre un écho entrecoupé de leurs chants. Je ne saurais dire quelle impression profonde vint sceller en quelque sorte les impressions qui m'accablaient et les rendre ineffaçables. J'aurai ce souvenir présent toute ma vie. En ce moment-là, tous les bruits des Alpes se déployaient dans la vallée [...] mais, pour mon âme, aucune de ces formidables voix des montagnes ne parlait aussi haut que la voix de ces pauvres pâtres implorant le nom d'une vierge.» (8)

El mateix text verdaguerià presenta, a més, sorprenents concomitàncies amb uns fragments del Voyage aux Pyrénées d'Hippolyte Taine,⁹ en què l'autor descriu un "tableau [...] fort joli et original", en un dia de festa d'un poblet gascó, i els preparatius d'una processó muntanyenca. Transcric, a continuació, tots dos

fragments in extenso:

«les femmes regardaient la danse en costume de fête: grand capuchon écarlate, corsage brodé, argenté, à fleurs de soie violette; châle jaune, à franges pendantes, jupe noire plissée, serrée au corps; guêtres de laine blanche. Ces forts couleurs, le rouge prodigué, les reflets de la soie sous une lumière éblouissante, mettaient la joie au coeur [...] Un jeune homme en veste de laine, en culotte courte, conduisait la bande; les jeunes filles allaient gravement, sans parler ni rire; leurs petites soeurs, au bout de la file, essayaient le pas à grand'peine, et la rangée de capulets de pourpre ondulait lentement comme une couronne de pivoines [...].» (10)

«On assiste d'abord aux vêpres: les femmes dans la nef sombre de l'église, les hommes dans une galerie au premier étage, les petits garçons dans une deuxième galerie plus haute, sous l'oeil d'un maître d'école refrogné. Les jeunes filles, agenouillées contre la grille du choeur, disaient des Ave Maria auxquels répondait la voix grave de l'assistance; leurs voix nettes et métalliques formaient un joli contraste avec le bourdonnement sourd des répons retentissants. De vieux loups de montagne arrivés de dix lieues s'agenouillaient lourdement et faisaient crier le bois noirci de la balustrade. Une demi-clarté tombait sur la foule pressée et assombrissait l'expression de ces figures énergiques. On se fut cru au seizième siècle. Cependant les petites cloches joyeuses babillaient de leurs voix grêles et faisaient le plus de bruit possible, comme une juchée de poules au haut du clocher blanc.

Au bout d'une heure, la procession s'ordonna fort artistement et sortit [...].» (11)

Els perills muntanyencs advertits per Verdaguer (allaus, feses, boira...),¹² així com l'espectacle grandios de les altes serres,¹³ els trobem descrits en les anotacions alpines o pirinenques del romàntic Hugo i

del positivista Taine.¹⁴ La visió dels aspectes més geològics de la muntanya fan escriure a Hugo, Taine i Verdagner unes impressions força comparables. Valgui, com a exemple, el següent fragment del Voyage aux Pyrénées, de Taine, que recorda les notes verdaguerianes de l'ascensió a la Maladeta:

«Après Gèdres est une vallée sauvage qu'on nomme le Chaos, et qui est bien nommée. Là, au bout d'un quart d'heure, les arbres disparaissent, puis les genévriers et les buis, enfin les mousses [...] C'est la solitude morte et peuplée de débris. trois avalanches de roches et de cailloux écrasés sont descendues de la cime jusqu'au fond. L'effroyable marée, haute et longue d'un quart de lieue, étale comme des flots ses myriades de pierres stériles, et la nappe inclinée semble encore glisser pour inonder la gorge. Ces pierres sont fracassées et broyées; leurs cassures vives et leurs pointes après blessent l'oeil; elles se froissent et s'écrasent encore. Pas un buisson, pas un brin d'herbe; l'aride traînée grisâtre brûle sous un soleil de plomb [...] Une montagne ruinée est plus désolée que toutes les ruines humaines. [...]

Les glaciers sont fort laids, très-sales, très-inégaux, très-glissants; on court à chaque pas risque de tomber, et, si l'on tombe, c'est sur des pierres aigües ou dans des trous profonds [...].» (15)

Posats a trobar coincidències temàtiques i formals entre les ressenyes excursionistes i viatgeres de Verdagner i les equivalents relacions de viatges d'autors romàntics precedents o coetanis, crec ineludible una referència explícita a Le Rhin, de Victor Hugo,¹⁶ llibre que Verdagner posseïa¹⁷ i que presenta evidents similituds amb bona part de les anotacions verdagueria-

nes d'"A vol d'aucell".¹⁸

Verdaguer fa el trajecte pel Rin baixant, en vaixell i en poques hores, de Magúncia a Colònia. Quaranta-cinc anys abans, Hugo havia anat de Colònia a Magúncia, remuntant el riu i destinant-hi tot un mes.¹⁹ A part aquestes diferències cronològiques i d'itinerari, Le Rhin i les esmentades anotacions verdaguerianes tenen més d'un punt en comú:

a) les descripcions dels indrets (pobles, castells, esglésies), amb l'accent posat en la valoració romàntica del passat (història, ruïnes...);

b) l'esment de llegendes i tradicions locals, que en l'obra de V. Hugo constitueixen quasi entitats temàtiques independents i que, en les anotacions de Verdaguer, menys informat, tan sols són apuntades.²⁰

Andernach, Nonnenwerth, Bingen, Koblenz, Pfalz, Lurley,..., són alguns dels indrets evocats, amb procediments similars, per tots dos escriptors. Fins i tot presenten curioses coincidències les relacions de les respectives visites a la catedral de Colònia.²¹

Podem establir, encara, més d'una comparació entre les impressions renanes de Verdaguer i unes relacions

fluvials de l'escriptor català Víctor Balaguer, el qual, trenta anys abans, havia viatjat pel Saona (de Chalon-sur-Saône a Lió) i per la Garona, que ell qualificava de "Rhin francès".²² Les extenses anotacions verdaguerianes encapçalades per l'epígraf "Rhin avall"²³ recorren força un capítol dels Recuerdos de viaje de V. Balaguer, que l'autor intitulà "Por el río".²⁴ Tots dos escriptors coincideixen a descriure les vores del riu i les illes que han d'esquivar, els vaixells i les barcasses de mercaderies, les ciutats que van descobrir... D'altra banda, el paral·lel que Balaguer estableix entre la Garona i el Rin prové d'una apreciació estètica comuna a tots els escriptors romàntics:

«¿no es verdad que con su série continuada de paisajes, con su cadena de ruinas feudales, con sus bellas y dramáticas tradiciones, no es verdad que es el Garona el Rhin del mediodía?» (25)

Les anotacions verdaguerianes de viatges i excursions són deutores, també, de la variant del gènere constituïda per les ressenyes excursionistes i els llibres de viatges escrits, després d'itineraris concebuts a partir del lleure i la curiositat, per escriptors o simples ciutadans lletraferits, que volien perpetuar-ne la memòria.

Per no allargar-me innecessàriament, remeto el lector a les pàgines que he dedicat, en un altre lloc, a aquesta mena d'obres.²⁶

1.3. Importància de la documentació

En les seves anotacions viatgeres i excursionistes, Verdaguer, escriptor romàntic, donava lliure curs a les impressions subjectives dels fets i les realitats observades. Tanmateix, hi és evident un considerable treball de documentació: relacions de viatges i d'excursions, simples guies turístiques, tradicions populars, etc., són a la base dels escrits que comento.

A propòsit de l'estada de Piferrer a Mallorca per a la preparació del volum dels Recuerdos y bellezas de España dedicat a aquesta illa, l'estudiós J. Sureda i Blanes remarca "el caràcter col·lectiu que tenen tots els viatges",²⁷ i, fent-se ressò de la idea goethiana que tots som éssers col·lectius, creu que "aquesta idea [...] es pot aplicar, sobretot, als autors de relacions de viatges".²⁸ I afegeix:

«El viatge no és mai una sèrie de fets rigorosament personals. L'esperit del viatger es troba sempre sota l'influx de l'època en què viu i del medi on

es mou. L'experiència personal i metòdica necessita informacions i sempre ha de recórrer a manlleus que l'ajudin a comprendre la realitat canviant de les coses contemplades [...].» (29)

Sabem, d'altra banda, que Verdaguer mostrava sempre un considerable interès a documentar-se bé sobre els temes que eren objecte de la seva atenció literària. La consulta de llibres, la replega de materials i la redacció de notes prèvies en quaderns ad hoc, la selecció i utilització d'aquests materials, etc., és una tasca prou coneguda i atestada perquè no me n'hagi d'ocupar. Diversos autors han deixat testimonis precisos sobre aquest aspecte de l'activitat literària verdagueriana.³⁰

1.3.1. Llibres de viatges i guies turístiques

Els escriptors romàntics que Verdaguer podia tenir com a models a l'hora de relatar les seves vivències viatgeres es documentaven a consciència sobre els països que visitaven. Així, en els successius trajectes pel Rin, i "comme tout bon touriste", Victor Hugo

«emporta chaque fois quelques livres utiles [...] ces ouvrages qui offrent au voyageur des renseignements historiques, archéologiques et folkloriques, aussi bien que des recommandations pour le choix des auberges et des transports [...].» (31)

Llibres i guies, doncs, esdevenen indispensables en la documentació d'un viatger escriptor. En el cas de les relacions excursionistes i viatgeres de Verdaguer, a més, les guies turístiques constitueixen una font bàsica de les anotacions de l'autor, com ho revela una lectura atenta de les notes a l'edició d'aquests textos.

El 1826, a França, el comte de Marcellus s'excusava de publicar un nou volum de viatges pel Pirineu, atès el nombre d'obres que n'havien aparegut:

«Les Pyrénées sont si connues, elles ont été l'objet de tant de recherches, le sujet de tant de savants ouvrages, que je croirais être téméraire en essayant de glaner encore dans un champ si souvent et si heureusement défriché». (32)

El 1880, en canvi, Verdaguer constata que "assi [...] sobre l Pirineu, no tenim res".³³ Per aquest motiu degué adquirir tants volums sobre les contrades pirinenques, com n'adquiria també sobre altres indrets pels quals se sentia interessat. Una simple ullada a la relació dels títols sobre viatges i excursions de la seva biblioteca³⁴ m'estalviarà d'allargar-me sobre la qüestió.

Voldria destacar, però, un aspecte que em sembla especialment important. Tot contrastant les anotacions viatgeres i excursionistes de Verdaguer amb les obres

del gènere i amb les guies turístiques de l'època, a partir dels exemplars que havia fet servir l'autor, he pogut observar marques de lectura en fragments utilitzats posteriorment per Verdaguer en altres obres literàries, especialment en Canigó. Algunes notes a aquesta darrera obra semblen tenir l'origen en observacions contingudes en guies turístiques franceses, que l'autor féu servir en el curs de les seves excursions pirinènques, coincidents cronològicament amb la composició del poema. Així, la llegenda de la creu del cim del Mont Valièr, recollida en la nota 6 al cant IV de Canigó, es troba, senyalada amb una marca de lectura, a l'exemplar de la guide Joanne que manejava l'autor durant l'excursió estival de 1883.³⁵

D'altra banda, la lectura atenta d'obres menors del gènere que havien pertangut a Verdaguer m'ha fet detectar possibles fonts literàries de passatges importants de l'esmentat poema pirinenc, tal com adverteixo en nota a la transcripció del relat, fins ara inèdit, de l'ascensió a la Maladeta de l'estiu de 1882.³⁶

Finalment, pel que fa a les anotacions del viatge per l'Europa central, és remarcable la utilització --en transcripció literal, moltes vegades-- de les guies turístiques dels diversos països visitats, adquirides per l'autor probablement en el curs mateix del viatge.³⁷

1.3.2. Altres fonts documentals

a) Obres literàries, històriques i religioses

Per a algunes de les seves anotacions Verdaguer recorre a fonts escrites de caire divers, i no n'estalvia pas les citacions literals. En el text --reelaborat-- de les impressions africanes, per exemple, Verdaguer cita un poema de Lis isclo d'or de Frederic Mistral, i en transcriu tota una estrofa.³⁸ En el mateix text, incorporats en una segona redacció, hi ha uns versos italians --d'Alessandro Manzoni--, la procedència dels quals no ens és indicada.³⁹ De vegades, les citacions literàries tenen una referència inconcreta: "com ha dit un gran poeta",⁴⁰ "segons imatge d'un autor",⁴¹ etc. Algunes citacions textuais, encara, són mers tòpics literaris: "etiam periere ruinae",⁴² etc.

Quant a les fonts historiogràfiques d'aquestes anotacions, puc dir que, ocasionalment, hi he cregut veure referències a la Crònica universal de Pujades, obra que el poeta coneixia, i que havia constituït una font explícita d'alguns passatges de L'Atlàntida.⁴³ Així, Verdaguer pot ser deutor de Pujades pel que fa a denominacions toponòmiques com "les Escales d'Aníbal",⁴⁴ o a qualificacions com l'adjectiu "aurífer", aplicat al

riu Segre, que trobem també en Canigó.⁴⁵

De vegades, l'autor mateix dóna la font de certes notícies que reporta. En les proses de "L'ermita del Mont", per exemple, fa esment explícit d'un estudi històric d'aparició recent, que li serveix de base per a determinades afirmacions, al qual remet el lector que vulgui més informació.⁴⁶ Per a la redacció del mateix text, segons l'opinió d'alguns estudiosos, degué servir-se, també, de la Novena á honra y gloria de Maria Santíssima del Mont, de mossèn Felicià Noguera i de Rocafiguera.⁴⁷

En un cas⁴⁸ Verdaguer invoca com a font el "reso" dels eclesiàstics, és a dir, el breviari romà.⁴⁹

b) Fonts orals

En un altre apartat d'aquest estudi⁵⁰ he subratllat la importància que prenen en les anotacions viatgeres de Verdaguer les llegendes i les tradicions populars, transmeses de pares a fills, per via oral. Verdaguer se servia sovint d'aquests materials, aplegats en el curs d'una excursió o d'un viatge, després de reelaborar-los literàriament. De vegades, contrastava la informació oral amb alguna font impresa de literatura popular. L'exemple més clar es troba en el text "Les

caramelles", una de les proses de "L'ermita del Mont", on l'autor cita literalment una estrofa del Romancerillo de Milà,⁵¹ i esmenta els "centenars d'edicions" dels goigs de la Mare de Déu del Mont, impresos, sota denominacions diferents, en diverses poblacions catalanes.⁵²

2. Estructura i composició

Excursions y viatjes és un aplec de textos verdaguersians de temàtica viatgera i excursionista, apareguts prèviament, en la seva pràctica totalitat, en les pàgines de dues revistes catalanes. El volum, doncs, és un recull miscel·lani, i la diversitat dels textos aplegats pot ser analitzada, si més no, des de dos punts de vista: la cronologia de la composició i la varietat temàtica i formal.

2.1. Cronologia de la composició

Els textos que integren el volum foren redactats o reelaborats per Verdaguer al llarg de cinc anys (1882-86). Si tenim en compte, però, un escrit anterior incorporat pòstumament al volum,⁵³ i les anotacions --inèdi-

tes-- de l'època dels seus viatges atlàntics,⁵⁴ la cronologia de la redacció de les seves proses viatgeres i excursionistes abraça un període de més de deu anys.

2.2. Varietat temàtica i formal

La primera distinció que cal establir entre els diferents textos que componen el volum és la divergència temàtica entre impressions de viatge i ressenyes excursionistes, distinció que ja he provat de definir, malgrat una certa ambigüïtat terminològica, en un altre capítol d'aquest mateix estudi.⁵⁵

Segonament, és important d'assenyalar la diversitat formal que presenten els diversos escrits del volum:

a) L'"Excursió al Alt Pallars" s'estructurà, en principi, com un dietari excursionista,⁵⁶ les datacions del qual desaparegueren en ser reelaborat i exposat, com a conferència, a l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques;⁵⁷

b) "L'aplech de Mongarre" és una carta enviada per l'autor a l'amic i editor vigatà Collell, i com a tal

fou inserida en les pàgines de "La Veu del Montserrat";⁵⁸

c) "Recorts de la costa d'Àfrica" i "A vol d'au-cell" són dos conjunts d'anotacions de viatge, redactades sota la forma de dietari --amb més o menys rigor en les respectives datacions--, i publicades primerament en les pàgines d'unes revistes com a reportatges periodístics;⁵⁹

d) "La ermita del Mont" és un aplec de proses literàries, amb propòsit fonamentalment descriptiu, una de les quals pot ser considerada com una nota sobre un aspecte del folklore català.

2.3. Parts, títols i subtítols

Les anotacions excursionistes i viatgeres de Verdàguer no presenten una unitat formal en llur estructuració externa. Bé que cadascun dels textos publicats té un títol --i, de vegades, un subtítol-- que el defineix, aquest no sempre fou decidit per l'autor, i els editors intitularen els textos i en dividiren les respectives parts de manera diversa. Ho faré veure separadament.

a) "Excursió al Alt Pallars" és un títol decidit per l'autor⁶⁰ i respectat pels successius editors, bé que el text, exposat com a conferència, rebé altres denominacions⁶¹ Les parts en què apareix dividit en l'edició en volum, com en les anteriors en revista, no es corresponen pas exactament amb les de l'autògraf conservat.⁶²

b) "L'aplech de Mongarre", cronològicament posterior a les anotacions pirinenques del text esmentat, fou inclòs, a tall d'apèndix, en l'"Excursió al Alt Pallars" per l'editor del volum. Aquesta inclusió ha fet suposar a més d'un lector que era una anotació corresponent al llarg trajecte muntanyenc de l'estiu de 1882 --o que l'"Excursió al Alt Pallars" havia tingut lloc a l'estiu de 1883, any de la datació de "L'aplech de Mongarre".⁶³ Cal considerar-lo, formalment i cronològicament, un text diferenciat, i així el recullo en la meua edició. Pel que fa al títol, posat per Collell en la primera edició del text, el modifico i l'adapto a la normativa actual --gramatical i toponímica-- del català.

c) El títol i el subtítol de "Recorts de la costa d'Àfrica" foren decidits per Verdaguer, segons assegurà, anys després, el seu primer editor.⁶⁴ Així mateix, els títols que precedeixen les parts en què aparegué dividit

el text, ja en la primera edició en revista, figuren també en el manuscrit autògraf del relat.

d) Les notes del viatge a Europa solen anar encapçalades pel nom de l'indret visitat, acompanyat generalment de la datació. Els editors, però, tant en revista com en llibre, destaquen --en versaleta-- els encapçalaments de les dues darreres anotacions: "Monmartre" i "Sortint de París", que l'autor no havia pas destacat especialment en l'autògraf destinat a la impremta.

Quant al títol i el subtítol d'"A vol d'aucell", podem suposar-los proposats per l'autor, bé que no n'he sabut trobar cap document provatori.^{64bis} L'expressió metafòrica que dona nom a les impressions europees de Verdaguer era força corrent en la literatura del gènere. Se'n servien també geògrafs i divulgadors de l'època,⁶⁵ i Verdaguer mateix la usà, uns anys més tard, justament per referir-se a la visió d'un paisatge des del tren:

« [...] eixa plana empordanesa [...] després de disset o divuit anys que no l'havia vista sinó desde l tren, a vol d'aucell; anant i venint del Rosselló!» (66)

Pel que fa al terme "apuntacions" del subtítol, l'havia usat, en català i uns anys abans, per definir unes impressions o anotacions similars, el dibuixant i

escriptor barceloní Apel·les Mestres.⁶⁷

Quan es referia, en un to més col·loquial, a aquestes "apuntes" europees, Verdaguer les anomenava «mon viatge a Rússia»,⁶⁸ o, simplement, «[el] viatge».⁶⁹

e) L'origen de les proses intitolades per Matheu "La ermita del Mont" és la nota folklòrica que es publicà, el 1885, a "La Veu del Montserrat", sota el títol "Les caramelles".⁷⁰ En reimprimir-la a "La Il·lustració Catalana", Matheu hi afegí dos altres textos de l'autor, inèdits fins aleshores, els quals denominà, respectivament, "La ermita del Mont" --en dues parts-- i "Roca Pastora".⁷¹ En reproduir aquestes proses en el volum Excursions y viatges, l'editor barceloní les aplegà totes sota l'únic títol de "La ermita del Mont", que anteriorment designava tan sols una part d'aquests textos. En la meua edició, per mantenir-hi un criteri més acostat al de la primera edició en revista, m'he permès de modificar la intitolació de les parts, tot i mantenir, per al conjunt d'aquestes proses, la denominació inicial.

En els textos inèdits complementaris dels que integren el volum Excursions y viatjes, transcrits i anotats en apèndix a la present edició, mantinc els títols autògrafs de l'autor per designar-ne determinades parts. Així, en les anotacions del creuer pel Mediterrani de 1883, que Matheu intitula, pòstumament, "Mallorca", ultra mantenir aquesta designació global, conservo els encapçalaments --"30 mars" i "Artà"-- que figuren en el manuscrit i que foren respectats per l'editor. I, pel que fa als altres escrits inèdits, que designo generalment amb denominacions cronològiques,⁷² hi mantinc els encapçalaments interiors consignats per l'autor en els respectius manuscrits autògrafs.

2.4. Procés de redacció

Tot i que més endavant m'ocuparé de la transmissió textual dels escrits objecte de la present edició,⁷³ voldria dir dues paraules sobre el procés de redacció dels textos que integren el volum Excursions y viatjes. Exposaré tan sols uns quants aspectes d'aquesta qüestió, que donaran una idea forga exacta del rigor i el mètode seguits per Verdaguer en l'elaboració literària d'uns textos considerats sovint ocasionals i espontanis. No cal dir que les afirmacions que segueixen poden ser

comprovades, en la present edició, amb una lectura atenta i contrastada dels textos establerts i les seves variants, o confrontant-ne la redacció definitiva amb els esborranys incorporats en apèndix.

La comparació dels autògrafs definitius amb els respectius esborranys previs o primeres redaccions, és molt il·lustrativa de l'exigència de l'autor a l'hora de lliurar les seves produccions a la impremta. Fins i tot, les ampliacions o reduccions operades en el manuscrit definitiu il·lustren molt bé el rigor i l'autoexigència de Verdaguer en preparar un text per a la publicació. I, encara, cal tenir en compte les modificacions introduïdes a darrera hora, just abans de la primera impressió o damunt mateix de les galerades tipogràfiques.⁷⁴

2.4.1. Mètode de treball

Verdaguer prenia la major part de notes de viatge o d'excursió in situ, com ho testimonien els autògrafs conservats, i segons manifestà l'autor mateix al seu amic i biògraf Valeri Serra, a propòsit de les anotacions excursionistes de l'estiu de 1883:

«jo anava trascant i escrivint notes, a cada cim o cresta de serra prenia mes apuntacions [...]». (75)

Respecte a les notes d'aquell mateix estiu, i, més concretament, les que el poeta prengué durant el seu pas per Andorra, Esteve Albert ha escrit que

«Verdaguer féu aquests relats molt de correguda, segurament quan tingué un moment, de primer a Llorçs, després a Meritxell i, finalment, a Soldeu, mentre queien les primeres neus al seu davant». (76)

D'una manera més genèrica, extensiva a tota la seva producció literària, Casacuberta sintetitzava així el labor limae de l'escriptor:

«En els originals verdaguerians, la primera redacció sol ésser objecte de nombroses esmenes, addicions i supressions [...] Tot i la seva facilitat de redacció, tot i la propietat i la riquesa del seu lèxic espontani, tot i la consciència d'aquests avantatges que sens dubte devia tenir, Verdaguer es lliurà de ple a una aferrissada i delicada tasca de poliment dels textos, especialment si els destinava a la publicitat; i això no solament en els que enclouen conceptes més elevats [...] o que mostren una major complicació estilística, ans encara en els més planers [...] i això en totes les etapes de la seva producció». (77)

2.4.2. Reelaboració dels manuscrits

No és estrany, doncs, que Verdaguer reelaborés i revisés contínuament les seves anotacions de viatges i excursions, i que es resistís a lliurar a la impremta

els carnets de viatge o les ressenyes excursionistes abans de fer-ne una revisió o una segona redacció. Vegem-ho amb més detall.

a) "Excursió al Alt Pallars"

Verdaguer reféu les notes de l'excursió pirinenca de l'estiu de 1882 en preparar-ne una lectura pública a la seu de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, i exclogué de l'"Excursió al Alt Pallars" les anotacions urgellenques inicials, les impressions araneses i la ressenya de l'ascensió a la Maladeta d'aquella expedició estival.⁷⁸ En la reelaboració definitiva d'aquesta ressenya excursionista, a més de suprimir les datacions explícites dels respectius fragments, l'autor deixà de banda un seguit d'anotacions esparses --tradicions, rondalles, etc.--, preses durant aquell trajecte muntanyenc.⁷⁹

b) "L'aplech de Mongarre"

Aquest text és una reelaboració literària, en forma epistolar, d'unes notes preses in situ els dies 14 i 15 d'agost de 1883, en el curs de la llarga excursió per tot el Pirineu català. És interessant de comprovar les

modificacions introduïdes per l'autor en aquelles notes de carnet, pocs dies després, durant la mateixa expedició.⁸⁰

c) "Recorts de la costa d'Àfrica"

Les impressions nord-africanes del creuer pel Mediterrani de la primavera de 1883 es publicaren, deu mesos després, al setmanari vigatà "La Veu del Montserrat". Collell les havia demanades insistentment a Verdaguer, i n'aconseguí el text sense una revisió prèvia de l'autor.⁸¹ Era el primer reportatge d'aquestes característiques que Verdaguer donava a la impremta, i degué acordar amb l'editor --el títol ho sembla confirmar-- la publicació de les notes relatives als dos viatges al Magrib, amb exclusió de les anotacions corresponents a les dues visites a l'illa de Mallorca, les quals, com hem vist més amunt,⁸² romangueren inèdites en vida de l'autor.

L'editor vigatà intervingué, amb solucions personals, en la primera publicació d'aquelles notes africanes, com es pot comprovar en una lectura atenta de les variants del text definitiu. Més intervindria, però, l'autor mateix en una revisió posterior de les anotacions impreses, prèvia a una segona publicació del text

a càrrec de l'editor barceloní Francesc Matheu. En el curs d'aquesta reelaboració textual, Verdaguer incorporà a les seves impressions turístiques rondalles i versos, amplià descripcions geogràfiques de la costa del llevant peninsular, i, potser, suprimí unes anotacions sobre la ciutat de Tànger.⁸³

d) "A vol d'aucell"

A diferència del que ocorregué en la primera publicació de les seves notes africanes, les impressions del periple europeu de Verdaguer foren objecte d'una minuciosa i conscient reelaboració, per part de l'autor, abans de ser lliurades a l'amic i editor vigatà, perquè les estampés per primera vegada en les pàgines de "La Veu del Montserrat". Una lectura comparada de l'esborrany contingut en diferents quaderns de viatge --incorporat en apèndix a la present edició-- i del text manuscrit definitiu, fa veure clarament el procés de redacció d'aquestes notes.⁸⁴

Dos mesos i mig després de la tornada del viatge, en una carta a Collell tramesa des del santuari del Mont, Verdaguer s'excusa de no poder-li trametre encara el text de les seves anotacions europees, que l'amic i editor li devia haver demanat per a inserir-les en el

setmanari vigatà que dirigia:

«Mon viatge á Russia s'es quedat á Bar^{na} y vull revéurel, avans de determinar-me á estamparlo ó no.»
(85)

Collell degué insistir en la petició del text, i, dos mesos més tard, Verdaguer li prometé que li n'enviaria una part.⁸⁶ Una setmana després de la publicació del primer fragment d'"A vol d'aucell" al setmanari vigatà, Verdaguer comunicà a Collell que no podia enviar-li més prosa, "per no haver-mela tornada encara lo bo del Aulestia".⁸⁷

Verdaguer seguia amb atenció els successius lliuraments del text als lectors de "La Veu del Montserrat",⁸⁸ i no és pas inversemblant la hipòtesi d'una intervenció textual de l'autor damunt d'algunes proves d'impremta d'aquesta primera edició d'"A vol d'aucell".⁸⁹

Havent pogut reelaborar detingudament les seves anotacions europees abans de la primera edició en revista, la segona estampació en una publicació periòdica --com també la del volum Excursions y viatjes-- fou, pràcticament, una pura reimpressió d'aquella.

e) "La ermita del Mont"

Les proses que integren aquesta part del volum que comento degueren ser redactades per Verdaguer durant la seva estada al santuari del Mont, a l'estiu de 1884, o poc després.⁹⁰ L'autor tingué temps sobrat de revisar-les i reelaborar-les, abans de donar-les a la impremta.⁹¹ Altrament, no disposant dels autògrafs originals, no s'hi poden apreciar esmenes o modificacions en l'estadi de redacció manuscrita, previ a l'estampació en successives publicacions periòdiques.

Diguem, finalment, que l'exigència literària que s'imposava Verdaguer en totes les seves produccions, i el rigor estilístic a què sotmetia tots els seus escrits, poden explicar l'existència de moltes anotacions excursionistes i viatgeres inèdites, que l'autor devia voler sotmetre a una revisió aprofundida o a una reelaboració parcial. Per aquest motiu, és sobretot "per via d'inventari" --com feren els editors de les primeres obres completes de l'autor--⁹² que he gosat afegir, en apèndix, a la present edició crítica d'Excursions y viatjes textos inèdits verdaguerians de tema viatger o excursionista.

3. Estil i llengua

3.1. Excursions y viatjes i la prosa de Verdaguer

Excursions y viatjes és el primer llibre en prosa publicat per Verdaguer. El volum, com ja he dit més amunt,⁹³ és un recull d'escrius apareguts, entre 1883 i 1886, en dues publicacions periòdiques catalanes: "La Veu del Montserrat" i "La Il·lustració Catalana". Abans de fer conèixer les seves notes de viatge o d'excursió, Verdaguer havia donat a la impremta escassos textos literaris escrits en prosa: l'epíleg al poema Dos màrtirs de ma patria, de 1865;⁹⁴ el parlament pronunciat en inaugurar les "esbartades" l'any 1867 i publicat dos anys després;⁹⁵ el pròleg a La Atlántida, de 1877;⁹⁶ el discurs presidencial dels Jocs Florals de Barcelona, de 1881;⁹⁷ i la ressenya intitolada La romeria á Sant Francesch s'hi moria, de 1882,⁹⁸ no recollida posteriorment en cap aplec de proses de l'autor.

En la seva primera joventut el poeta es resistia a conrear la prosa, tot i els estímuls que rebia d'altres escriptors,⁹⁹ i els sovintejats intents, fallits més per exigència de l'autor que no pas per manca de possibilitats, com s'ha pogut comprovar amb la publicació

recent dels seus escrits inèdits i el seu ric epistolari.¹⁰⁰ En un altre lloc m'he ocupat detingudament d'aquestes primeres mostres, publicades o inèdites, de prosa verdagueriana, i no vull estendre-m'hi innecessàriament.¹⁰¹

Casacuberta subratlla el "poc cabal que Verdaguer féu, durant força temps, de la seva remarcable aptitud de prosista",¹⁰² i creu que és a partir de 1881 que "sembla esvair-se la seva injustificada aprensió envers la publicació de treballs en prosa, els quals des d'aleshores esdevenen menys esporàdics i més ambiciosos".¹⁰³ Quan, pel gener de 1878, a punt d'aparèixer el setmanari vigatà "La Veu del Montserrat", Collell li demana alguna col·laboració que no sigui en vers, Verdaguer li respon: "no m'vetx ab cor d'escriure res de prosa [...] senme tant difícil com sabs".¹⁰⁴ La insistència de l'amic, però, li féu escriure les cartes de "La romeria espanyola", aparegudes a "La Veu del Montserrat" l'octubre del mateix any.¹⁰⁵ L'any 1883 escriví per al setmanari vigatà una altra carta literària --L'aplech de Mongarre--, "la seva primera publicació en prosa descriptiva".¹⁰⁶ El mateix any, amb motiu de recensionar un volum d'escrits excursionistes, Verdaguer comparteix la idea expressada per Collell uns anys abans,¹⁰⁷ i constata que

«gracias a Deu, ja no son tot flors en l arbre del renaixement literari de Catalunya, ja no son tot poesias de certamen que naixen al matí per morir á la tarde, ni mes ni menos que las flors que han adornat lo sitial de la Reyna de la festa». (108)

3.2. Judicis crítics sobre l'estil

Una relació exhaustiva i una anàlisi dels judicis i les opinions de la crítica sobre la prosa verdagueriana fóra objecte d'un treball independent, que tinc el propòsit d'emprendre en una altra ocasió. En aquesta avinentesa, tanmateix, vull consignar algunes manifestacions d'escriptors i crítics, de tendències molt diverses, sobre la qualitat i la importància dels escrits en prosa de Verdaguer, especialment les relacions viatgeres i excursionistes objecte de la present edició.

Les escasses mostres de prosa literària publicades per Verdaguer abans de "L'aplech de Mongarri" meresqueren del crític Ramon D. Perés la següent opinió:

«[Verdaguer] es també excelent prosista encara que siguin pocs sos treballs no poétichs y es innegable qu' ha portat á la llenga catalana á una altura en que no té res qu' envejar á cap altre y sí molt de qu' esser envejada». (109)

Deu mesos abans de l'aparició del volum Excursions y viatges, mentre apareixien en les pàgines de "La Il·lustració Catalana" els relats verdaguerians dels seus recorreguts turístics, el vigatà Francesc Rierola elogià l'aptitud de l'autor per a la prosa literària:

«A un viaje que el poeta emprendió por la costa africana del Mediterráneo, y á otro por el centro de Europa hasta San Petersburgo, debemos unas notas de viaje escritas á vuela pluma, pero que por sí solas acreditan á su autor de óptimo prosista.» (110)

Arran de la mort de Verdaguer, Jeroni Zanné escriví que l'autor de Canigó "era un prosista eminentíssim",¹¹¹ i, en una carta que romangué inèdita fins a 1930, Fèlix Sardà i Salvany era molt explícit respecte a la conveniència d'editar la prosa verdagueriana:

«Em sembla que seria bo publicar en un tomet els escrits "en prosa" del nostre poeta. A mi m'agraden tant com els versos i de vegades més [...] La prosa és riquíssima, i jo voldria que es tornessin prosa la meitat de les poesies...» (112)

L'any 1908, Miquel dels Sants Oliver escrivia:

«Dolor gran es que en Verdaguer no hagués escrit més llargament en prosa catalana i que [...] no siguin més llegides i conegudes les mostres que en tenim. En mig de la general desorientació que s'observa, ningú com ell hauria pogut revelar el sentit intern de l'idioma, perquè ningú [...] n'ha tingut com ell el secret i n'ha posseït i viscut l'unitat i la continuïtat.

En Verdaguer no es un castic que estrefà l'estil dels vells autors [...] la prosa den Verdaguer no es imitada: es una vena que continua [...]» (113)

El 1915, l'amic i biògraf de Verdaguer Valeri Serra i Boldú constatava que "tots los escrits en prosa que Mossen Cinto ha donat a la estampa han sigut justament celebrats", i considerava que la prosa verdagueriana tenia la mateixa qualitat que la seva poesia.¹¹⁴

El mateix any, el crític Alexandre Plana es planyia que Verdaguer "no hagués posat tots els seus sentits en la creació d'una prosa, que hauria estat florida¹¹⁵ i, a més, fruitosa".¹¹⁶ Segons Plana, "Verdaguer, [...] alliberat en la prosa de les preocupacions de la rima, hi donava al català un valor musical vivíssim".¹¹⁷

El 1918, en reimprimir parcialment el volum Excursions y viatges de la seva "edició popular" de les obres completes de Verdaguer, Francesc Matheu hi afegí una nota introductòria, en la qual, entre altres coses, expressava judicis com aquests:

«[el] coneixement del idioma no's nota solament en els versos [...] sinó sobre tot en la prosa, escrita sempre planerament, ab gran senzillesa, sense màcula d'afectació ni regust d'estrangeria, y revelant en totes ses flexions la més genuina catalanitat. Es una prosa pagesa, ja que arrenca del lèxich y de la construcció montanyenchs, y senyora per la sobrietat, la justesa y'l bon gust ab qu'es usada pel narrador.

Les narracions que mossèn Cinto va llegir a la nostra literatura [...] recorden la paraula viva del autor als qui'l coneguerem y tractarem. Llegir la seva prosa, tan natural en giros y en expressió, es gayrebé com sentirlo a ell. [...] en sos relats d'excursions, de llegendes y de tradicions locals, evoquem la seva figura, 'l séu gest, les inflexions de sa veu, y'ns apar veure'l encara, sempre bondados y retret, fent camí per les comarques més accidentades de nostra terra.

[...] Sos recursos d'escriptor són molts; però la sobrietat y l'harmonia del séu estil valen encara més [...].» (118)

En el decenni 1920-30 diversos escriptors i crítics coincideixen a valorar positivament la prosa de Verdaguier. Lluís Via, per exemple, la troba "nèta d'affectació y d'estrangeria";¹¹⁹ Josep M. Capdevila fa seves les opinions de Miquel dels S. Oliver, i es prodiga en els elogis:

«L'estil és pur i sobri; el verb té nervi; els adjectius, color. [...] Hi ha en la prosa d'En Verdaguier un gust per la paraula, pels lligaments de les frases, pel moviment de l'estil, que [...] el fan un mestre de la prosa.

[...] de llarg a llarg de ses petites obres de prosa trobariem notes descriptives, impressions, de vegades algunes paraules, plenes de gràcia viva». (120)

En un article a "La Publicitat", amb motiu del cinquantenari de la publicació de L'Atlàntida, hi llegim:

«la seva prosa [avui] es pot esmentar per model

[...] hi trobareu tresors de tota mena: fluència en els discursos, evocació en la narració de caminades i de viatges; escalf i vibració en els articles escrits en defensa pròpia [...] model d'estil polèmic [...]; una invenció sempre viva, una observació clara, una gràcia, una suavitat, ritme, melodia.

La musicalitat de la prosa de Verdaguer! Heus aquí la urna d'or dins de la qual es contenen les seves altres perfeccions. És un or puríssim [...] sense barreja de cap escòria [...].» (121)

Manuel Brunet, a les planes del mateix periòdic, parlava de "la gràcia de Verdaguer, una manera de dir, d'expressar-se, d'oferir-se, d'insinuar-se sense necessitat de posar el cor sobre la taula", i destacava uns quants elements que, a parer seu, la constituïen:

«un cert primitivisme, el gust per l'idioma i la dèria de paladejar els mots, la franquesa de l'estil [...] l'afició als diminutius i a la miniatura, la imatgeria rústica i la tradició de la cultura eclesiàstica vigatana, que escampa damunt la prosa un polsim especial d'academisme i popularisme». (122)

En el decenni següent, J. V. Foix veia en la prosa verdagueriana "un fons dadaista, això és, una voluptuosa complaença a lligar mots i mots no pas seguint un ordre intel·lectual, ans joiosament sensual".¹²³ I Joaquim Folguera percebia en Verdaguer "més que un poeta [...] un excel·lent prosista".¹²⁴

L'esmentat J. M. Capdevila encapçalava una antologia de la prosa de Verdaguer amb aquestes paraules:

«Verdaguer treballava la seva prosa tant i més que el seu vers [...] El seu art és tan complicat com savi. és hàbil fins a donar gairebé sempre la sensació de l'espontani [...] el detall domina sobre el conjunt [...]

Verdaguer feia aquests treballs d'orfebreria amb les maneres de dir més vives i corrents; no usava mots i maneres de dir si no eren d'ús; els aprenia del poble [...] estudiava la llengua amb escrúpol de bon artista [...]

El llenguatge de Verdaguer [...] és meravellósament exacte i fi [...] la prosa de Verdaguer ens revela [...] les seves grans dificultats vençudes. [...] tota la seva obra és sortida d'un treball pacientíssim, d'un estudi infatigable». (125)

El 1937, Rafael Tasis insisteix en la vàlua de la prosa verdagueriana:

«Su prosa, hija directa de su contacto con el pueblo, de su condición de campesino catalán, tiene la misma calidad de sus mejores momentos poéticos. Enamorado del paisaje catalán, nutre su vocabulario en la fuente viva de la tradición oral y prescinde de la erudición polvorienta [...]. Verdaguer [...] da bellos modelos a la prosa descriptiva.» (126)

Després de la guerra civil, amb motiu del centenari del naixement de Verdaguer i el cinquantenari de la seva mort, es publicaren nombrosos treballs d'estudi i de crítica de l'obra verdagueriana. En destacaré alguns judicis sobre la prosa literària.

Carles Riba, en un parlament commemoratiu de la primera d'aquelles efemèrides, qualificà la prosa de

Verdaguer de "neta, orgànica i sòlida".¹²⁷

E. Granier-Barrera dedicà a la prosa verdagueriana un "penetrant article" --segons R. Guilleumas--,¹²⁸ "en el qual tracta de fixar algunes de les característiques de la prosa de Verdaguer". Pel seu interès, l'extractaré in extenso:

«El poeta Verdaguer era un gran prosista [...] La prosa de Verdaguer és [...] bona prosa de gran poeta [...] Simple, clara, natural prosa.

[...] trobem que aquella prosa [la de les notes de viatge] recorda la de Voltaire [...] modèlica prosa descriptiva del carnet del viatger [...] tot és normal, tot és natural. Sigui quin sigui el tema o la idea, el moment o el to, dominen la lògica, l'ordre, la claredat [...] les qualitats primeres de tota prosa [...].

Hi ha també un ritme. I quin ritme! La prosa de Verdaguer conté tanta música com claror. L'alternança de frases, de terminacions, de cadències, és infinita i sempre nova. [...] Els períodes, les frases mateixes, tot és llarg i folgat, però sempre amb mesura. [...]

Una altra característica de la prosa verdagueriana és [...] la riquesa. El vocabulari del poeta era vastíssim, veritable pedrera on sempre troba matèria el nostre idioma modern. L'instrument del prosador era el mateix. [...] Els adjectius, els adverbis, els diminutius, tot tindrà aplicació adequada. [...]

I si les imatges són nombroses i escaients, les idees són nombroses també. La riquesa d'idees multiplica la de les imatges belles. La ideació verdagueriana no és solament imaginativa. Les associacions d'idees són en ell profundes, entreteixides, ben travades [...]. La seva prosa és densa, potent i [...] viril.» (129)

L'any 1952, el pròleg de J. V. Foix a una antologia de la prosa de Verdaguer constituïa, en paraules de l'esmentada R. Guilleumas, "una contribució, si no estrictament científica, plena d'intuïcions molt ben dites sobre el tema".¹³⁰ Després d'enumerar detingudament les virtuts de la prosa verdagueriana, Foix conclou que aquesta, "en els límits de la prosa literària al seu temps i al nostre país, és encara vàlida avui".¹³¹

En una ressenya periodística del volum de Josep M. de Casacuberta Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques,¹³² el crític Josep M. Junoy confessava que "tanto o más que por su ingente obra poética, me he sentido en todo tiempo atraído por su prosa, natural, sencilla, maravillosa".¹³³ I s'exclamava:

«¡Prosa de milagro! ¡Trabajada y espontánea! ¡Llena de resonancias eruditas y saturada de aromas silvestres!» (134)

Tot seguit concretava aquesta afirmació vehement:

«Como se puede comprobar mejor esto es leyendo sus páginas que podríamos llamar excursionistas. ¡Qué poder topográfico y pictórico (sin cargar jamás la memoria ni la paleta) el suyo!» (135)

Alexandre Galí, en una anàlisi estilística de la prosa catalana moderna, escriví que, en la fase de re-

construcció del català literari, a la segona meitat del segle XIX, Verdaguer fou «el model més perfecte de la prosa planera --i de retop un dels models més perfectes de la prosa catalana». ^{135bis} I, tot seguit, il·lustra aquesta afirmació amb dos fragments d'Excursions i viatges, el primer dels quals --les primeres ratlles de l'anotació sobre Colònia, d'"A vol d'aucell"-- considera «una obra mestra d'estil». ^{135ter} Afegeix, encara, que «en aquests viatges es veu com la prosa de Verdaguer va afinant-se i perfeccionant-se». ^{135quater}

L'any 1966, Josep Pla considerava la prosa de Verdaguer "insuperada, magnífica", ¹³⁶ i, anys després, en un dels seus darrers escrits, insistia en l'elogi dels textos en prosa del gran poeta:

«Per a saber escriure una mica el català s'ha de llegir constantment la prosa de Verdaguer, sobretot [...] els seus escrits de viatges per Europa i [...] pel nord d'Àfrica [...] Verdaguer és un [...] prosista d'una utilitat sense rival possible.» (137)

En un rellevant estudi sobre la vida i l'obra de l'autor de Canigó, Ramon Xuriguera fa un seguit d'apreciacions sobre la prosa verdagueriana, la qual creu que "segueix un ritme ascendent cap a la maturitat". ¹³⁸ Els escrits en prosa de Verdaguer constitueixen, per a aquest estudiós, "una pedrera de troballes, de gràcies i

de lliçons".¹³⁹ Després de valorar detingudament els aspectes més rellevants de l'estil d'aquests escrits, Xuriguera afirma que Verdaguer

«restaurà [...] prou elements per a fer de la prosa una expressió noble i bella, la primera de les proses de la Renaixença que té una volada artística [...] que a desgrat de l'embolcall romàntic [...] marca els solcs de la prosa actual». (140)

I assevera, amb fina percepció:

«Allà on cal cercar l'espurneig en la nota descriptiva i l'avidesa de sentir dringar la llengua, i la imatge, i l'encís de la contemplació del món, és en Excursions i viatges [...] Són unes impressions directes, vives, algunes sense treball literari, d'altres amb més ambició». (141)

Xuriguera creu que "la prosa de Verdaguer ofereix l'alt interès dels elements que la formen";¹⁴² hi distingeix "la preocupació per la paraula, pels seus replecs, pel seu to [...] una escaient sintaxi";¹⁴³ remarca que "l'esforç traspua molt sovint per damunt de formes que semblen espontànies";¹⁴⁴ i, finalment, conclou:

«Tota la construcció de Verdaguer s'explica per l'encert de l'element: triar, comparar, encaixar, sospesar la sonoritat d'un balanceig, il·ligar i arribar a establir una unitat [...] és una funció pacient i acarnissada, la qual [...] comprèn sempre per la solidesa dels fragments.

La bondat de l'element hi és tal, que ha triomfat dels embats filològics posteriors i resta consolidat en l'actual llengua literària.» (145)

Poc després, Maurici Serrahima parlava de "la revolució que [els llibres de viatges de Verdaguer] iniciaven en la prosa renaixent",¹⁴⁶ i afegia, com una reserva no pas necessàriament negativa:

«és possible que el punt inevitable de prosaisme que produeix en aquests dietaris el trencament de la unitat narrativa contribuís a fer-ne, encara amb més eficàcia, els models per a una prosa nova i normal». (147)

En l'estudi dedicat al setmanari vigatà "La Veu del Montserrat", Maties Ramisa ha fet notar que

«la capacitat periodística de Verdaguer [...] es revelà [...] amb una prosa de gran qualitat literària i periodística, molt per damunt del periodisme del mateix Collell». (148)

I en el mateix sentit s'ha pronunciat darrerament l'estudiós del periodisme català Josep Maria Casasús:

«Jacint Verdaguer [...] representa la primera renovació pregonada i determinant de la nostra prosa descriptiva, que esdevé més funcional, més clara, més concisa, més real [...] una prosa informativa, susceptible de ser llegida per tothom.» (149)

Una darrera opinió, encara, a propòsit de les seves notes excursionistes, l'ha expressada recentment un historiador d'aquest esport a Catalunya:

«Mn. Cinto [...] ens apareix en els seus escrits en prosa sorprenentment sobri i ponderat, ben escàs d'auxesi. N'és un bon exemple [...] l'excursió a l'Alt Pallars i totes les altres proses dels volums [sic] Excursions i viatges [...] en els [llibres] de prosa ha d'ésser reconegut com el pare de la moderna prosa literària catalana.» (150)

En presentar els escrits en prosa de l'època de joventut de Verdaguer, que havien romàs inèdits, Casacuberta n'enumerava els trets estilístics que els caracteritzaven:

«claredat, justesa d'expressió, abundància de lèxic, ductilitat, ritme, períodes sovint llargs i folgats però amb mesura, verisme en les descripcions, riquesa en els detalls». (151)

Per a aquest estudiós, en els textos narratius dels anys 1867-69 "l'estil verdaguerià ha adquirit bona part de les característiques que sempre més el distingiran".¹⁵² No cal dir que subscric totalment l'opinió de Casacuberta pel que fa a les notes excursionistes i viatgeres objecte de la present edició, i convido el lector a comprovar-ho en una lectura atenta de les pàgines que les contenen.

3.3. Tècniques literàries i recursos estilístics

Les anotacions excursionistes i viatgeres que comentem són, fonamentalment, narratives. El to expositiu i lineal és el més emprat per l'autor a l'hora de relatar les seves vivències turístiques o muntanyenques. Destacaré, tanmateix, algunes tècniques literàries i alguns recursos estilístics utilitzats per Verdaguer en aquestes impressions, que les fan comparables a les publicades pels millors escriptors del seu temps.

3.3.1. Elements narratius

Deia suara que l'exposició de fets i vivències en les anotacions verdaguerianes és, generalment, lineal. En algun cas, però, l'autor recorre a la transcripció de rondalles, llegendes o tradicions orals. Aquest recurs narratiu és especialment destacable en les notes pirinenques i en les impressions africanes, en la reelaboració de les quals prengué molta importància la inclusió de fragments narratius de base oral i popular.

De vegades, Verdaguer introdueix en l'exposició lineal dels fets una mena d'exempla moralia, que confirmen les seves apreciacions. Així, el "cas" reprobable

d'uns paquetaires reportat en «L'aplec de Montgarri»,¹⁵³
o la "mostra" de la intolerància calvinista a la ciutat
de Ginebra.¹⁵⁴

En alguna ocasió, finalment, Verdaguer inclou en la
narració estrofes senceres de poemes: uns versos ita-
lians, sense indicació d'autor;¹⁵⁵ una estrofa de Mis-
tral;¹⁵⁶ fragments d'invocacions marianes¹⁵⁷ o d'al-
tres textos devots,¹⁵⁸ o, fins i tot, alguna autocita-
ció.¹⁵⁹

La inclusió de fragments com els esmentats compor-
ta, alguna vegada, el trencament de la unitat narrativa,
però crec que no perjudica pas el resultat del conjunt.

3.3.2. La descripció: el paisatge

En les anotacions verdaguerianes de viatges i d'ex-
cursions, la descripció predomina sobre la narració.
Aquesta tècnica literària, advertida per Casacuberta ja
en les proses juvenils de Verdaguer,¹⁶⁰ confereix al
conjunt d'aquelles anotacions un valor paisatgístic molt
considerable. Sovint sembla seguir al peu de la lletra,
des d'una sensibilitat romàntica, la màxima horaciana
"ut pictura poesis", tal com he fet observar anterior-

ment.¹⁶¹ Si el primer text d'Excursions y viatjes publicat a la premsa --"L'aplech de Mongarre"-- ha estat qualificat de "prosa descriptiva",¹⁶² els altres textos que integren el volum admeten la mateixa qualificació, atès el pes que hi prenen les descripcions.

Ja Maragall, en fer l'elogi de Verdaguer com a excursionista,¹⁶³ havia fet notar la importància de la descripció paisatgística en els escrits excursionistes de l'autor de Canigó:

«lo panoràmic, la configuració del terrer, els replecs de les montanyes, el curs dels rius, es lo que més l'interessa. Y de tant en tant surt el poeta, l'èpic, ab les amples descripcions metafòriques com la grandiosa de la desfeta dels abets de Sant Joan de l'Erm». (164)

Descripcions com les de les proses de "L'ermita del Mont" han merescut que aquesta "perfecta reseña montañera" hagi estat vista com "un pequeño tratado descriptivo del Ampurdán".¹⁶⁵ I, a propòsit d'aquestes descripcions, la que Verdaguer fa d'una tempesta procedent del Canigó¹⁶⁶ presenta un cert paral·lelisme formal amb la que Victor Hugo introduí en la tercera carta de Le Rhin:

«Le soir approchait, le soleil déclinait, le ciel était magnifique. Je regardais les collines du bout de la plaine qu'une immense bruyère violette recouvrait à moitié comme un camail d'évêque. Tout à coup je vis un cantonnier redresser sa claie couchée à terre et la disposer comme pour s'abriter dessous. Puis la voiture passa près d'un troupeau

d'oies qui bavardait joyeusement. --Nous allons avoir de l'eau, dit le cocher. En effet, je tournait la tête, la moitié du ciel derrière nous était envahie par un gros nuage noir, le vent était violent, les ciguës en fleur se courbaient jusqu'à terre, les arbres semblaient se parler avec terreur, des petits chardons desséchés couraient sur la route plus vite que la voiture, au-dessus de nous volaient de grandes nuées. Un moment après éclata un des plus beaux orages que j'aie vus. La pluie tombait à verse, mais le nuage n'emplissait pas tout le ciel. Une immense arche de lumière restait visible au couchant. De grands rayons noirs qui tombaient du nuage se croisaient avec les rayons d'or qui venaient du soleil. Il n'y avait plus un être vivant dans le paysage, ni un homme sur la route, ni un oiseau dans le ciel; il tonnait affreusement, et de larges éclairs s'abattaient par moment sur la campagne. Les feuillaiges se tordaient de cent façons. Cette tourmente dura un quart d'heure, puis un coup de vent emporta la trombe, la nuée alla tomber en brume diffuse sur les coteaux de l'orient, et le ciel redevint pur et calme. Seulement, dans l'intervalle, le crépuscule était survenu. Le soleil semblait s'être dissous vers l'occident en trois ou quatre grandes barres de fer rouge que la nuit éteignait lentement à l'horizon.* (167)

Alguns fragments descriptius prenen tanta importància que esdevenen textos independents. Així, les notes de la trobada de pastors i pagesos gascons en una ermita aranesa constituïran una relació marcadament descriptiva, publicada en forma de carta literària.¹⁶⁸ Entre els escrits inèdits, l'anotació que descriu la sega a la Cerdanya¹⁶⁹ constituirà, reelaborada posteriorment, una bella prosa descriptiva.¹⁷⁰

De vegades, la descripció geogràfica és un recurs que permet a l'autor un seguit de reflexions personals

sobre aspectes històrics o mítics dels indrets contemplats. L'exemple més eloqüent és, potser, la descripció panoràmica dibuixada per l'autor des del cim de la Maladeta.¹⁷¹ Història i mite, sentiment i ideologia, s'entrellacen en una descripció subjectiva i metafòrica d'un paisatge real:

«¡Qui hagués pogut conèixer tots aquells fronts desiguals, y anomenar-los per son nom! ¡Qui hagués pogut notar una sola lletra de l-història de quiscun en cartera, una sola fetxa de llurs històries de mils y milions d'anys! En aquell anyoch de montanyes verdoses del mitj morí Roldan ab tots los pars de Fransa; d'aquell altre més llunyà [...] ne baixà Pelayo a comensar la més gran y gloriosa de les reconquistes [...]» (172)

En tota descripció, Verdaguer és precís en la denominació dels accidents naturals, els arbres, els ocells, les plantes i les flors. Quan no en sap el nom, n'afina les característiques:

«En los jardins dels chateaux y de les viles veig plantes y arbres desconeguts per mi, de flors blanques, vermelles i de mil colors». (173)

La importància de la descripció en les notes excursionistes de Verdaguer ha estat destacada per Ramon Xuriguera en un valuós estudi de la prosa de l'autor:

«l'espectacle de la naturalesa [...] el penetrava pertot. [...] descriu el paisatge amb senzillesa o l'exalta amb canvis sobtats de to. En ambdós casos

cerca l'ajut de la història o recorre a la llegenda [...] Les seves observacions són pels rius, pels arbres, per les esglesioles, pels accidents naturals». (174)

3.3.3. Figures retòriques

a) Evocacions i comparacions

En les seves impressions africanes i europees Verdaguier evoca reiteradament Catalunya, i estableix sovint comparacions entre el país que visita i el propi, que no sap oblidar. Aquest tret d'estil, típicament romàntic, defineix molt bé les proses turístiques verdaguerianes, i es troba també en les pàgines del Dietari d'un pelegrí a Terra Santa, publicat poc després del volum que comento. No m'allargaré amb exemples d'aquest recurs estilístic, d'una banda, perquè alguns ja han estat analitzats en un altre lloc d'aquest treball,¹⁷⁵ i, de l'altra, perquè han estat sobradament destacats per diversos estudiosos.¹⁷⁶ Vull recordar, només, el judici de Maragall, en remarcar aquest tret característic de les proses viatgeres de Verdaguier:

«els seus ulls camperols refereixen sempre'ls paisatges nous an aquells de la terra propria que hi porta tant impresos [...] Pena amidar les terres de tota Europa té un patró ben senzill y ben just: Catalunya o la plana de Vich: es el patró natural, el popular, el que tot fill del camp porta indestructible per tot lo món a través». (177)

En els escrits de viatge inèdits trobem també el mateix recurs evocador dels textos publicats. La descripció de la badia de Santander, per exemple, corrobora l'afirmació de Maragall suara al·ludida:

«Los voltants de la ampla bahia de Santander són [...] per demés bonichs y pintoreschs [...] Hi ha valls y montanyas, turons de Sant Jordi y Sabassona, Collsacabras y Monsenys [...]» (178)

La comparació s'estableix, també, entre aspectes del país visitat i el record personal dels seus equivalents en altres països, que l'autor ha tingut ocasió de conèixer. Vora el Bàltic, per exemple, la població de Kahlberg "blanqueja [...] com altra Cádiz en mitx de les ones".¹⁷⁹ Aquest procediment és molt característic de Chateaubriand¹⁸⁰ i força utilitzat pels altres autors romàntics.

b) Apòstrofes i personificacions; imatges i metàfores

Un recurs estilístic emprat sovint per Verdaguer en les seves notes de viatge és l'apòstrofe o interpel·lació, mitjançant la qual Verdaguer s'adreça, generalment, a éssers inanimats:

«¡Oh, Catalunya estimada, com me persegueix ta hermosa imatge pertot arreu, y com les montanyes

més altes d'Europa me fan pensar ab las tevas, y com las primeras belleses de la creació me fan anyorar i estimar tes inestimables belleses! ¡O, Montserrat! ¡Oh, Pirineus, Monseny i Canigó! Jo us veig passar [...] davant mos ulls que plóran d'anyorament, y vostre dolc recort s'uneix a la calitja per distraure'm de la enlluernadora vista del Jungfrau [...] y del Monblanch [...]* (181)

En les seves notes de viatge Verdaguer recorre sovint, també, a la prosopopeia. Muntanyes, rius, pobles i ciutats són descrits amb atributs i comportaments humans. Vegem-ho amb uns quants exemples.

La població pallaresa d'Araós està "galanment asseguda vora'l riu";¹⁸² la ciutat de Ginebra està "indolentment recolzada al repeu de la montanya Salève [...] com una hermosa obrera";¹⁸³ la part antiga d'Alger "apar s'enfile montanya amunt, no per dominar, sinó per amagar-se y escapar de la ruina que se li espera".¹⁸⁴

"Fins a mitx cos, a hont li arriban las montanyes veïnes, [el Salòria] està vestit de pinedes";¹⁸⁵ el Montblanc, "coronat de neus eternes [...] aguayta per damunt de totes les serres vehines, com un pastor que vetlla son blanch remat, que blanqueja entre la boyra".¹⁸⁶ Aquesta darrera comparació metafòrica en recorda altres de semblants usades per escriptors coneguts de Verdaguer.¹⁸⁷ En els textos inèdits les muntanyes són comparades a formacions militars, recurs molt uti-

litzat pels escriptors romàntics: 188

«Lo Mont Perdut, Vignemale, lo pich du Midi, clapejats y coronats de neu, aixecàvan ses testes gegantines a occident, com a capitans d'una armada de gegants que sortís de la mar darrera son capdill, que feya llampurnejar a mos peus sa corassa de plata, ampla com lo pla de Barcelona». (189)

El cabdill, en aquest cas, és el massís de la Maladeta, que Verdagner no dubta a qualificar de "lo Goliat de nostras montanyes". 190

Altres vegades l'autor veu les muntanyes com bastions inexpugnables. Així, el pic andorrà de Casamanya "és una fortalesa, ab ses torres avansades, sas trone-ras, sas guaytas". 191

En un altre lloc d'aquest estudi he esmentat les personificacions de què són objecte els diferents rius europeus que Verdagner té ocasió de conèixer: el Roine, el Rin, el Neva... Hi remeto el lector per estalviar-me'n exemples. 192

Podria fer esment, encara, d'imatges i comparacions metafòriques, típicament romàntiques, escampades arreu de les notes verdagnerianes de viatges i d'excursions: una cova d'Artà és vista com una catedral; 193 un convent alemany, deshabitat, és per a Verdagner "un niu sense aucells, [que] plora y s'anyora entre ombrívols arbres", 194 etc.

3.4. Caracterització lingüística

En aquest apartat destacaré tan sols algunes de les particularitats que presenta la llengua dels textos en prosa de Verdaguer analitzats aquí, i deixaré per a una altra ocasió un estudi més aprofundit i sistemàtic d'aquest aspecte dels escrits verdaguerians, fonamental en l'aportació literària de l'autor.

3.4.1. Ortografia

La lectura contrastada dels manuscrits autògrafs dels escrits viatgers i excursionistes de Verdaguer i de les seves respectives publicacions revela l'adopció pel poeta d'una ortografia menys arcaitzant que la imposada pels seus amics editors (Collell, Matheu), amb els quals, tanmateix, l'autor compartia la major part dels criteris ortogràfics. En línies generals, per exemple, Verdaguer se servia menys de la y i de la h medials que els seus editors: mots com "país", "veinat", "veuen", "riuen"... dels textos manuscrits, apareixen grafats "pays" o "pahís", "veynat" o "vehinat", "vehuen" o "vehuen", "rihuen" o "riuhén"... a les pàgines de les revistes o del volum que els aplega. Les solucions fabria-

nes avant la lettre són constatables, sobretot, en els esborranys i en les primeres redaccions dels escrits esmentats. En els esborranys d'"A vol d'aucell" --transcrits en apèndix-- a penes apareixen h intervocàliques com el lector té ara ocasió de comprovar.

Atesa la cronologia de la redacció dels diversos manuscrits, podem observar-hi una certa evolució del sistema ortogràfic de l'autor. Així, la grafia de les proses --inèdites-- dels anys 1875-76 difereix un xic de les redactades nou o deu anys després. En aquelles, per exemple, apareix alguna ñ en lloc del dígraf ny,¹⁹⁵ única grafia utilitzada en els escrits dels anys 1882-84, o bé alguna x palatal intervocàlica, en lloc del dígraf ix,¹⁹⁶ utilitzat en escrits posteriors.¹⁹⁷

En els escrits de referència Verdaguer no se serveix mai de la g, influït potser pel rebuig d'aquest signe en les successives propostes ortogràfiques de l'Acadèmia de Bones Lletres.¹⁹⁸ Val a dir que, a diferència del volum Excursions y viatjes --imprès per Francesc Matheu a començaments de 1887-- , on la g és inexistent, la primera edició de Canigó, impresa un any abans per Fidel Giró, enregistra un ús abundós d'aquella grafia, que no es correspon pas, tanmateix, amb els manuscrits autògrafs del poema.¹⁹⁹

Pel que fa a la lletra z, Verdaguer l'usa, en els seus manuscrits, per representar el so sibilant alveolar sonor:

a) en posició inicial: "zenit",²⁰⁰ "zenitals",²⁰¹ "zinch";²⁰²

b) en posició medial, després de consonant, ocasionalment: "s'endzina",²⁰³ "recolzada",²⁰⁴ "bronzo",²⁰⁵ "dotze",²⁰⁶ "tretze",²⁰⁷ "catorze".²⁰⁸ De vegades, però, potser a imitació de la grafia castellana equivalent, Verdaguer escrivia g per representar el mateix so sonor després de consonant: "sencgill",²⁰⁹ "sencgilla",²¹⁰ "sencgilles".²¹¹

En alguns casos aquest signe és utilitzat per l'autor per representar aquell so sonor en posició intervocàlica, segurament per influència del castellà: "cervzea",²¹² "lapizlzuli".²¹³ I, encara, alguna vegada, per representar el so sibilant alveolar sord, probablement també per mimetisme de la grafia castellana: "Provenza",²¹⁴ "Suza".²¹⁵

Vull destacar la vacil·lació de l'autor pel que fa a la terminació dels plurals femenins (-as / -es) en els manuscrits de les proses que comento. S'observa un predomini de les terminacions en -es en les redaccions més elaborades, preparades per a la impremta.²¹⁶ En

canvi, en els esborranys o primeres redaccions s'aprecia una major presència de terminacions en -as.²¹⁷ Tot fa pensar en un doble sistema de l'autor: d'una banda, una grafia espontània, coincident amb la defensada per Bofarull i els partidaris del "català que ara es parla", que li feia escriure aquells plurals femenins en -as; de l'altra, l'adhesió voluntària a la proposta d'Aguiló --adoptada també per Collell i per Matheu, els seus editors-- de resoldre en -es les mateixes terminacions.²¹⁸

Quant a l'accentuació, la lectura dels autògrafs verdaguerians objecte de la present edició no em permet pas compartir l'afirmació de Mila Segarra que l'autor usava "dos accents gràfics, l'agut i el greu, per marcar [...] el tancament i l'obertura de les ee i les oo [...] si fa no fa a la manera actual".²¹⁹ Dels manuscrits que transcriu, se'n desprèn una constatació ben diferent: Verdaguer utilitzava només un accent gràfic en els seus escrits en prosa, tant en esborranys o en primeres redaccions com en textos més elaborats o definitius. Tanmateix, els criteris que han guiat la present edició m'han obligat a distingir sempre, amb dos accents gràfics, el grau d'obertura de les vocals esmentades, així com el de les altres vocals.²²⁰ Molt sovint, encara, Verdaguer no fa ús de cap mena d'accent gràfic per

indicar la tonicitat d'una vocal, tot i trobar-se aquesta en una posició que demana, com en castellà, una indicació gràfica en aquest sentit.

Pel que fa a la puntuació, els autògrafs d'Excursions y viatjes no difereixen gaire dels escrits en prosa verdaguerians del mateix període (cartes, etc.). Hi és pràcticament sistemàtica l'omissió de l'apòstrof, en lloc del qual, en el cas de l'elisió de la vocal de l'article determinat, del pronom reflexiu o el de tercera persona, o de la preposició de, és ocupat per un espai en blanc. Tan sols trobem un signe gràfic per indicar elisió vocàlica en algunes combinacions pronominals, enclítiques o proclítiques, i encara de forma ocasional.

3.4.2. Morfologia i sintaxi

Comentaré, en primer lloc, unes quantes particularitats morfològiques de la llengua d'Excursions y viatjes, observades sobretot en els manuscrits autògrafs.

Pel que fa a la morfologia nominal, Verdaguer usa sistemàticament la forma lo per a l'article determinat masculí. La vocal --tant en el singular com en el plural-- sofreix una elisió, no expressada amb cap signe

gràfic, en contacte amb un mot començat o acabat també en vocal. Aquesta elisió, tanmateix, no és pas sistemàtica, com ho demostren diversos exemples dels textos manuscrits.²²¹ El mateix es pot dir dels pronoms febles de tercera persona lo i los, i del pronom reflexiu se.

Verdaguer se serveix comptades vegades del possessiu múltiple llur.²²² La forma habitual, en aquests casos, és la mateixa del possessiu individual, que Verdaguer resolia generalment en son, sa, sos, ses.²²³

Els demostratius més usats, en els escrits de viatges autògrafs, són --ultra aquell, molt abundant-- eix, aqueix i aquest, amb alguns --pocs-- exemples d'est.²²⁴ A remarcar, encara, l'ús ocasional d'assò, al costat del més general això.^{224bis}

L'any 1881, en un assaig sobre L'Atlàntida, Tolrà de Bordas féu notar l'abundor d'adjectius acabats en -ívol en aquella obra poètica de Verdaguer, i assenyala que bona part d'aquests adjectius, "si poétiques et si élégants dans le Limousin [...] n'étaient guère employés avant Verdaguer".²²⁵ D'altra banda, el sufix en qüestió fou usat pels autors catalans medievals, en els quals ha estat interpretat en funció de l'"expressivitat popular" que atorgava als seus escrits.²²⁶

En les anotacions d'Excursions y viatjes Verdaguer fa un ús sovintejat d'aquesta mena d'adjectius, amb la particularitat de deixar-ne invariable, en alguns casos, la terminació: "hermosura varonívol",²²⁷ "per fer-la més ombrívol y misteriosa",²²⁸ "la jovenívol y religiosa costum".²²⁹ No es tracta pas d'errors d'escriptura --tan freqüents, d'altra banda, en Verdaguer--,²³⁰ ja que en un autògraf definitiu de Canigó, coetani de les proses analitzades, llegim:

«Gloria al Senyor, tenim ja patria amada,
que altívol es, que hermosa al despertar.» (231)

Llevat d'un cas, però, aquestes terminacions femenines en -ívol foren substituïdes, en les successives edicions, per les corresponents sufixacions en -ívola.

Verdaguer se serveix habitualment de la forma plena dels pronoms febles (nos, los...) al costat de la seva forma reduïda ('ns, 'ls...), segons la situació d'aquests pronoms en l'oració. En algun cas, però, n'usa la forma reforçada, més pròpia de la seva parla: "que Déu ens en defensi";²³² "la calitja no·ns els deixa percebre bé".²³³

En els escrits que comento, tant en els autògrafs originals com en les diverses edicions en vida de l'autor, Verdaguer se serveix normalment del pronom que per

a expressar la funció de subjecte en una oració subordinada de relatiu.²³⁴ Molts qui en funció de subjecte que apareixen en les successives edicions pòstumes d'Excursions y viaties foren introduïts pels editors, com ja vaig tenir ocasió d'advertir en una primera col·lació d'aquests textos.²³⁵

Pel que fa a la morfologia verbal, vull destacar l'ús reiterat, en els manuscrits i en les edicions, del pretèrit simple, fins i tot en la primera persona del singular. L'ús d'aquestes formes en els textos verdaguerians ha estat considerat positiu, perquè, sobretot en narrativa, amb el perfet simple "s'alleuja la feixuguesa del perfet perifràstic".²³⁶ Quant a la forma de l'infinitiu del verb ser haig de consignar que, en els escrits de viatges i excursions, és sempre aquesta, fins i tot en les successives edicions en vida de l'autor.²³⁷

No cal dir que les formes de subjuntiu --present o imperfet-- es resolien, en els autògrafs verdaguerians que comento, en -e, -es, -en (o -a, -as, -an), i en -esses, -éssem, -ésseu, -essen (o -asses, -àssem, -àsseu, -assen), sense excepció.

En les formes preposicionals observem alguna vacil·lació en l'ús d'a i en: "al temple com al temple", llegim en l'esborrany del viatge a Europa;²³⁸ "en lo

temple com en lo temple", trobem en el manuscrit definitiu d'aquell text.²³⁹ En canvi, en tots els escrits de viatges o d'excursions, inèdits o publicats en vida de l'autor,²⁴⁰ l'única forma preposicional introductòria de sintagmes o oracions subordinades que expressen finalitat és per.²⁴¹ Cal deduir, doncs, que la preposició composta pera, que apareix en les successives reproduccions d'"A vol d'aucell" impreses per Francesc Matheu, així com en les proses de "L'ermita del Mont", editades per primera vegada per aquell literat barceloní, de les quals no disposem d'autògrafs originals, obeïa a criteris del responsable de l'edició --o d'algun dels seus tipògrafs.²⁴² Igualment cal atribuir als editors el canvi de per en pera (o per a), en les reproduccions pòstumes del volum que comento.²⁴³

Verdaguer, que creia que, en qüestió de llengua, "la bona norma és el poble",²⁴⁴ usava la locució preposicional a pesar de i no pas la preposició malgrat, que tenia per una traducció literal del francès.²⁴⁵ El lector ho pot comprovar en les pàgines d'Excursions y viatges i en les dels textos complementaris adjunts.

No m'estendré ara sobre la diversitat de testimonis aportats per Verdaguer, en les proses que comento, sobre punts de la nostra sintaxi, alguns dels quals són, enca-

ra avui, objecte de controvèrsia. Per evidenciar-ne un, que ha estat considerat "el problema més complex de la nostra gramàtica",²⁴⁶ em referiré a determinats usos d'estar en aquestes proses de Verdaguer, que hom potser esperaria de trobar resolts en ser, d'acord amb els criteris de genuïnitat comunament admesos. Esmentaré tan sols uns quants exemples d'"estar + adjectiu o participi", i uns altres del mateix verb amb sentit locatiu, atestats en el manuscrit autògraf i definitiu de l'"Excursió a l'Alt Pallars", i mantinguts en les successives edicions d'aquest text en vida de l'autor:

a) "estava cobert d'abets" (f. 4v); "estava [...] ajustada", "estava deserta", "estava sol" (f. 6r); "està vestit de pinedes" (f. 7v); "està dividit" (f. 8v); "està segada" (f. 10v); "estan posats" (f. 14r);

b) "està sota'l castell" (f. 10v); "està [...] davant lo Mall" (f. 11v); "està una hora amunt" (f. 13r); "estava a l'altra banda" (f. 11v); "estava en l'endret d'aquest nom" (f. 12v).

Exemples com els ressenyats apareixen en els altres autògrafs verdaguerians de viatges i excursions, i un estudiós de la nostra sintaxi ja s'hi ha referit en unes observacions sobre aquest punt a partir de la meua edició dels Viatges verdaguerians apareguda no fa gaire.²⁴⁷

Un altre punt de la sintaxi que voldria remarcar és l'ús, sovintejat bé que no sistemàtic, de la construcció relativa possessiva "el ... del qual", corresponent al castellà "cuyo..." i al francès "dont...". Verdaguer vacil·lava entre solucions diferents, com es desprèn dels exemples d'aquesta construcció sintàctica observables en el manuscrit definitiu d'"A vol d'aucell":

a) "a l'ombra dels quals" (f. 6v); "en lo cor del qual" (f. 6v); "les illes del qual" (f. 15r); "a l'ombra de les quals" (f. 47v); "dels brassos de la qual" (f. 56v); "del cim de la qual" (f. 58v); "la major part dels quals" (f. 60v);

b) "qual tint negrós" (f. 11v); "per damunt quals onades" (f. 15v); "qual part superior" (f. 29r); "quals voltas gòtiques" (f. 67r).

3.4.3. Lèxic i fraseologia

Els escrits que integren el volum Excursions y viatges i els inèdits que els complementen són particularment rics pel que fa a aquest aspecte de la llengua, i confirmen la importància que Verdaguer concedia al lèxic en totes les seves possibilitats. Caldria parlar de ri-

quesa i precisió, ja que els textos comentats evidencien un notable esforç de selecció i de documentació lexical, acompanyat d'un viu interès a reflectir, amb fidelitat, les formes lexicals vives en els indrets catalans visitats per l'autor.²⁴⁸

En els textos inèdits, s'hi aprecia una aportació lexical de primer ordre, amb testimonis no enregistrats pels repertoris lexicogràfics actuals més exhaustius (DCVB, DECLC), o que permeten avançar la documentació de determinades paraules, o que, encara, atesten usos lexicals observats tan sols en autors catalans antics.²⁴⁹

Haig de fer observar, a més, que les dues extenses impressions de viatges contingudes en el volum que ens ocupa no semblen haver estat aprofitades, des del punt de vista lexical, pels autors dels repertoris lexicogràfics suara al·ludits, els quals han despullat només --i encara a partir d'edicions lingüísticament poc fiables-- els dos breus relats de temàtica excursionista i les proses muntanyanes que clouen el volum.

En les notes que acompanyen el text de la present edició el lector trobarà consignades, amb profusió de detalls, totes aquestes particularitats lexicogràfiques. Aquesta circumstància, doncs, m'eximeix de reportar, en una caracterització global d'aquest aspecte de la llen-

gua de l'autor, una relació precisa i exhaustiva de tots els testimonis lexicals objecte de comentari. Provaré tan sols de fer-ne una descripció sumària i representativa, tot agrupant uns quants termes d'aquestes proses verdaguerianes --a) publicades, o b) inèdites--, d'acord amb la classificació lexicogràfica més habitual.

1) Paraules i variants no enregistrades, o recollides amb significat diferent, al DCVB i al DECLC:²⁵⁰

a) mitja taronja ('cúpula');²⁵¹ espurch, nédes;²⁵²
sort (bot.), fluviàtil, aterrades, socalades, barquillons,
llagrimatori;²⁵³ malplanera.²⁵⁴

b) so ('possessió');²⁵⁵ humir, rotunda (subst.);²⁵⁶
lloiam;²⁵⁷ camalligats;²⁵⁸ esquilayres;²⁵⁹ abedars,
foixos (subst.), gamfanons, sort (bot.), unsili, reen-
trar, caix;²⁶⁰ vipre (=vipra), terrar (subst.), esgar-
dalench, trobols, barcó, tarterars, relliscanta;²⁶¹ sa-
licars;²⁶² aygua-y-vi ('barreja').²⁶³

2) Arcaïsmes:²⁶⁴

a) endrets, sients;²⁶⁵ guiscú;²⁶⁶ realme,²⁶⁷ fe-
menils, varonivol, cativa;²⁶⁸ mitjanser / -a (adj.);²⁶⁹

b) termenar;²⁷⁰ encativats;²⁷¹ reservatori;²⁷²
acursar, cients, millers, endrets, torn, midar, no-
tar, darrerament;²⁷³ endret, fels (=feels), taure,
quaytas;²⁷⁴ escafida.²⁷⁵

3) Dialectalismes:²⁷⁶

a) torbera, fenar, molars, llau, enmaicades;²⁷⁷
capsana, esporret, sobreneu,²⁷⁸ apetitant, bufes, au-
bons, novenca;²⁷⁹ assoleyats, teys, sort (bot.), pago
(arcaisme?);²⁸⁰

b) apetitar, bromeig;²⁸¹ albarcas, bufes, xis-
ca;²⁸² torratxas;²⁸³ assahinar, grama;²⁸⁴ lleuga,
pescayre, acapable (gal·licisme?), cassayre, petiua, re-
gallonet, esquilayres, tonayres, may (subst.);²⁸⁵ lleu
(adv.), torbera, païssa, molans / molars, llau, faus,
telleres, clamalls, qesp, rossolays, llisera;²⁸⁶ ramàs-
tegas, conreadis, estarells, torbejar, encanyats / enca-
nyar-se, subada, passada, manayrons;²⁸⁷ comall, pino-
sas, enraderit (=enrederit), llau, gabarnera, barza,
prebené(r), posellas / poselletes, batistiris, cremall
/ clamalls, bova, cabussons, conlloch, nabei, espor-
ret / -a, crenxa, pala, feixanchs, emboscada (subst.),
qéspech, dordoyar, conreadis (subst.);²⁸⁸ cuyre;²⁸⁹
venci (=vencill).²⁹⁰

4) Cultismes i estrangerismes: ²⁹¹

a) primia; ²⁹² portier, qilava, albornoz / albor-
nòs, caftan, muden / muezin, casbah, bourricots, berra-
nis, kabilas, minvar, spais, aduar; ²⁹³ parch, chateaux,
stais, poncho, raps, mon(t)l'golfier, ex-voto, tsars,
marxandisses, cigaliens, parisien, calignayre, kioskos,
comunar(d)s, rabat, fanfare, boulevards; ²⁹⁴

b) pinchos; ²⁹⁵ llirgas/-es, falaises, arx, e[ul]-
caldunach; ²⁹⁶ guide, galos; ²⁹⁷ rododèndrums; ²⁹⁸ puví
/ poví. ²⁹⁹

5) Duplicitat o vacil·lació formal

Les proses aquí analitzades presenten repetides vacil·lacions en l'ús de determinades paraules. De vegades és una simple alternança entre dues possibilitats de registre lingüístic diferent (antic/modern, general/dialectal, culte/vulgar...); d'altres, en canvi, és una vacil·lació entre el mot català i la corresponent forma castellana. Vegem-ho amb uns quants exemples:

indret/èndret, millor/mèllor, assí/aquí, tell/
tey, ³⁰⁰ sègol/segle, església/iglésia, serralades/

cordilleres, vaixell/barco, núbois/bromes, cuyro/cuyre,
menes/minas, tarterars/tarterals, pelegrinació/peregrina-
nació,³⁰¹ mitia/mitiana (adj.), bizanti/romànich,³⁰²
atravessar/travessar, acarreu/carreu,³⁰³ Alger/Argel,
Renclusa/Rinclusa; "fe o fench",³⁰⁴ "llens o llen-
sol".³⁰⁵

A propòsit de similituds formals vull destacar tres verbs molt semblants, que presenten, segons el context i el parer d'un il·lustre lexicògraf, matisos semàntics diferents: atrassar, adressar i endressar. Tots tres apareixen consignats en el manuscrit inèdit de les notes pirinenques de l'estiu de 1883.³⁰⁶

6) Toponímia i etimologia

Les notes d'excursió pel Pirineu --especialment les inèdites, transcrites en apèndixs i annexos a la present edició-- són molt riques en noms de lloc, i constitueixen una aportació notable a la documentació de la toponímia catalana. En les notes al text en detalllo les respectives característiques i en contrasto les formes amb les establertes als repertoris toponímics actuals.

Verdaguer solia acompanyar la consignació d'alguns topònims amb una explicació dels seus hipotètics signi-

ficats.³⁰⁷ De vegades l'etimologia és encertada, o, si més no, versemblant. És el cas, per exemple, de la denominació --purament denotativa-- de la Vall Ferrera,³⁰⁸ del topònim aranès "la Restanca", al terme d'Arties, per al qual l'autor proposa una etimologia correcta,³⁰⁹ de Sant Joan de l'Erm, topònim per al qual suggereix un origen basat en la significació més comuna del qualificatiu,³¹⁰ del poble de Tírvia, en el qual endevina, amb una relativa imprecisió, l'ètim llatí originari,³¹¹ o, encara, del nom del poble pallarès de Tor, "que deu lo nom a una torreta negra y vella que'l domina per occident".³¹² Sovint, però, l'interès per conferir transparència semàntica als noms de lloc el duu a especulacions etimològiques del tot gratuïtes, i, en alguns cas, a variar-ne la grafia: "[cap] de Pera" (per Capdepera),³¹³ "Verna" (per Berna),³¹⁴ "Barredòs" (per Varradòs),³¹⁵ "Muixeró",³¹⁶ "Capdella",³¹⁷ "Alàs",³¹⁸ "Montardit",³¹⁹ "Pich d'Olorde"...³²⁰ Algun cop, tanmateix, l'autor critica l'atribució d'una etimologia falsa a un topònim determinat.³²¹

7) Derivació i composició

Ha estat repetidament observada la importància de l'aportació lexical de Verdaguier, en el conjunt de la seva obra en vers i, també, en els seus escrits en

prosa.³²² No hi haig pas d'insistir, doncs. Voldria subratllar, tanmateix, l'encert i la prodigalitat amb què Verdaguer, en les seves notes de viatges i excursions, crea noves paraules pel procediment de la derivació o de la composició. De vegades traeix, potser, la influència del parlar dialectal de l'indret visitat, com en l'ús reiterat del sufix -ayre (cassayre, pescayre...) en les anotacions preses durant les seves estades al Vallespir.³²³ Generalment, però, sol trobar solucions lexicals escaients, a les quals el seu gust d'escriptor confereix un aire de normalitat que les fa perfectament integrables en la llengua literària.^{323bis} Com en altres aspectes del lèxic d'aquestes proses, hi ha compostos o derivats que no han estat enregistrats als repertoris lexicogràfics actuals, o no han estat usats per cap altre escriptor català.³²⁴

8) Locucions

En les proses que comento hi ha diverses locucions (preposicionals i adverbials) poc freqüents, o, en algun cas, no recollides als diccionaris catalans moderns. En ressenyaré unes quantes,³²⁵ sense pretendre'n establir l'inventari complet:

a biaix,³²⁶ a rans,³²⁷ d'ayre / d'ayre d'ayre / de bell ayre ('de pressa'),³²⁸ a/en creu y a recreu,³²⁹

de pas en pas,³³⁰ de soca a arrel,³³¹ en espadanya,³³²
en excursió,³³³ si alre no,³³⁴ no sent / sinó ('excepte', 'llevat de').³³⁵

9) Dites i refranys

Una altra mostra de la vivesa lingüística de la prosa verdagueriana és la utilització de dites i refranys populars. En trobem, bé que en una proporció reduïda, en tots els escrits viatgers o excursionistes de l'autor.³³⁶

NOTES

1. Veg. supra, capítol 0, apartat 2.
2. Veg. supra, capítol I.
3. Veg. supra, capítol III.
4. Veg., per a aquesta qüestió, cap. I, apartat 5.
5. Per a Joaquim Molas, els textos que integren Excursions y viatges "són de caire turístic o simplement documental". Veg. «Jacint Verdaguer», dins Riquer/Comas/Molas, Història de la literatura catalana, vol. VII (Barcelona, Ariel, 1986), cap. VI, p. 288.
6. Un bon exemple d'aquesta divergència d'apreciació, tot i visitar i descriure uns mateixos països, el constitueixen les impressions de viatge, que, sota el títol De Kristiania á Tuggurt, publicà, en castellà (Madrid, Imprenta de Fortanet), el naturalista Odón de Buen, el mateix any que Verdaguer treia a la llum el seu volum d'Excursions y viatges. On les discrepàncies arriben a l'oposició més declarada és en les respectives visions de París (veg. "A vol d'aucell", §§ 221-276, i el capítol cinquè --«París»-- de l'obra d'O. de Buen, pàgs. 155-174).
7. Publicat amb el títol "Fragment d'un voyage aux Alpes" dins V. Hugo, Voyages, cit., pàgs. 505-516.
8. Ibid., pàg. 516.
9. Voyage aux Pyrénées (Paris, 1858). Verdaguer en tenia un exemplar de la vuitena edició (Paris, Hachette, 1878; BC, núm. reg. 7259).
10. Cito per l'exemplar de Verdaguer, pàg. 125.
11. Ibid., pàgs. 127-128.
12. "Pallars", § 67; "Pirineu-82", ff. 56v-58r.
13. "Pirineu-82", ff. 40v-59v.
14. Veg. l'esmentat "Fragment d'un voyage aux Alpes" i l'excursió al Rigi, de V. Hugo (Voyages, pàgs. 505-516 i 673-681), i algunes pàgines del Voyage aux

- Pyrénées d'H. Taine (ed. cit., "Gavarnie", pàgs. 213-225).
15. H. Taine, Voyage aux Pyrénées, ed. cit., pàgs. 217-218 i 221.
  16. V. Hugo, Le Rhin. Lettres à un ami (Paris, 1842).
  17. Impresa a París per J. Hetzel, és una "nouvelle édition" indatada (BC, núm. reg. 7729).
  18. Veg. §§ 44-78.
  19. V. Hugo, "Le Rhin", Voyages, ed. cit., pàg. 235.
  20. Verdaguer es plany d'haver de passar tan de pressa "davant eixos pobles riallers, davant d'eixes torres, castells y temples, sense temps ni ocasió de preguntar ses històries y llegendes" ("A vol d'au-cell", § 51).
  21. Tots dos escriptors han de fer-hi una visita precipitada. Verdaguer no hi pot donar "més que una lleugera ullada" ("Europa", § 76), i Hugo fa una estada a la ciutat de tan sols dos dies, en lloc dels quinze que tenia previstos ("Le Rhin", Voyages, pàg. 71). Veg., per a les coincidències en la descripció de l'interior de la catedral, "Europa", § 71, i nota 203.
  22. V. Balaguer, Recuerdos de viaje, fulletó del "Diario de Barcelona", s.d. [1852], vol. I, pàg. 105. Cito per l'exemplar que en posseïa Verdaguer (BC, núm. reg. 7534).
  23. "Europa", §§ 49-69.
  24. Recuerdos de viaje, vol. II, cap. XXXIV, pàgs. 108-113.
  25. Ibid., vol. I, pàg. 108.
  26. Veg. supra, capítol I, ap. 4, i capítols II i III.
  27. Josep Sureda i Blanes, Pau Piferrer a Mallorca (Barcelona, R. Dalmau, 1966), pàg. 13.
  28. Ibid., pàg. 12.
  29. Ibidem.

30. Veg., per exemple, què en digué Eugeni d'Ors en una glosa de 1908 a propòsit dels coneixements botànics del poeta (Obra catalana completa, vol. I, Barcelona 1950, pàg. 853), o Joan Alcover, en una article sobre els noms de les flors i els ocells en la poesia verdagueriana («Renaixement», any IV [1913], núm. 134, pàg. 290). Més tard, Casacuberta es referí a aquesta faceta del treball de Verdaguer en una conferència sobre Canigó (Estudis sobre Verdaguer, cit., pàgs. 270-271).
31. Evelyn Blewer, "Notice" a V. Hugo, Le Rhin, dins Voyages, ed. cit., pàg. 1235.
32. Voyage dans les Hautes Pyrénées, par le Comte de Marcellus (Paris, Firmin Didot, 1826), pàg. [11]. Verdaguer en tenia un exemplar (BC, núm. reg. 7274).
33. Epistolari, vol. V, pàg. 46. Els editors hi anoten: "A la biblioteca de Verdaguer [...] hom constata l'absència d'obres catalanes sobre el Pirineu, mentre que hi són relativament abundoses les franceses" (ibid., pàgs. 46-47, nota 3).
34. Veg. la bibliografia verdagueriana a la fi d'aquest treball.
35. A. Joanne, Itinéraire général de la France. Les Pyrénées (Paris, Hachette et Cie., 1879), pàg. 583. Verdaguer fa un esment explícit d'aquesta guia a "Pirineu-83", f. 45v.
36. Veg. "Pirineu-82", nota 144.
37. Llevat de Rússia, país del qual no hi ha documentació bibliogràfica entre els llibres que havien pertangut a Verdaguer, quasi en totes les impressions del periple europeu l'autor se serveix sobretot de les guies Baedeker, alguna de les quals en l'edició del mateix any del viatge.
38. "Africa", § 95.
39. Ibid., § 80.
40. Ibid., § 1.
41. "Europa", § 264.
42. "Mont", § 7.

43. Veg. cant I, notes 6 i 7.
44. "Mont", § 34 i nota 57.
45. "Pirineu-83", f. 25r i nota 203.
46. "Mont", § 7 i nota 16.
47. Ibid., nota 69.
48. "Pirineu-83", annex I, f. 19v. Veg. ibid., notes 42, 43, 46 i 49.
49. Breviarium romanum. L'exemplar de Verdaguer ingressà a la Biblioteca de Catalunya juntament amb els altres llibres que havien pertangut al poeta (BC, núm. reg. 7037).
50. Veg. supra, cap. VIII, apartat 2.5.2.
51. "Mont", § 69.
52. Ibid., § 74.
53. «La Romeria Espanyola», publicat a "La Veu del Montserrat", any I (1878), pàgs. 150 i 155. Veg. supra, cap. V, apartat 4.2.
54. Veg. infra, apèndix II, "Amèrica".
55. Veg. supra, cap. III, apartat 1.
56. Veg. esborrany en l'apèndix II, "Pirineu-82".
57. Veg. supra, cap. V, apartat 1.1. Rossend Serra la considerava una "nota a tall de Baedeker" ("¡Cut!", núm. 25, 19-VI-1902, pàg. 398).
58. Veg. cap. V, apartat 1.2. La mateixa modalitat literària adopten les impressions, trameses per Verdaguer des de Roma, amb motiu d'una peregrinació catòlica, publicades per Collell amb el títol "La Romeria Espanyola" (veg. ibid., nota 1).
59. «a penes ningú no s'ha aturat a considerar els valors periodístics dels reportatges [de Verdaguer] apareguts a "La Veu [del Montserrat]» (M. Ramisa, Els orígens del catalanisme conservador, pàg. 155).
60. Veg. edició, infra.

61. Veg. supra, cap. V, nota 10.
62. Veg., infra, l'aparat crític de l'edició.
63. Veg., per exemple, la sumària descripció de Ricard Torrents al recent article Verdaguer viatger, "Circular", núm. 19 (estiu de 1989), pàg. 7.
64. Veg., infra, nota 1 a la meva edició del text.
- 64bis. Al full inicial del primer quadern manuscrit del Dietari d'un pelegrí a Terra Santa, sota un títol provisional per a aquest text, Verdaguer escriu "A vol d'aucell". Veg. BC, ms. 384-I.
65. Onésime Reclus, per exemple, intitulà un tractat geogràfic universal, en dos volums, La terre à vol d'oiseau. Verdaguer en posseïa un exemplar de la tercera edició (Paris, Hachette et Cie., 1877; BC, núm. reg. 6875).
66. "L'Empordà. Discurs presidencial llegit en el Certamen de La Bisbal celebrat el dia 15 d'Agost de l'any 1901", dins Jacinto Verdaguer, Discursos (1867-1902) (Barcelona, "L'Aveng", 1905), pàg. 81.
67. Veg. supra, capítol II, apartat 2.
68. Epistolari, IV, pàg. 171.
69. Ibid., pàg. 197.
70. Veg. supra, capítol V, apartat 1.5.
71. Veg. ibidem.
72. Veg. supra, capítol VI, apartat 2.3.
73. Veg. infra, el capítol dedicat als criteris de l'edició.
74. Veg. ibidem.
75. V. Serra i Boldú, Mossen Jacinto Verdaguer. Recorts dels set anys darrers de sa vida..., cit., pàg. 17.
76. E. Albert, La vella Andorra vista per mossèn Cinto, cit., pàg. 15.
77. J.M. de Casacuberta, "Parlament a Sant Martí de Carnigó el 7 d'abril de 1963", dins Estudis sobre

- Verdaguer, cit., pàg. 270.
78. Veg. apèndix II, "Pirineu-82", ff. 3r-5r i 35r-60v.
  79. Les incorporo en un annex al text suara esmentat.
  80. Veg. apèndix II, "Pirineu-83", ff. 40r-43r.
  81. Veg. infra, nota 2 a la meua edició del text.
  82. Veg. supra, cap. VI, apartat 1.
  83. Veg., però, els meus criteris d'edició del text, al capítol I de la segona part, apartat 3.2.
  84. Són destacables els fragments de la primera redacció suprimits per Verdaguer en el curs de la reelaboració del text. Figuren en negreta en la meua transcripció (veg. apèndix II, 1ª part). S'hi aprecien modificacions lingüístiques i estilístiques que milloren notablement el resultat. Compareu, per exemple, el text del foli 38v del quadern de viatge amb el paràgraf 119 de la redacció definitiva.
  85. Epistolari, IV, pàg. 171.
  86. "T enviaré un boci de viatge", escriu a la postdata d'una carta tramesa abans del 15 de novembre de 1884 (Epistolari, IV, pàg. 197). Veg. també nota 7 a la carta esmentada.
  87. Epistolari, IV, pàg. 198. Aquest historiador degué fer-ne una lectura sense conseqüències directes per a la redacció definitiva del text. Veg. infra, els meus criteris d'edició.
  88. En la carta esmentada a la nota anterior Verdaguer fa notar a Collell que "una errada hi escapà en lo darrer numero, mes no es de consideració", i adverteix l'editor d'una correcció que cal introduir en el fragment que aquest té a punt de publicar. Veg. Epistolari, ibidem.
  89. Veg. infra, criteris de l'edició del text.
  90. Veg. supra, cap. V, apartat 1.5.
  91. "Les caramelles" es publicà a «La Veu del Montserrat» el 4 d'abril de 1885, més de mig any després d'unes hipotètiques primeres notes preses in situ. La resta de proses aparegué, per primera vegada, a

- «La Il·lustració Catalana» gairebé dos anys després de l'estada al santuari que les motivà.
92. Mossen Jacinto Verdaguer, Obres complertes ab gran cura ordenades y anotades. Volum sisé (Barcelona, Joseph Agustí, 1907), pàg. 143.
  93. Veg. supra, capítol V, apartat 1.
  94. Dos mártirs de ma patria, ó siga Lluiciá y Marciá. Poema en dos cants que llegí l'estiu passat en un cercol d'aficionats á 'l llenguatje y á las glorias de la patria son autor D. Jacinto Verdaguer (Vich, Imprempta de Soler-germans, 1865). Aparegué com a fulletó del periòdic vigatà "Eco de la Montaña", any III, núms. 255-272, 3-IX-1865 / 1-XI-1865.
  95. «Parlament que per per començar les sentades del Esbart de Vich llegí en la Font del Desmay En Jacinto Verdaguer lo dia 19 de Juny de 1867», La garba montanesa. Recull de poesies del Esbart de Vich (Vich, Estampa y llibreria de Ramon Anglada, 1879), pàgs. IX-XII.
  96. Pàgs. X-XIX de l'edició bilingüe (Barcelona, Estampa de Jaume Jepús, 1878).
  97. Publicat dins Jochs Florals de Barcelona [...] MDCCCLXXXI (Barcelona, Estampa de La Renaixensa, 1881), pàgs. 25-36.
  98. "La Veu del Montserrat", any V (1882), pp. 324-325.
  99. Veg., per exemple, J. Collell, Cantem massa y parlem poch, "Lo Gay Saber", any I, núm. 3 (1-IV-1868), pàgs. 17-18.
  100. Escrits inèdits de Jacint Verdaguer, vol. I. Transcripció i estudi per J.M. de Casacuberta (Barcelona, Ed. Barcino, 1958); vol. II (Colom). Transcripció i estudi per J. Torrent i Fàbregas (Barcelona, Ed. Barcino, 1978); Epistolari de Jacint Verdaguer (Barcelona, Ed. Barcino, en curs de publicació des de 1959).
  101. Veg. Narcís Garolera, Jacint Verdaguer i la restauració de la prosa literària en el període 1860-1870 (comunicació presentada al Col·loqui Internacional sobre la Renaixença, Barcelona, 18/22-XII-1984; en curs de publicació).

102. Escrits inèdits de Jacint Verdaquer, I, pàg. 74.
103. Ibidem.
104. Epistolari, vol. II, pàg. 55 (i nota 2).
105. Veg. infra, apèndix I.
106. J.M. de Casacuberta, Excursions i sojorns, pàg. 44.
107. Veg. nota 99.
108. Text inèdit. Veg. infra, apèndix II.
109. R. D. Perés, D. Jacinto Verdaquer, "L'Avens", any II, núm. 14 (maig de 1883), pàg. 185.
110. Francisco de A. Rierola, D. Jacinto Verdaquer, "La Hormiga de Oro", any III, núm. 10 (març de 1886).
111. Geroni Zanné, El poeta Verdaquer, "Joventut", any III, núm 123 (19-VI-1902), pàg. 403.
112. J. Bonet, pvre., Una lletra sobre Mossèn Verdaquer, "El Matí", any II, núm. 358 (16-VII-1930), pàg. 8. (Agraeixo la informació a Manuel Rovira, de l'AHCB).
113. M.S. Oliver, "Dos mots d'introducció", a Perles del «Llibre d'Amic e d'Amat», den Ramon Llull (Barcelona, Tip. "L'Avenç", 1908), pàg. 11.
114. V. Serra i Boldú, Mossen Jacinto Verdaquer. Recorts dels set anys darrers de sa vida... (Bellpuig, R. Saladrigues, 1915), pàg. 48. Veg. també Biografia de Mossèn Jacinto Verdaquer, cit., pàg. 124.
115. Probable ablusió al títol Prosa florida, sota el qual els editors de "L'Avenç" aplegaren, l'any 1908, uns quants articles periodístics de Verdaquer.
116. «La Revista», any I, núm. 3 (10-VII-1915). Cito per A. Plana, Les valors del nostre renaixement (Barcelona, Edicions 62, 1976), pàg. 41.
117. Ibid., núm. 4 (10-VIII-1915). Ed. cit., pàg. 44.
118. «Lectura Popular», volum XIV, núm. 231 (s. d. [1918?]), pàgs. 97-98.
119. Dues anècdotes de Mossen Cinto, «Butlletí del Cen-

- tro Excursionista "Los Azules" ["Els Blaus", a la coberta]», any VI, núm. 19 (juliol de 1926), pàg. 280.
120. «Notes sobre En Verdaguer», dins Poetes i crítics (Barcelona, Llibr. Catalònia, 1925), pàgs. 28 i 30.
  121. La prosa de Verdaguer, "La Publicitat", 6-V-1927.
  122. "La Publicitat", 3-XI-1929.
  123. "La Publicitat", 10-VI-1931.
  124. La lírica catalana moderna (Sabadell, Biblioteca Sabadellenca, 1934), pàg. 25.
  125. "La prosa de Verdaguer", pròleg a Jacint Verdaguer, Prosa. Tria de Josep M. Capdevila (Barcelona, Llibreria Catalònia, 1936), pàgs. 5-10.
  126. Rafael Tasis i Marca, La literatura catalana moderna (Barcelona, Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, 1937), pàgs. 11-13.
  127. "Centenari de Jacint Verdaguer", dins ...Més els poemes (Barcelona, J. Horta, 1957); cito per C. Riba, Obres completes, vol. III (Barcelona, Ed. 62, 1986), pàg. 156.
  128. Rosalia Guilleumas, Deu anys de publicacions verdaguerianes (1945-1954), "Estudis Romànics", vol. IV (1953-1954 [1957]), pàg. 279.
  129. "La prosa de Verdaguer", dins Miscel·lània Verdaguer (Paris, E. Ragasol, 1946), pàgs. 162-164.
  130. Deu anys de publicacions verdaguerianes, pàg. 271.
  131. "La prosa de Verdaguer", pròleg a Jacint Verdaguer, Prosa antològica (Barcelona, Selecta, 1952), p. 15.
  132. Barcelona, Ed. Barcino, 1953 ("Biblioteca verdagueriana", vol. I).
  133. Verdaguer, excursionista, "La Vanguardia", 26-VIII-1954.
  134. Ibidem.
  135. Ibidem.

- 135bis. Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900-1936. I. La llengua (Barcelona, Fundació Galí, 1978), pàg. 45.
- 135ter. Ibidem.
- 135quater. Ibidem.
136. El quadern gris, «Obra completa», vol. I (Barcelona, Destino, 1966), pàg. 161.
137. Darrers escrits, «Obra completa», vol. XLIV (Barcelona, Destino, 1984), pàg. 454.
138. Jacint Verdaguer. L'home i l'obra (Barcelona, Pòrtic, 1971), pàg. 343.
139. Ibid., pàg. 337.
140. Ibid., pàg. 342.
141. Ibid., pàg. 345.
142. Ibid., pàg. 354.
143. Ibidem.
144. Ibidem.
145. Ibidem.
146. "Jacint Verdaguer", dins Dotze mestres (Barcelona, Destino, 1972), pàg. 32.
147. Ibidem.
148. M. Ramisa, Els orígens del catalanisme conservador i "La Veu del Montserrat", cit., pàg. 155.
149. Josep M. Casasús, El periodisme a Catalunya, cit., pàg. 93.
150. J. Iglésies, "L'excursionisme i Jacint Verdaguer", dins Verdaguer a la pica d'Estats. Centenari 1883-1983. Homenatge dels excursionistes (Barcelona, 1985), pàg. 59.
151. Escrits inèdits de Jacint Verdaguer, vol. I, p. 76.
152. Ibidem.

153. "Mongarre", §§ 16-17.
154. "Europa", §§ 23-25.
155. "Africa", § 80.
156. Ibid., § 95.
157. "Pallars", § 87.
158. "Europa", § 101; "Mont", §§ 69-70.
159. "Pallars", § 30.
160. Veg. Escrips inèdits, vol. I, pàg. 77.
161. Veg. supra, cap. VIII, apartat 2.7.
162. Casacuberta, Excursions i sojorns, pàg. 44. Veg. supra, apartat 1.
163. Joan Maragall, En Jacinto Verdaquer excursionista, "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", any XVI, núm. 132 (gener de 1906), pàgs. 1-10.
164. Ibid., pàgs. 6-7. El passatge esmentat forma part de l'"Excursió a l'Alt Pallars" (§§ 14-16).
165. Jordi Ribot, Mossen Cinto, excursionista, "Club Excursionista de Gracia (Noticiario-Circular)", any XV, núm. 148 (gener de 1953), pàg. 4.
166. "La ermita del Mont", §§ 45-52.
167. V. Hugo, Voyages, ed. cit., pàg. 24.
168. "Pirineu-83", ff. 40v-42v, i "L'aplech de Mongarre".
169. "Pirineu-83", ff. 15v-17r.
170. Intitulada per l'autor "Posta de sol", romangué també inèdita. La incorporo, en apèndix, a la present edició.
171. "Pirineu-82", ff. 51v-53r.
172. Ibid., f. 52r.
173. "Europa", § 34.
174. Ramon Xuriguera, Jacint Verdaquer. L'home i l'obra

- (Barcelona, Pòrtic, 1971), pàg. 345.
175. Veg. supra, cap. VIII, apartat 1.10.
  176. Veg. J.V.Foix, pròleg a Jacint Verdaguer, Prosa antològica (Barcelona, Selecta, 1952), pàgs. 15-16; R. Xuriguera, Jacint Verdaguer, cit., pàgs. 348-349.
  177. Joan Maragall, En Jacinto Verdaguer excursionista, cit., pàgs. 7-8.
  178. Apèndix II, "Santander", f. 4r.
  179. "Europa", § 124.
  180. En una descripció de Lugano, les muntanyes que envolten el llac recorden a aquest autor "la grâce, la forme et la verdure de l'archipel des Açores"; les muralles de Praga li duen a la memòria els murs del Vaticà, de Roma, i, en el castell de la ciutat, hi veu "quelque chose de la solitude, du site et de la grandeur du Vatican, ou du temple de Jérusalem vu de la vallée de Josaphat"; finalment, unes clarianes en els boscos de prop del Rin li evoquen les sabanes del Nou Món. Veg. Mémoires d'outre-tombe, vol. III (Paris 1973), pàgs. 369, 414, 445 i 474.
  181. "Europa", §§ 28-29.
  182. "Pallars", § 36.
  183. "Europa", § 18.
  184. "Africa", § 78.
  185. "Pallars", § 34.
  186. "Europa", § 29.
  187. Veg. V. Hugo, Voyages, ed. cit., pàg. 515; H. Taine, Les Pyrénées, cit., pàg. 218.
  188. Veg., per exemple, V. Hugo, Voyages, pàg. 881.
  189. "Pirineu-82", f. 51v.
  190. Ibid., f. 44r. Idèntica imatge trobem en el passatge "La Malehida" de Canigó (estr. 4a, vers 4). Verdaguer la degué prengué d'una obra sobre el Pirineu d'un autor francès: «Au milieu de toute cette armée innombrable de pics, [la Maladeta] en

- est le Goliath, le titan» (L. Ferrère, Une voix des montagnes, Paris-Toulouse-Luchon 1869, p. 288; l'exemplar que havia pertangut a Verdaguer es conserva a la Biblioteca de Catalunya, núm. reg. 6876).
191. "Pirineu-83", f. 49v.
  192. Veg. supra, cap. VIII, apartat 1.8.
  193. "Mallorca", f. 41.
  194. "Europa", § 68.
  195. Veg. "Amèrica", f. 29r (montañas).
  196. Veg. "Santander", f. 1v (s'axeca) i 2r (axecant-se-li).
  197. A la darrera època, però, Verdaguer tornà a usar amb preferència la x palatal intervocàlica, com es pot comprovar en les ratlles afegides a l'anotació datada "Cerdanya, 17 juliol 1883" i en la prosa literària, composta a partir d'aquella, intitulada "Posta de sol". Veg. "Pirineu-83", ff. 16v-17r, i annex III, text núm. 3.
  198. Proyecto de Ortografía catalana (Barcelona, Impr. de J. Jepús, 1879) i Ortografía de la lengua catalana (Barcelona, Impr. de J. Jepús, 1884). En aquesta darrera edició llegim: «La g, muy usada en lo antiguo para representar el sonido de ç paladial antes de a, o i u ha caído generalmente en desuso» (pàg. 23).
  199. Pocs anys després, J. Casas Carbó observava que, en 1884, "era molt raro entre els escriptors catalans l'ús de la ç", i creia haver vist "una especie de resurrecció de dita lletra" gràcies, sobretot, al "nostre insigne poeta Mossen Verdaguer [que] n'ha fet un ús constant y racional en el seu magnífic poema Canigó" (Estudis sobre la llengua catalana, «L'Avens», 2a època, any II, núm. 12, 31-XII-1890, pàg. 283). El 20 de novembre de 1885, en una carta adreçada a Verdaguer, Josep Balari, després d'haver corregit "ab molt de cuydado" les proves d'impremta dels primers cants de Canigó, li notifica que, entre altres esmenes, hi ha "introduhit la ç, per si li quadra" (Epistolari, vol. V, pàg. 62). És probable, doncs, que el poeta acceptés aquesta esmena ortogràfica del filòleg barceloní.

200. "Pallars", f. 13v.
201. "Europa", f. 29r.
202. Ibid., f. 63v.
203. "Pallars", f. 16r.
204. "Europa", f. 2v. Al mateix text manuscrit trobem, però, "recolçada" (f. 6v).
205. Ibid., ff. 6v, 50v, 56v i passim.
206. Ibid., f. 43v. Trobem, però, "dotse" a "Pallars", f. 5v, i en altres textos.
207. "Europa", ff. 30r i 41v.
208. Ibid., f. 41v.
209. "Pallars", f. 9r; "Mongarre", f. 1r.
210. "Mongarre", f. 1r.
211. "Pallars", f. 8r.
212. "Europa", f. 23v.
213. Ibid., f. 57v.
214. Ibid., f. 1v.
215. Ibid., ff. 2v, 4v, 5v, 7v i passim.
216. Veg. manuscrits definitius d'"Excursió a l'Alt Pallars" i d'"A vol d'aucell".
217. Veg. esborranys de "Recorts de la costa d'Àfrica" i d'"A vol d'aucell", i les anotacions inèdites de les excursions pirinenques.
218. En una nota a una carta de Verdaguer, datada el 1874 i adreçada justament a Marià Aguiló (Epistolari, I, carta 60), Casacuberta remarca que "aquest és el primer text del present epistolari on Verdaguer emprà preferentment la grafia -es a les formes de plural, pràctica que més endavant havia de prevaler en els seus originals" (ibid., pàg. 154). Aquest mateix estudiós observa, en les cartes verdaguerianes, "una vacil·lació entre les dues grafies esmentades [...] fins a l'hivern de 1877" (ibidem).

- Veg., per a tota aquesta qüestió, M. Segarra, Història de l'ortografia catalana (Barcelona, Ed. Empúries, 1985), pàgs. 180-218.
219. M. Segarra, L'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i l'ortografia catalana, "Studia in honorem prof. M. de Riquer", vol. III (Barcelona, Quaderns Crema, 1988), pàg. 159.
220. Veg., infra, criteris de transcripció dels textos editats.
221. Només en l'original definitiu de l'"Excursió a l'Alt Pallars", trobem els casos següents de no elisió: "tal m'afiguro lo camp" (f. 4v); "l'ànima y lo cos" (f. 6r); "des de lo més alt" (f. 7r); "contemplava los marges" (f. 7r); "està lo blat" (f. 8r), etc.
222. En els manuscrits definitius corresponents als textos del volum Excursions y viatjes, hi he detectat tan sols dotze aparicions de la forma llur ("Africa", §§ 57, 62 i 134; "Europa", §§ 25, 34, 38, 173, 212, 217, 220, 259 i 262). En el text imprès de "La ermita del Mont", hi he trobat un únic llur (§ 55). En els tres quaderns inèdits d'excursions i estades pirinenques, n'hi he sabut trobar tan sols quatre ("Pirineu-79/80", ff. 7v, 14r; "Pirineu-82", f. 52r; "Pirineu-83", f. 43r).
223. En les reproduccions pòstumes d'Excursions y viatjes els editors substituïren la major part de son, sa... possessius múltiples per llur. Veg. el meu estudi La transmissió impresa de les obres de Verdaguer, "Anuari Verdaguer 1986" (Vic, 1987), pàg. 153.
224. En l'original manuscrit de l'"Excursió a l'Alt Pallars", hi he detectat, ultra trenta-una ocurrencies d'aquell (amb les seves variants), nou casos d'eix (i variants), set d'aquest (i variants), sis d'aqueix (i variants), i només tres exemples d'est. Veg. segona part, cap. I, nota 59.
- 224bis. Veg. "Pirineu-83", nota 581.
225. Mgr. Joseph Tolra de Bordas, Une épopée catalane au XIXe siècle. "L'Atlantide" de Don Jacinto Verdaguer (Paris, Maisonneuve et Cie., 1881), pàg. 125, i nota 2.

226. Veg. Emili Casanova, El lèxic d'Antoni Canals (València/Barcelona, Institut de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988), pàg. 229.
227. "A vol d'aucell", § 231.
228. Ibid., § 260. A l'esberrany corresponent, però, Verdaguer escriví "ombrivola" (f. 4v).
229. "La ermita del Mont", § 80.
230. Veg. J. M. Capdevila, "Verdaguer i el seu epistolari", dins Del retorn a casa (Barcelona, Pòrtic, 1971), pàgs. 83-84, nota 2.
231. BC, ms. 375-III, f. 43r.
232. "Pirineu-79/80", f. 6r.
233. Esberrany d'"A vol d'aucell", f. 5v.
234. Veg., però, qui a "Pallars", §§ 33 i 72.
235. Veg. l'estudi esmentat a la nota 223 (ibidem).
236. Enric Roig i Querol, Jacint Verdaguer i el seu magistatge, "Presència Catalana" (París, 1953), núm. 3-4, pàg. 43.
237. Llevat de les proses de "La ermita del Mont" editades per Matheu, on apareix ésser com a infinitiu verbal, i d'una forma esser (sense accent) al manuscrit autògraf de "Santander" (f.2r). En les edicions pòstumes d'Excursions y viatges tots els ser foren substituïts per ésser, com ja vaig advertir en l'estudi citat a la nota 223 (ibidem).
238. Esberrany d'"A vol d'aucell", f. 58r.
239. "Europa", § 174.
240. Llevat de les proses de "La ermita del Mont" suara esmentades.
241. En escrits en prosa de la primera època, però, Verdaguer escrivia para. Veg. Escrits inèdits, I i II, passim.
242. Claudi Omar i Barrera reporta la notícia que la primera edició del volum verdaguerià Idilis y cants

- místichs (1879) --on no he sabut veure cap ocurrència de la preposició composta que ens ocupa-- "es feia baix la direcció d'En Francesch Matheu i era aquest qui corretgia definitivament les proves" (Verdaguer, «Butlletí del Centro Excursionista Los Azules [Els Blaus, a la portada]», any VI, núm. 19, juliol de 1926, pàg. 288). És clar que els textos d'aquesta obra eren en vers, i les lleis de la mètrica no hi permetien increments sil·làbics.
243. Veg. l'estudi citat a la nota 223.
244. Joaquim Ruyra, "Una conversa amb Jacint Verdaguer", dins Obres completes (Barcelona, Selecta, 1964; 2a ed.), pàg. 811.
245. Ibidem.
246. Joan Solà, Qüestions controvertides de sintaxi catalana (Barcelona, Edicions 62, 1987), pàg. 55.
247. Veg. J. Solà, ibid., pàgs. 81-82. Discrepo d'aquest estudiós en la consideració de les notes viatgeres i excursionistes de Verdaguer com a "escrits dels més espontanis". No cal sinó observar les modificacions practicades per l'autor en el pas dels diversos esborranys al text definitiu, o, fins i tot, damunt mateix de l'última redacció --com ho evidencien les notes a la present edició--, per advertir-hi un treball constant de revisió i de perfeccionament.
248. Verdaguer fa explícita, sovint, la vitalitat d'una paraula a partir de testimoniatges orals: "una torbera, com diuen allà"; "uns enormes palets de riera [...] que ells anomenen «molars»"; "una [...] «dormidora», com diu lo poble" ("Pallars", §§ 15, 48 i 84); "esplugas --que aixís anomenen las balmas"; "batistiris --aixís anomenen los bateigs"; "conreadís, com diuen assí"; "gers --assí, gersos" ("Pirineu-83", ff. 23r, 30r, i 49v; annex I, f. 6v).
249. Moltes vegades el terme en qüestió havia estat recollit per P. Labèrnia en les dues primeres edicions del seu Diccionari de la llengua catalana (1839-40 i 1864-65). Tot fa suposar que Verdaguer se'n servia habitualment. Veg., infra, les notes lexicals a l'edició dels diferents textos.
250. Relaciono els mots en la forma gramatical en què apareixen al text, llevat dels verbs, que lematit-

- zo. La grafia és la de la meva edició.
251. "Africa", § 29; "Europa", §§ 89 i 273.
  252. "Africa", §§ 122 i 145.
  253. "Europa", §§ 35, 50, 71, 180 i 184.
  254. "Mont", § 59.
  255. "Mallorca", f. 37v. Coromines, però, recull en nota un ús substantivat de so (=co), sinònim de terme, sentit a la Plana de Vic; veg. DECLC, III, 727b, s.v. est.
  256. Esborrany d' "Europa", ff. 28r i 50r.
  257. Ibid., annex (full solt).
  258. "Santander", f. 4r.
  259. "Pirineu-79/80", f. 14r.
  260. "Pirineu-82", ff. 22v, 33r, 36r, 43r, 58r, 58v, 39v.
  261. "Pirineu-83", ff. 14v, 21r, 31r, 33r i 47v.
  262. Ibid., annex III, text núm. 3, f. 83r.
  263. Apèndix II, recensió crítica (full solt).
  264. Incloc en aquest apartat paraules documentades només en autors medievals. Alguns dels termes relacionats admeten de ser considerats com a dialectalismes, atesa llur conservació en determinades zones del domini lingüístic català.
  265. "Pallars", § 17 (i passim); ibid., § 69; "Africa", § 108, i "Europa", § 92.
  266. "Mongarre", § 14; "Africa", § 63; "Mont", § 34.
  267. "Africa", § 68.
  268. "Europa", §§ 203, 231 i 258.
  269. "Mont", § 28, i passim.
  270. "Mallorca", f. 42v.
  271. Esborrany d' "Africa", f. 18v.

272. Esborrany d'"Europa", annex (full solt).
273. "Pirineu-82", ff. 4v, 5r, 15r, 19v, 44r, 51v i 52r.
274. "Pirineu-83", ff. 10v, 19v, 34r (i annex II, f.11v) i 49v.
275. Ibid., fragment "Tuixent", f. 20r.
276. Cal distingir entre els mots propis de la comarca nadiua de l'autor i els dels diferents indrets del domini lingüístic català visitats per Verdaguer. En aquest sentit, el DCVB atribueix una localització inexacta a algunes paraules d'aquests escrits verdaguerians, considerant-les, abusivament, pròpies de la parla de l'autor. Veg. també, a sensu contrario, la segona part de la nota 264.
277. "Pallars", §§ 15, 31, 48, 77 i 84.
278. "Mongarre", §§ 7, 8 i 17.
279. "Africa", §§ 1, 121, 123 i 146.
280. "Europa", §§ 13, 34, 35 i 81.
281. "Roma", § 2.
282. Esborrany d'"Africa", ff. 39v i 50v.
283. Esborrany d'"Europa", f. 23r.
284. "Santander", f. 1v.
285. "Pirineu-79/80", ff. 4v, 8r, 8v, 11v i 14r.
286. "Pirineu-82", ff. 14v (i 20r), 15v, 18r, 25v / 50v, 28r, 35r, 37v, 41r, 44r, 57v i 58r.
287. Ibid., annex, ff. 54v, 55r, 80v (nota), 81r, 82r i 85v.
288. "Pirineu-83", ff. 9r, 16r (i annex III, f. 83r), 18v, 20r (i 50v), 24v, 25v, 28v, 30r, 31r, 31v, 32r, 33r, 36r/41r, 37r, 37v, 38v, 47v, 48r i 49v (i 50v).
289. Ibid., full solt.
290. Ibid., annex III, f. 83r.

291. Deixo de banda, aquí i en les notes al text, els castellanismes més comuns del català parlat.
292. "Pallars", § 72.
293. "Africa", §§ 38, 63-64 (i esberrany, f.15v), 64 / 139 (i 141-142), 64, 67, 75 (i passim), 88, 89, 133, 139 i 143.
294. "Europa", §§ 7, 34, 63, 110, 119, 155, 191, 170 (i passim), 219, 234, 239, 240, 241, 243, 255, 256 i 271.
295. Esberrany d'"Europa", f. 2v.
296. "Pirineu-82", ff. 43r/43v, 45v, 47r i 52r.
297. "Pirineu-83", ff. 2v i 45r.
298. "Pirineu-83", full solt.
299. Ibid., annex II, f. 28v (i nota).
300. Veg. "Europa", nota 111.
301. Als autògrafs, però, la forma primitiva d'aquesta paraula és sempre pelegrí.
302. Veg. "Europa", nota 186.
303. "Mont", §§ 9 i 24. No n'he pogut veure l'autògraf.
304. "Europa", § 11, i esberrany, f. 4v.
305. "Pirineu-79/80", f. 3v.
306. Veg. apèndix II, "Pirineu-83", ff. 18v, 39r i 47r. Per a les respectives precisions semàntiques remeto el lector a les corresponents notes al text.
307. Semblantment, trobem propostes etimològiques per a paraules del lèxic comú. Veg., per exemple, la disquisició de l'autor sobre l'origen del terme caravelles ("La ermita del Mont", §§ 72-73).
308. "Pallars", § 36.
309. "Pirineu-83", f. 39v, i nota.
310. "Pallars", § 19.

311. Ibid., § 37.
312. Ibid., § 32.
313. "Mallorca", f. 40v.
314. Esborrany d'"Europa", f. 16v.
315. "Pirineu-82", f. 41r.
316. "Pirineu-83", f. 22r.
317. Ibid., f. 31v.
318. Ibid., annex II, f. 17v.
319. Ibidem.
320. "Llobregat", f. 1v.
321. Veg. "Pirineu-79/80", f. 14r.
322. Veg. R. Xuriguera, Jacint Verdaquer. L'home i l'obra (Barcelona, Pòrtic, 1971), pàgs. 340-341.
323. Veg. "Pirineu-79/80", passim.
- 323bis. Veg. supra, 3.4.2, l'adopció del sufix -ivol.
324. Veg. supra, secció 1) d'aquest mateix apartat.
325. Per a aclariments lexicogràfics veg. les respectives notes al text.
326. Esborrany "Europa", f. 65v; "Pirineu-83", full solt (final); ibid., annex III, text núm. 3, f. 83r.
327. "Europa", § 64 (i esborrany, f. 26v).
328. Ibid., § 78 (i esborrany, f. 29r); "Pirineu-83", f. 15v (i annex III, text núm. 3, f. 82r).
329. "Europa", §§ 64 i 219.
330. "Pirineu-83", ff. 47r i 47v.
331. "Europa", § 99.
332. "Pirineu-83", f. 45v.

333. "Europa", § 57. A l'esborrany corresponent, però, hi llegim "de excursió" (f. 24r).
334. "Europa", § 114 (variant); esborrany, f. 46v.
335. "Pirineu-83", f. 21v; ibid., f. 49v, i "Europa", § 177.
336. "Africa", §§ 36 i 123 (nota); "Europa", § 3; "Mont", §§ 17, 56 i 63; "Pirineu-79/80", f. 7; "Pirineu-82", f. 43v; "Pirineu-83", ff. 3r, 15v...

A) PROBLEMES I CRITERIS

I. EDICIÓ CRÍTICA D'EXCURSIONS Y VIATJES

---

0. Estat de la qüestió

En un estudi sobre la transmissió impresa de les obres de Verdaguer,¹ vaig provar de fer evident que calia emprendre edicions crítiques dels diversos volums --en vers i en prosa-- del màxim exponent de la nostra renaixença literària. I això, fonamentalment, per dos motius: d'una banda, les obres publicades en vida de Verdaguer han estat reproduïdes, després de la seva mort, amb modificacions lingüístiques i estilístiques considerables; de l'altra, les edicions pòstumes d'alguns títols verdaguerians són tan poc fidels al text original que en fan indispensable una nova transcripció. I, encara, caldria esporgar les edicions aparegudes en vida de l'autor de totes les interpolacions --en molts casos desafortunades, atesa la precisió i el sentit lingüístic que tenia Verdaguer-- degudes als seus diferents editors, de gustos i criteris no sempre coincidents amb els de l'autor. Ho faré veure més endavant.

Cenyint-nos a l'obra que ens ocupa, publicada un sol cop en vida de l'autor, s'imposa una decisió metodològica doble: desestimar-ne les successives edicions post mortem, i establir-ne el text --acompanyat de l'aparat crític corresponent-- a partir dels manuscrits

autògrafs més elaborats i de les edicions parcials que precediren o seguiren l'aparició del volum el 1887.

Com que, de la carta-pròleg de l'editor, se'n desprèn que Verdaguer no intervingué directament en la confecció del volum, he cregut convenient de tractar per separat els diversos escrits que el componen, i analitzar-ne amb deteniment els respectius processos de transmissió textual.

Fel que fa a la metodologia, seguiré d'una forma genèrica les pautes proposades pel professor A. Blecua en el seu utilíssim Manual de crítica textual,² i, ocasionalment, em basaré en alguns models pràctics d'edició de textos similars, sobretot de prosistes francesos del segle XIX, afins a Verdaguer.³

1. "Excursió al Alt Pallars"

1.1. Manuscrits i edicions

Al Museu Episcopal de Vic es conserva un manuscrit de Verdaguer, autògraf i de redacció molt elaborada, que té atribuïda la signatura "Ms. Verdaguer 2",^{3bis} i fou consignat amb el núm. de registre 5239. És una llibreta,

de fulls pautats (21 x 15,5 cm.), amb tapes de cartró i una etiqueta a la cara davantera. A la tapa posterior hi ha la següent indicació de procedència: "Dep[òsit] J[oseph] Gudiol Pbre".⁴ Té trenta folis, numerats amb llapis, catorze dels quals són en blanc. La llibreta té, cosida pel llom, una sobrecoberta de pergami.

és un manuscrit net, de lletra molt clara, amb les dues cares de cada full utilitzades, sense afegitons ni supressions importants, amb alguna taca de tinta, que no en priva pas la lligó. Revela un estadi de redacció definitiva, i conté tan sols petites esmenes o addicions, de caire literari (f. 4v), doctrinal o apologètic (f. 6r), i, en general, purament estilístic. Hi ha, també, alguna interpolació d'una altra mà --segurament de Colléll--, que no afecta, però, el conjunt del text. Al recto del primer foli, en la seva part superior, hi ha, en lletra de Verdaguer, el títol del text: "Excursió al alt Pallars".⁵

El manuscrit conté, reelaborada, la ressenya parcial de l'excursió verdagueriana de l'estiu de 1882, continguda en una altra llibreta, sortosament conservada, que ja he tingut ocasió de descriure anteriorment.⁶

Amb el títol d'"Excursió al Alt Pallars", aquesta ressenya excursionista es publicà per primera vegada al

setmanari vigatà, dirigit per Collell, "La Veu del Montserrat",⁷

Coïncidint amb el darrer lliurament de la primera edició en revista, aquesta ressenya excursionista començà a estampar-se, a Barcelona, en les pàgines de "La Il·lustració Catalana", publicació periòdica impresa sota la responsabilitat de Francesc Matheu.⁸ Aquest mateix editor, com ja he fet veure amb detall,⁹ aplegà en volum diversos escrits verdaguerians de temàtica excursionista i viatgera, que prèviament havia fet conèixer des de la revista que dirigia. El primer text del volum és, justament, l'intitulat "Excursió al Alt Pallars".

Posteriorment a l'edició en volum, el mateix text aparegué inserit en el volum corresponent a l'any 1884 de les Memorias de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas, aparegut, però, l'any 1888.¹⁰

Deu anys després, "La Voz de la Patria", una publicació periòdica de signe integrista que s'imprimia a Barcelona, reproduí del volum Excursions y viatjes la ressenya pallaresa de Verdaguer, en un suplement literari, en llengua catalana, d'aparició setmanal.¹¹

1.2. Anàlisi de les variants i establiment del text

"La Veu del Montserrat" reproduí l'original autògraf amb algunes variants, que passo a detallar:¹²

a) canvis lingüístics¹³ o estilístics: "vescomtes", "cops" (§ 2), "me figuro" (§ 16), "ahont" (§ 19), "demoniots" (§ 85), "clapades" (§ 88), "gran" (§ 91);

b) supressions: "allí" (§ 89);

c) lectures errònies: "cara" (§ 42), "torres" (§ 46), "Aloí" (§ 61), "llamps" (§ 67), "mitx" (§ 68), "feta" (§ 90);

c) errates tipogràfiques: "Cadé" (§ 28).

"La Il·lustració Catalana" reproduí el text a partir de l'edició del setmanari vigatà, mantenint les variants de caire lingüístic o estilístic, i repetint, fins i tot, les lectures errònies i les errates tipogràfiques. Hi introduí, però, algunes altres variants:

a) esmenes lingüístiques o estilístiques: "pera" (passim), "un canal" (§ 47), "Isabarrí" (§ 72), "zénit" (§ 74), "herbes" (§ 75);

b) lectures errònies: "caputxó" (§ 19);

c) altres errors: "per ser sembrar" (§ 34), "qu' es

cremada" (§ 64).

L'edició en volum és una reproducció de l'anterior --l'editor era el mateix--, i conté, doncs, les mateixes variants (canvis lingüístics, lectures errònies de l'original, etc.), més algunes de noves:

a) morfològiques: "jóvens" (§§ 17 i 25), "márgens" (§ 30), "guasi" (§ 84), "duescentes" (§ 92), "perá" (passim), elisions en l'article determinat i en els clítics (més generalitzades que en l'edició anterior);

b) lexicals: "llestesa" (§ 48), "estany" (§ 52);

c) estilístiques (§ 13).

L'edició de les "Memorias...", posterior a l'edició en volum, sembla reproduir aquesta, amb algunes --poques-- variants:

a) lingüístiques o estilístiques: "dominichs" (§§ 2 i 3), "antiguament" (§ 19), "antiguas" (§ 58), "mellor" (§ 27), "reconquesta" (§ 32), "prestà" (§ 35), "grave-tat" (§ 41), "sufraganea" (§ 45), "rústech" (§ 78), "Eulalia" (§ 84);

b) errors semàntics: "sobre 'l poble" (§ 37).

Finalment, el suplement setmanal de "La Voz de la Patria" reproduïa el text de l'edició en volum, amb inclusió de la carta-pròleg de Matheu, que l'encapçalava. Aquesta edició, tanmateix, ultra el manteniment de les lectures errònies i modificacions lingüístiques de totes les edicions precedents, aparegué farcida d'errates tipogràfiques i apostrofacions abusives, que dificulten la comprensió del text: "corche" (per gorch), "d'Sant Dot", "No's raro que", etc. Són dignes d'esment algunes variants de caire lingüístic o estilístic: "rients" (§ 28), "dur" (§ 48), "desaparesqué" (§ 44), "ahont" (§ 47), "s'avensa" (§ 63).

Després d'un examen detingut de totes les variants de les edicions esmentades, he establert el text de la ressenya excursionista a partir d'una transcripció directa de l'original autògraf, i he recollit, en l'aparat crític, totes les variants impreses,¹⁴ atès que es poden considerar variants de tradició.¹⁵ Tanmateix, es podrien acceptar com a variants d'autor les dues esmenes lexicals de l'edició en volum (veg. supra) i, potser, el canvi de portar per dur de l'edició de "La Voz de la Patria".

2. "L'aplech de Mongarre"

2.1. Manuscrits i edicions

A la Biblioteca de Catalunya es conserva, encartat dins el ms. 1741, l'original autògraf d'aquesta carta literària, tramesa per l'autor a l'amic i editor vigatà durant el llarg periple pirinenc de l'estiu de 1883.¹⁶ És un full de paper (27 x 20,5 cm.), escrit, amb tinta i en lletra clara, per totes dues cares. Revela un clar propòsit literari, i la redacció presenta vacil·lacions mínimes. Verdaguer hi refongué unes notes, preses durant l'aplec ressenyat, que es conserven, en una llibreta d'apuntacions excursionistes, al mateix fons de manuscrits de l'esmentada biblioteca,¹⁷ i que transcriu i incorporo, en apèndix, a la present edició.¹⁸

El text té petits retocs d'una altra mà --segurament, Collell--, fets amb tinta i amb traç diferent, que suposen canvis mínims en la composició.

Pocs dies després de ser redactada, Collell inseria aquesta carta, amb el títol "L'aplech de Mongarre", a "La Veu del Montserrat".¹⁹ Al cap de poc, Matheu l'estampava a "La Il·lustració Catalana", advertint que la reproduïa del setmanari vigatà.²⁰ D'aquesta publicació prengué el text novament l'editor barceloní per inclou-

re'l, tres anys després, en el volum Excursions y viatges.

Onze anys més tard, "La Voz de la Patria" l'incorporava a la seva reproducció parcial del volum confeccionat per Francesc Matheu.²¹

Mort l'autor --i deixant de banda les successives edicions en obres completes, o una edició en volum dels escrits excursionistes de Verdaguer,²² totes les quals, com he afirmat anteriorment, no es distingeixen pas per la fidelitat a l'original autògraf--, Collell reproduí aquest text en el seu Carteig històric,²³ i, fa pocs anys, J. M. de Casacuberta i J. Torrent i Fàbregas l'inclogueren en l'Epistolari de Jacint Verdaguer.²⁴

2.2. Anàlisi de les variants i establiment del text

L'edició de "La Veu del Montserrat" ofereix unes quantes variants respecte a l'original autògraf, les quals no poden pas ser atribuïdes a l'autor, atesa la impossibilitat física d'aquest per intervenir-hi. Les agrupo, com he fet per a l'"Excursió al Alt Pallars", segons les seves característiques:

a) canvis lingüístics o estilístics: "he sabut", "aquest", "havien fet nit" (§ 16); "a tots", "afortu-

nats" (§ 17); "m'escasseja" (§ 18);

b) addicions i supressions: titol, § 2, i §§ 16-20;

c) lectures errònies: "Mamalé" (§ 7);

d) errates tipogràfiques: "pabuetayres" (§ 16).

"La Il·lustració Catalana" reproduí el text, advertint-ho explícitament, de l'edició del setmanari vigatà, sense fer-hi cap esmena i incorporant-hi dues variants de caire lingüístic o estilístic: "mitjana" (§ 7), "del" (§ 16).

En aparèixer dins el volum Excursions y viatges, el text presentava unes quantes variants respecte a l'edició precedent, tot i estampar-se en la mateixa impremta:

a) canvis lingüístics o d'estil: "pera", "quasi" (passim), "hòmens" (§ 8), "de Mongarre" (§ 4);

b) addicions i supressions: subtítol (§ 1) i signatura (§ 20);

c) errates tipogràfiques: "altres" (§ 13).

L'edició de "La Voz de la Patria" reproduïx la del volum de Matheu, amb moltes errates tipogràfiques i sense noves variants.

L'edició dins Carteig històric (1929) reproduceix, amb tota fidelitat, la de "La Veu del Montserrat", i, darrerament (1974), els editors de l'Epistolari de Jacint Verdaguer reproduïren el text directament de l'original manuscrit, amb força fidelitat i rebutjant les esmenes ortogràfiques d'una altra mà --previsiblement, la de Collell. Un mot ("barretines"), suplert per aquest, fou incorporat pels editors de l'Epistolari.

El text que dono com a base en la meua edició és la transcripció fidel de l'original autògraf, amb exclusió de les correccions ortogràfiques esmentades i evitant de repetir els petits errors de transcripció que els editors de l'Epistolari no pogueren controlar.

Pel que fa a les variants textuais ressenyades, les recullo en l'aparat crític, ja que es poden considerar totes variants de tradició.

3. "Recorts de la costa d'Àfrica"

3.1. Manuscrits i edicions

A la Biblioteca de Catalunya es conserva un manuscrit autògraf de Verdaguer (ms. 1465), que conté les anotacions, preses probablement durant el viatge, del

creuer que el poeta realitzà pel Mediterrani occidental, durant la primavera de 1883.²⁵ És una llibreta de butxaca (15 x 10,5 cm.), de fulls pautats, amb tapes dures de cantells metàl·lics, que conté noranta-vuit folis, numerats i escrits per totes dues cares, dels quals els vint-i-sis darrers són en blanc.²⁶ El quadern, sense títol global, conté també uns quants croquis geogràfics, amb indicacions toponòmiques, dibuixats per l'autor. Els ff. 7r-11v són escrits, en castellà i amb tinta, per una altra mà.²⁷

Bé que hi predomina l'escriptura amb tinta, molts folis són escrits amb llapis, i la redacció, en general, revela un estadi de composició poc elaborat. Són uns primers apunts, a partir de l'experiència del viatge.²⁸ L'autor hi introduí, posteriorment, algunes esmenes, addicions i supressions, que, en els fragments a llapis, són sempre escrites amb tinta. El manuscrit, tanmateix, no sembla haver estat revisat a fons per l'autor.

Un any després,²⁹ Collell estampava a "La Veu del Montserrat" el text --incomplet-- d'aquest manuscrit, advertint els lectors que es tractava de "notas que nostre amich consignava al vol sobre'l paper, per no perdre la impressió fugitiva", i que l'original era "escrit encara en llàpis en molts indrets".³⁰ Al cap d'un any, el

text publicat pel setmanari vigatà apareixia, considerablement modificat, i acompanyat de gravats al·lusius, a les pàgines de "La Il·lustració Catalana".³¹

Dos anys més tard, l'editor d'aquesta darrera publicació incloïa les impressions nord-africanes de Verdaguier en el volum intitulat Excursions y viatjes, en una reproducció literal del text aparegut en l'esmentada revista barcelonina, i amb els mateixos gravats que l'acompanyaven.

L'any 1898, "La Voz de la Patria" reproduí el text segons l'edició de Matheu en el volum de 1887, sense incorporar-hi, però, les il·lustracions.

3.2. Anàlisi de les variants i establiment del text

Les variants que presenta l'edició de "La Veu del Montserrat" respecte al manuscrit que acabo de descriure són molt semblants a les detectades en els textos precedents. Són variants de caire lingüístic o estilístic, que no afecten el contingut del text. El lector ho podrà apreciar si consulta, en l'aparat crític de la meua edició, les variants corresponents als paràgrafs 55-74 d'aquesta, els quals foren reproduïts tan sols pel setmanari vigatà. L'edició de Collell, a més, presenta algunes

addicions --títol, subtítol, titolets interiors-- i algunes supressions --anotacions geogràfiques del litoral peninsular, poc elaborades; impressions mallorquines,³² que no s'ajustaven a l'enunciat del text, etc.

L'edició de "La Il·lustració Catalana" reproduïx la del setmanari de Vic, amb variants importants:

a) addició de nombrosos i extensos fragments, elaborats amb propòsit literari (rondalles, tradicions, notes geogràfiques...); incorporació de textos externs (versos italians, provençals) i d'una nota a peu de pàgina (§ 123);

b) supressió d'un llarg fragment d'anotacions marroquines (Tànger), que, en l'edició setmanal de "La Veu del Montserrat", presentava una disposició tipogràfica quasi idèntica a la d'un fragment anterior sobre el mateix indret nord-africà; l'eliminació d'aquest fragment podria deure's a una confusió visual del tipògraf;

c) addicions, supressions o canvis, de caire estilístic, més rellevants que les modificacions detectades en les edicions dels dos textos precedents a càrrec de la mateixa revista: §§ 7, 31, 34, 35 --dues variants--, 36 --dues variants--, 37, 39 --dues variants--, 40 --tres variants--, 44, 54, 75, 76 --dues variants--.

78, 79, 82, 83, 85 --dues variants--, 88, 91-92 --tres variants--, etc.

L'edició en volum, de 1887, és reproducció exacta de la precedent, amb dues úniques variants detectades: "hòmens" (§ 154) i "pera" (§ 155), atribuïbles als criteris lingüístics de l'editor barceloní, com he provat de fer veure més amunt.³³ També s'hi aprecien canvis tipogràfics en la disposició de títol, subtítol i títols interiors.

La posterior edició del text per "La Voz de la Patria" és una reproducció literal de la que estampà Matheu al volum Excursions y viatges, amb escasses variants, no representatives --"rebrolls" (§ 2), "estorb" (§ 9)--, i amb profusió d'errates tipogràfiques.

Per procedir a l'establiment del text, a manca d'un original definitiu, m'he fet les consideracions següents:

a) cal desestimar l'autògraf conservat, atès que presenta una redacció poc elaborada i conté anotacions alienes, escrites en una altra llengua, a més de fragments que no s'adiuen amb la intenció del relat i que no foren inclosos en cap edició posterior;³⁴

b) cal desestimar, també, l'edició de "La Veu del

Montserrat", precipitada i sense intervenció de l'autor, com ho revela un advertiment de l'editor i un examen detingut de les variants respecte al manuscrit autògraf transcrit parcialment;

c) l'examen de les variants de l'edició de "La Il·lustració Catalana" respecte a la precedent edició de "La Veu del Montserrat" i al manuscrit autògraf, hi evidencia una intervenció important de l'autor;

d) en les dues edicions subsegüents, no s'hi aprecia cap indicatiu d'una nova revisió del text per l'autor, i cal considerar les poques variants que hi apareixen com a meres variants de tradició.

El text base de la meua edició és, doncs, transcripció del que publicà la revista "La Il·lustració Catalana", amb inclusió del fragment suprimit (veg. supra), i amb restitució d'alguns mots del manuscrit quan es tracta d'errors d'impressió, no advertits per l'autor en una hipotètica revisió del text.³⁵

L'aparat crític recull totes les variants textuais, d'autor i de tradició, anteriors i posteriors a la publicació del text per "La Il·lustració Catalana".

4. "A vol d'aucell"

4.1. Manuscrits i edicions

Al Museu Verdaguer, de Vila Joana (Vallvidrera), es conserva un manuscrit verdaguerià autògraf, sense número de registre ni foliació. És una llibreta de fulls pautats, amb tapes de cartró (21 x 15,5 cm.). A la coberta hi ha una etiqueta, amb text --illegible-- escrit amb llapis i possiblement autògraf.

La llibreta té diversos plecs encartats i cosits al llom, alguns dels quals foren escrits després de ser-hi annexats.³⁶ Aplega un total de vuitanta-tres folis, escrits amb tinta,³⁷ en lletra clara, i sense gaires correccions. Conté les anotacions del viatge que Verdaguer féu a diversos països de l'Europa central, durant la primavera de 1884.³⁸

El manuscrit presenta una redacció seguida, escrita damunt el verso de cada foli,³⁹ amb addicions --de vegades força extenses-- damunt el recto del foli següent. El text, sense cap títol global, té divisions internes, indicades per titolets ocasionals (datacions, etc.). Damunt el recto del primer full hi ha una "nota" de Jaume Collell, datada a Vic el 17 de juliol de 1917, per la qual tenim constància documental del lliurament del ma-

nuscrit, fins aleshores en possessió de l'amic i primer editor del text, "al bon y fael amich, En Francesch Matheu y Fornells", editor també d'aquest i altres textos verdaguerians.⁴⁰

El text d'aquest quadern és el resultat d'una reelaboració de les impressions de l'esmentat viatge, contingudes en diferents manuscrits autògrafs conservats a la Biblioteca de Catalunya,⁴¹ transcrits i incorporats, en apèndix, a la present edició.⁴²

Poc després de ser reelaborades en el manuscrit que acabo de descriure, Collell estampà aquestes anotacions europees a "La Veu del Montserrat", i, mig any després d'aquesta primera edició, Matheu les inserí en les pàgines de "La Il·lustració Catalana", amb gravats al·lusius, com en l'edició anterior dels records nord-africans del poeta.⁴³ Mesos més tard, el mateix editor les reimprimí, aprofitant les mateixes il·lustracions, en el volum Excursions y viatjes.

"La Voz de la Patria", que començà a reeditar l'esmentat volum a la darrereria de 1898,⁴⁴ reproduí les primeres pàgines d'"A vol d'aucell",⁴⁵ però deixà el text inacabat, el dia 2 de març de 1899, per desaparició de la revista.⁴⁶

4.2. Anàlisi de les variants i establiment del text

4.2.1. Anàlisi de les variants

L'edició de "La Veu del Montserrat" presenta dues menes de variants respecte al text de l'autògraf descrit:

a) variants atribuïbles a l'autor, detectables en els primers lliuraments del text⁴⁷ i consistents en addicions i canvis estilístics importants;⁴⁸

b) variants atribuïbles a l'editor --Collell--,⁴⁹ o al tipògraf, de caire lingüístic o estilístic: "Lió" (§§ 1, 3, 4, 8, 9);⁵⁰ "esta" (§ 1);⁵¹ "afatigat" (§ 10); "ségoi" (§ 11); "llachs" (§ 17);⁵² "bronze" (§§ 20 i 195); "y los temples" (§ 25, i passim); "cignes" (§ 30); "millors" (§ 32); "pruneres" (§ 34); "el vulgo" (§ 36); "saltants" (§ 38); "aquest", "aquella" (§ 40, i passim), "Aqueixa" (§ 43, i passim), etc.

Moltes modificacions lingüístiques del text no milloren pas l'original verdaguerià: "al sortir" (§ 9), "hont s'hi veuhen" (§ 15), "dividir als pobles" (§ 21), "destorbar als devots" (§ 76), "un darrera l'altra" (§ 29), "sigle X" (§ 47), "per complert" (§ 99), "hi han" (§§ 100, 158, 171 i 189); "istiu" (§ 110); "istil" (§

147); "pois" (§ 145); "dugues" (§ 148); "versículs" (§ 187); "conquistes" (§ 244), etc.

Cal destacar, sobretot, un nombre important de lectures errònies del manuscrit i d'errates tipogràfiques, no advertides per l'autor,⁵³ ni per l'editor, en les successives reproduccions impreses del text:

"vermella" (§ 11), "terres" (§ 14), "de la paraula" (§ 22), "entregar" (§ 24), "distraurens" (§ 29), "yiuhén" (§ 35), "Germania" (§ 43), "aferrades" (§ 50), "habilitat" (§ 55), "Me sembla" (§ 84), "10.000 catòlics" (§ 94), "Elbuig" (§ 122), "Crégel" (§ 126), "geganta", "fresques" (§ 156), "los frares y dispostos" (§ 169), "la llum" (§ 208), "5 de Juny" (§ 221), "segona y tercera" (§ 242), "comuners" (§ 243), "sobre una cripta" (§ 276). I tot un paràgraf de l'original, afegit per l'autor a peu de pàgina i advertit mitjançant una crida convencional, desaparegué en publicar-se el text a "La Veu del Montserrat".⁵⁴

Pel que fa a l'edició del text per la revista "La Il·lustració Catalana", cal dir que és transcripció de l'edició de "La Veu del Montserrat", amb algunes modificacions i noves variants:

a) canvis lingüístics i estilístics: "contemprar"

(§ 2), "tells" (§ 34), "dels Pirineus" (§ 36), "ensá" (§ 39), "a Fransa" (§ 42), "creyensa" (§ 63), "casi bé" (§ 65), "payo" (§ 81), "ametralladora" (§ 98) --però "dormida" (§ 1)--, "mellor" (§ 108), "antigua" (§ 171), "alemana" (§ 180), "encensa" (§ 202), "escayensa" (§ 230), "parisench" (§ 239), "tornessen" (§ 249), "màrtirs" (§ 262); "hòmens" (passim), "vèrgens" (§ 60); "pera" (passim); elisions vocàliques en combinacions d'articles determinats i conjuncions o pronoms (§§ 86, 89, 95, 103, 163, 172...);

b) supressions: "y dedicats" (§ 25), "un centre" (§ 106) "y blau" (§ 109), "de tota necessitat" (§ 168), "26 Maig" (§ 184), i un fragment de tres ratlles (§ 115);

c) addicions: "Germanes de la caritat, filles de Sant Vicens de Pau" (§ 25);

d) lectures errònies i errates tipogràfiques: "Nonnenwerh" (§ 67), "Drachenfelds" (§ 69), "germanes de Caritat" (§ 78), "que puga vèncer" (§ 98), "pels costats" (§ 144), "gira" (§ 177), "y mitx voltada" (§ 276).

L'edició en volum, de 1887, reproduïx amb fidelitat la de la publicació barcelonina, incloses les il·lustracions que Matheu hi havia incorporat.⁵⁵ S'hi mantenen les errates i les lectures equivocades de les edici-

ons precedents, i s'hi detecten algunes noves variants:

a) canvis lingüístics o estilístics: "Jóvens" (§§ 185 i 256), "hòmens" (§ 256), "nostres" (§ 244);

b) addicions: "Berlin" (§ 82);

c) supressions: "París, 25" (§ 241).

L'edició --incompleta-- de "La Voz de la Patria" (1898) reproduïx l'anterior, sense il·lustracions i amb moltes errates tipogràfiques, que no poden pas ser considerades variants textuals.⁵⁶

4.2.2. Establiment del text

A l'hora de fixar el text base de la present edició d'"A vol d'aucell" m'he fet les consideracions següents:

1) el manuscrit autògraf conservat és el que Verdaguer envià al seu amic i editor per a una primera publicació en el setmanari que aquest dirigia;⁵⁷

2) el text imprès per "La Veu del Montserrat" conté un nombre important de variants respecte a l'original autògraf tramès per Verdaguer a l'editor;

3) aquestes variants admeten de ser considerades diferentment:

a) unes poden ser conseqüència d'una intervenció directa de l'autor, abans de l'estampació del reportatge en el setmanari vigatà, i són detectables en els primers lliuraments del text;⁵⁸

b) unes altres, detectables arreu del text, semblen obeir als particulars criteris lingüístics i estilístics de l'editor⁵⁹ --o, fins i tot, del tipògraf--, i no sempre afavoreixen la precisió i la genuïnitat pròpies de Verdaguer;

c) moltes variants són purament lectures errònies del manuscrit original, les quals, encara que no foren advertides per l'autor ni esmenades per l'editor posterior, caldria rebutjar en una edició acurada del text;

4) les variants de caire lingüístic i estilístic introduïdes per l'edició de la revista "La Il·lustració Catalana", dirigida per Francesc Matheu, s'han de considerar fruit dels criteris propis de l'editor --o del tipògraf--, tal com he fet notar en l'anàlisi textual del primer d'aquests escrits;⁶⁰

5) en aquesta mateixa edició en revista, la supressió d'un fragment (§ 115), l'addició d'uns mots, que precisen el significat d'una construcció sintàctica (§

25), i la respectiva substitució de dues paraules --con-
templar (§ 2) i escayensa (§ 230)--,⁶¹ que milloren es-
tilísticament les anteriors, poden ser considerades va-
riants d'autor, i, doncs, incorporades al text base de
l'edició;

6) les escasses variants que presenta l'edició en
volum del text en qüestió són irrellevants i desestima-
bles a l'hora d'establir-lo definitivament;

7) l'edició, en fulletó, de "La Voz de la Patria"
és incompleta i no ofereix cap variant digna de ser tin-
guda en compte, ni tan sols com a variant de tradició.

Fetes aquestes consideracions, he procedit a esta-
blir el text d'"A vol d'aucell" d'acord amb els següents
criteris:

a) transcriure íntegrament el manuscrit autògraf
definitiu, amb incorporació de les variants de l'edició
de "La Veu del Montserrat" atribuïbles, amb més probabi-
litat, a l'autor, i les de l'edició de "La Il·lustració
Catalana" susceptibles d'haver-hi estat introduïdes per
Verdaguer en una hipotètica --i, en tot cas, molt sumà-
ria-- revisió de l'edició precedent;

b) recollir en l'aparat crític totes les altres va-
riants textuais, que considero de tradició.⁶²

5. "La ermita del Mont"

5.1. Manuscrits i edicions

No he pogut localitzar cap manuscrit de les proses aplegades sota aquest títol dins Excursions y viatjes.

"La Veu del Montserrat" publicà, a l'abril de 1885, un text verdaguerià intítulat "Les caramelles". Aquest text fou reproduït, un any més tard, per "La Il·lustració Catalana", juntament amb dues proses inèdites, intítulades "La ermita del Mont" (en dues parts) i "Roca Pastora", acompanyades de gravats al·lusius.⁶³ Sota el títol global de "La ermita del Mont", el conjunt d'aquestes proses foren reproduïdes, juntament amb els gravats que les il·lustraven, en el volum Excursions y viatjes, tal com he detallat en una altra banda.⁶⁴

5.2. Anàlisi de les variants i establiment del text

En l'edició de "La Il·lustració Catalana", el text de "Les caramelles" presenta unes quantes variants respecte al de l'edició de "La Veu del Montserrat":

- a) addició d'una nota a peu de pàgina (§ 74);

b) canvis lingüístics i estilístics: elisions vocàliques en formes de l'article determinat: "de sobte 'l toch" (§ 75), "y'l bon Jesús" (§ 79), "y 'ls pagesos", "y 'ls teixidors" (§ 80); "hòmens" (§ 80), "joventivola" (§ 80), "qualsevols" (§ 81), "pera" (§ 78); "oronetes" (§ 64); "dels temps" (§ 61); "aconortar al malalt" (§ 63); "guardantl lo remat" (§ 75);

c) lectures errònies, lapsus o errates tipogràfiques: "¿No' n serian filles tal volta?" (§ 71); "venerades ruïnes" (§ 75).

L'edició posterior en volum d'aquestes proses és una reproducció literal de l'apareguda en les pàgines de la revista "La Il·lustració Catalana", amb dues úniques variants: "poblet" (§ 3) i "á chor" (§ 67).

Per a la prosa intitolada "Les caramelles" estableixo el text a partir de l'edició de "La Veu del Montserrat", atès que les variants de "La Il·lustració Catalana" i la de l'edició en volum semblen degudes més aviat a l'editor que no pas a l'autor. Hi incorporo, tanmateix, la nota a peu de pàgina, indubtablement afegida per Verdaguer en una hipotètica revisió del text abans de la segona estampació en revista.

Pel que fa a la resta de proses, reproduueixo l'edició de "La Il·lustració Catalana", sense incorporar-hi la variant introduïda per la posterior edició en volum, que considero una variant de tradició. Hi esmento, tan sols, les errates tipogràfiques i les possibles lectures errònies de l'original, i substitueixo les variants introduïdes per l'editor (pera, hòmens, runes...)⁶⁵ per les corresponents formes verdaguerianes habituals, documentades de manera sistemàtica en els autògrafs de textos similars, i respectades, si més no, pel seu primer editor.

6. Textos incorporats en edicions pòstumes

6.1. "La romeria espanyola"

Dos anys després de la mort de Verdaguer, la Biblioteca Popular de "L'Aveng" aplegà en un volum els escrits de tema excursionista publicats en Excursions y viatjes.⁶⁶ L'edició incorporà, però, altres textos verdaguerians, entre els quals dues cartes publicades l'any 1878 per "La Veu del Montserrat", amb el títol "La romeria espanyola". Aquest text, de temàtica viatgera, passà a formar part, també, de l'edició de les primeres obres completes de l'autor,⁶⁷ d'on, posteriorment i sense ex-

cepció, fou reproduït per les successives edicions d'obres completes verdaguerianes.

D'aquest text, se'n conserva un manuscrit autògraf parcial, en poder del senyor Josep Illa, de Vic,⁶⁸ que ja ha estat descrit per Josep M. de Casacuberta.⁶⁹ L'original verdaguerià, però, no duia títol ni encapçalament de cap mena, els quals hi foren afegits per Collell quan en preparà l'edició per al setmanari vigatà.⁷⁰

Estableixo el text a partir de l'edició de "La Veu del Montserrat", llevat dels primers paràgrafs, per als quals segueixo l'original autògraf esmentat, i tret d'un parell de restitucions de formes habituals en la prosa de Verdaguer.⁷¹ No tinc en compte, és clar, les variants introduïdes en les successives edicions pòstumes del text.

6.2. "Mallorca"

L'any 1907, en publicar-se el volum sisè de les primeres obres completes de Verdaguer,⁷² els editors inclogueren en Excursions y viatges, sota el títol indicat, unes anotacions inèdites de l'autor, corresponents a la seva estada en aquella illa.⁷³ Tal com he assenyalat més amunt, aquestes anotacions formen part de les

impressions del creuer pel Mediterrani efectuat durant la primavera de 1883.⁷⁴ Les notes mallorquines, però, havien restat excloses dels "Recorts de la costa d'Àfrica", com també he tingut ocasió de comentar.

No cal dir que el text d'aquestes anotacions aparegué amb moltes variants de caire lingüístic, degudes als particulars criteris dels editors en aquest terreny, les quals es mantingueren en la reproducció que féu del text Francesc Matheu en la seva edició "popular" de les obres verdaguerianes,⁷⁵ i en les successives edicions posteriors del text.

Transcriu aquestes notes --amb addició d'unes altres, inèdites-- del manuscrit autògraf original, i estalvio al lector les variants i les lectures errònies aparegudes en l'edició de 1907 i mantingudes per totes les posteriors.

7. Textos inèdits complementaris

En apèndix a la present edició incorporo diversos escrits verdaguerians inèdits, transcrits directament dels respectius originals autògrafs, conservats en diferents fons de manuscrits de la ciutat de Barcelona.

Com que aquests textos han estat descrits amb prou detall anteriorment, i no ofereixen problemes especials de transcripció, estalvio al lector una repetició de les seves característiques formals i el remeto a les pàgines de l'estudi introductori que les contenen.⁷⁶

NOTES

1. N. Garolera, La transmissió impresa de les obres de Verdaguer, «Anuari Verdaguer 1986» (Vic, 1987), pàgs. 147-167.
2. Madrid, Ed. Castalia, 1983; 360 pàgs. Interessen especialment les pàgines 31-153.
3. M'ha estat força útil l'edició crítica del Voyage en Italie, de Chateaubriand, preparada per J.-M. Gautier (Genève, Droz, 1969), com també la d'Atala, a càrrec del mateix editor (Genève, Droz, 1973). També m'han orientat, a l'hora de fixar els criteris de presentació dels diferents textos verdaguerians, les observacions dels responsables de l'edició dels Voyages de Victor Hugo (Paris, R. Laffont, 1987), i les normes seguides per J.-C. Berchet en la seva edició de textos de viatgers francesos del segle XIX (Le voyage en Orient, Paris, R. Laffont, 1985).
- 3bis. Amb aquesta denominació el designa A. Pladevall i Arumí en el catàleg d'una recent exposició documental verdagueriana. Veg. «Ausa» (Vic), XIII, núm. 120 (1988), pàg. 9.
4. Al recto del primer foli hi ha una dedicatòria de Collell a Gudiol, datada el 17 de juliol de 1917. Veg. nota 1 al text de la meva edició.
5. La segona a del mot "Pallars" té un accent, i la c apareix ratllada. Sembla una correcció posterior.
6. Veg. estudi introd., cap. VI, ap. 2.3.2.
7. Veg. ibid., cap. V, apartat 1.1.
8. Veg. ibidem.
9. Veg. ibid., apartats 1 i 2.
10. Veg. ibid., nota 16.
11. Veg. ibid., apartat 4.1, i notes 48-50.
12. Cito per paràgrafs, d'acord amb la numeració frag-

mentària de la meva edició.

13. No tinc en compte les variants estrictament ortogràfiques.
14. Llevat d'una --"gessamí" (§ 60)--, que incorporo al text, atès que es tracta d'una correcció de V d'un lapsus de l'autor.
15. Tant les variants de caire lingüístic o estilístic de "La Veu del Montserrat", com les de "La Il·lustració Catalana" i les del volum, semblen respondre a criteris propis dels respectius editors.
16. Veg. estudi introd., cap. V, apartat 1.2.
17. Veg. ibid., cap. VI, apartat 2.3.3.
18. Veg. apèndix II, "Pirineu-83", ff. 40v-42v.
19. Veg. ibid., cap V, apartat 1.2.
20. Veg. nota 1 a la meva edició.
21. Veg. estudi introd., cap V, ap. 4.1.
22. Veg. ibid., cap. V, ap. 4.2.
23. Vic, Gazeta de Vich [Tip. Balmesiana], 1929, carta CVII, pàgs. 160-163.
24. Veg. vol. IV (Barcelona, Barcino, 1974), carta 362, pàgs. 77-81.
25. Veg. estudi introd., cap VII, apartat 5.
26. Llevat d'unes quantes anotacions lexicals, escrites al dors del darrer full.
27. Veg. nota 25 a la meva edició del text.
28. Així ho manifestà el seu primer editor, en donar el text a la impremta per primera vegada. Veg. nota 2 a la meva edició.
29. Veg. estudi introd., cap. V, apartat 1.3.
30. Veg. nota 2 a la meva edició.
31. Veg. estudi introd., cap V, apartat 1.3.

32. Foren publicades pòstumament (veg. estudi introd., cap. VI, ap. 1). Les incorporo, en apèndix, transcrites de l'original autògraf.
33. S'hi mantenen, en canvi, dues errates d'impremta no advertides en l'edició precedent en revista: "del barts" (§ 43) i "esporugits" (§ 54).
34. Em refereixo, és clar, a les notes mallorquines, que, pòstumament, i "sols per via d'inventari", foren incloses en les primeres «Obres complertes» de l'autor. Veg. estudi introd., cap. VI, ap. 1.
35. Veg. §§ 6, 32, 101, 105, 112, 116, 129, 143 i 146.
36. Correspondrien als ff. 28-33, 63-64, 65-74 i 77-80. Entre els ff. 74 i 76 hi ha un full solt, semblant als del plec anterior i amb text relacionat.
37. Tan sols la primera meitat del verso del f. 9 és escrita amb llapis.
38. Veg. estudi introd, cap. VII, ap. 6.
39. Els folis del primer plec encartat, i alguns del tercer, són escrits, de forma continuada, per totes dues cares. Alguns folis del tercer plec encartat duen foliació autògrafa a l'angle superior esquerre.
40. Veg. nota i a la meva edició. L'editor barceloní conservà el manuscrit fins a la seva mort, esdevinguda vint-i-un any després. L'autògraf passà a ser propietat de les filles de Matheu, la menor de les quals --Roser-- el llegà, en vida, al Museu Verdaguer, de Vila Joana. (Agraeixo a Josep M. Garrut les facilitats concedides per a la consulta del manuscrit.)
41. Veg. estudi introd., cap. VI, ap. 2.1.
42. Veg. apèndix II, 1.2.
43. Veg. ibid., cap. V, ap. 1.4.
44. El 6 de gener de 1899, la revista inseria en el suplement literari la portada del volum que havia començat a reproduir el 8 de desembre anterior. Sota el títol, idèntic al de l'edició de 1887, hi havia l'aclariment següent: "Nova edició publicada com a folletí / en / La Voz de la Patria".

45. Pàgs. 93-120 del volum (§§ 1-68 de la meva edició).
46. Veg. estudi introd., cap. V, ap. 4.1.
47. Sobretot en el quart, aparegut el 3 de gener de 1885. L'autor podria haver revisat el text, abans de ser imprès o en proves tipogràfiques, durant una possible estada a Vic per les festes de Nadal. En la meva edició, aquestes variants es troben compreses entre els paràgrafs 56 i 69.
48. Veg. §§ 2-7, 11-12, 15, 20, 24, 42, 44, 51 i 56-69. En algun cas es tracta d'addicions de quatre o cinc ratlles. La major part dels fragments esmenats són reelaboracions que afecten l'estil i el contingut. Algunes variants, a més, tenen un to inconfusiblement verdaguerià. Veg., per exemple, §§ 4, 5, 7, 11, 15 i 51, i infra, nota 58.
49. És versemblant suposar l'existència d'una còpia manuscrita de l'original autògraf, efectuada per Collell i destinada als obradors tipogràfics on s'imprimia "La Veu del Montserrat". Aquesta còpia, amb les hipotètiques modificacions textuais de l'editor, no s'hauria conservat. El manuscrit original, en canvi, restà en poder de Collell fins al 1917 (veg. supra, nota 4), i no presenta indicis d'haver estat en mans de tipògrafs.
50. Al darrer lliurament, però, es respectà la forma usada per Verdaguer: "Lion" (§ 271).
51. Podria tractar-se d'una lectura errònia del manuscrit (la x d'"eixa" s'assembla força a una t). Veg., però, nota 59.
52. A la resta del text trobem només la forma estany, usada habitualment per Verdaguer en altres escrits, i possible variant d'autor en l'edició en volum de l'"Excursió al Alt Pallars" (veg. supra, 1.2). Ací, encara, llachs resulta cacofònic en relació amb lloch, mot immediatament anterior.
53. Verdaguer advertí tan sols una errata --"origen" per "auguri" (§ 25)-- apareguda en el segon fragment publicat pel setmanari vigatà (veg. Epistolari, IV, pàg. 198). Aquesta errata fou esmenada en l'edició de "La Il·lustració Catalana" i en la posterior edició en volum.
54. Veg. § 105 (i nota 283) de la meva edició.

55. Veg. estudi introductor, cap. V, nota 1.
56. Valguin com a exemples les següents: "vírgens" (§ 60), "¡Dolsa creyenda!" (§ 63).
57. Ho confirma una carta de Verdaguer a Collell, en la qual l'autor proposa a l'editor una esmena en el darrer fragment tramès, que aquest tenia a punt de publicar. Veg. Epistolari, vol. IV, pàg. 198.
58. Hi ha addicions inconfusiblement verdaguerianes: "les barretines que començo d'anyorar", § 11; "abets, los cedres de nostres montanyes", § 7 (cp. "l abet es lo cedre de nostres montanyes", «Pirineu-82», annex, f. 83v; "Los abets son los cedres del Pirineu", Canigó, cant V, estr. 6a, v. 7).
59. La variant esta (per eixa) del primer paràgraf del text, si no és fruit d'una mala lectura de l'original (veg. supra, nota 51), podria obeir a la preferència estilística de Collell per aquesta forma adjectiva, tal com subratllà, irònicament, Pompeu Fabra en un article publicat a "L'Aveng" (gener de 1892, pàgs. 29-30).
60. Veg. supra, 1.2, i nota 15.
61. Verdaguer havia sentit aquest terme durant el periple pirinenc de 1883, i l'havia anotat en un dels quaderns d'aquella excursió: "Escayensa - casualitat. Es una escayensa" (BC, ms. 1466, f. 52r).
62. En els fragments versemblantment revisats per l'autor abans de ser impresos per primera vegada, es fa difícil destriar les probables variants d'autor de les atribuïbles a l'editor. En aquests casos, i en la impossibilitat d'un encert absolut en la selecció, he optat per incloure en el text la major part de variants d'aquella primera edició.
63. Veg. estudi introd., cap. V, apartat 1.5.
64. Veg. ibid., apartat 1.
65. En els seus autògrafs, Verdaguer distingeix clarament ruina de runa ("Europa", § 264, i passim). No confon mai, doncs, aquests dos termes, de significat diferent, com ho fan, erròniament, alguns escriptors catalans d'aquest període. (Veg., per a aquesta qüestió, Coromines, DECLC, VII, 534b.) Per

a l'accentuació del primer mot --no indicada per Verdaguer en els manuscrits-- he tingut en compte rimes de poemes seus, on s'evidencia la pronúncia trisil·làbica i paroxitona del terme. Vegeu, per exemple, la primera estrofa del poema "L'aura", del volum Caritat (1885), i l'estrofa 18a de "La palmera de Junqueras", inclòs en el recull Pàtria (1888).

66. Veg. estudi introd., cap. V, apartat 4.2.
67. Ibidem.
68. Segons em manifesta l'actual propietari del document, el canonge Collell el regalà al seu pare, mestre d'obres i constructor, que havia intervingut en la restauració del temple romà de Vic. (Agraeixo al senyor Illa les facilitats de consulta del manuscrit.)
69. Veg. Epistolari, II, pàg. 83. Bé que aquest estudiós parli de "la relació del viatge a Roma", només m'ha estat possible de veure'n un fragment.
70. Veg. nota 1 a la meva edició.
71. Veg. ibid., notes 15 i 17.
72. «Obres complertes ab gran cura ordenades y anotades», set volums (Barcelona, 1905-1908). El volum sisè comprenia, entre altres obres verdaguerianes, Excursions y viatges.
73. Veg., per a més detalls, estudi introductor, cap. VI, apartat 1.
74. Ibidem.
75. Veg. estudi introd., cap V, apartat 4.2.
76. Veg. ibid., cap. VI, apartat 2.

II. CRITERIS FORMALS D'EDICIÓ

---

1. Presentació gràfica

1.1. Grafies

En la transcripció dels autògrafs verdaguerians, el criteri aplicat ha estat el de respectar, amb el màxim de fidelitat, les grafies de l'autor.¹

He esmenat tan sols algunes grafies aberrants o confusionàries, tant de paraules del lèxic comú² com de topònims o noms propis, especialment els estrangers.³ Un criteri general ha estat la regularització de majúscules i minúscules, com també la inclusió entre cometes d'aquells termes catalans (dialectalismes, etc.) subratllats per l'autor en l'autògraf conservat, i l'ús de la lletra cursiva per a aquells termes procedents d'altres llengües, normalment subratllats per Verdaguer en els manuscrits originals.

He corregit, també, els errors d'escriptura evidents (duplografies, haplografies, etc.) i els freqüents lapsus calami de l'autor, deguts a la fatiga o a la distracció, explicables sobretot en la reelaboració d'alguns escrits. Totes les esmenes, però, s'indiquen en nota.

He conservat, en canvi, algunes grafies errònies, si he cregut que podien tenir interès documental per a lexicòlegs o dialectòlegs.⁴ En algun cas, a més, la grafia aberrant respon a particulars criteris etimològics de l'autor, de vegades explicitats en el text.⁵

1.2. Divisió de mots

Verdaguer no solia fer ús de l'apòstrof per indicar elisions vocàliques en articles, pronoms, preposicions i conjuncions, les quals resolvia generalment amb un espai en blanc. En els casos d'elisió vocàlica en formes de l'article determinat, en la preposició de, i en les dels pronoms clítics en què ho permet la normativa ortogràfica actual, assenyalo aquesta elisió mitjançant un apòstrof. En els altres casos, la indico amb un punt volat. Excepcionalment, i assenyalant-ho en nota, he intervingut en el text per resoldre una elisió no habitual.⁶

Faig servir el guionet, seguint les normes ortogràfiques vigents, en els mots compostos i en les combinacions enclítiques dels pronoms febles.

He regularitzat la grafia d'alguns topònims, originàriament compostos, d'acord amb la forma normativa actual, prescindint de la transparència semàntica amb què

els connotava Verdaguer.⁷

1.3. Accentuació

Atès que els autògrafs verdaguerians --o les edicions transcrites-- no presenten un sistema regular de signes gràfics per indicar la tonicitat de les síl·labes i el grau d'obertura d'algunes vocals, regularitzo l'accentuació d'acord amb la normativa ortogràfica actual.⁸ Per fidelitat a la llengua de l'autor, he accentuat algunes vocals d'acord amb la pronúncia habitual en el seu dialecte originari.⁹

Quan l'autor no indica la dièresi mitjançant una h, faig servir el signe diacrític convencional, llevat dels casos en què és més habitual una pronúncia diftongada.¹⁰

1.4. Puntuació

Puntuo els textos d'acord amb els criteris convencionals,¹¹ i respecto, en general, els punts i a part establerts per l'autor.

Uso guionets per a alguns incisos --indicats, de vegades, per Verdaguer mitjançant parèntesis--, i mantinc aquests darrers signes quan s'escau de fer-ho.

1.5. Signes diacrítics

He intervingut ocasionalment en el text, quan ha calgut facilitar-ne la lectura, mitjançant

a) addicions, per conjectura, de lletres, síl·labes o paraules senceres; en aquest cas, ho indico amb claudàtors;

b) supressions de lletres, síl·labes o paraules, sense ús de cap signe especial (però indicades en nota);

c) llacunes no subsanables per conjectura, assenyalades per punts suspensius (i advertides en nota).

No m'he servit, en cap cas, dels parèntesis angulars, ni he recorregut a la lletra cursiva, per indicar intervencions meves en el text.

2. Disposició del text

2.1. Títols i divisions internes

Mantinc els títols i els subtítols dels diferents textos publicats, i adverteixo, en nota, si són autògrafs o proposats pels editors. Pel que fa als escrits inèdits, els titulo amb termes geogràfics o cronològics: "Amèrica", "Santander", "Pirineu-83"...

En el cas dels títols interiors, que corresponen a parts individualitzades d'un mateix text, mantinc els proposats per l'autor o per l'editor. Ocasionalment, i entre claudàtors, encapçalo fragments unitaris amb títols relacionats amb els continguts respectius.¹²

Els textos que integren la meva edició del volum Excursions y viatjes presenten una segmentació interna en paràgrafs arbitraris --numerats entre claudàtors--, als quals remetent les variants de l'aparat crític, o qualsevol altra referència en les notes de l'edició o de l'estudi introductori.

Els textos, publicats o inèdits, transcrits directament de l'original autògraf presenten una divisió interna --indicada, a l'interior del text, mitjançant una

barra obliqua-- , que es correspon amb la foliació del manuscrit, la qual és expressada, entre claudàtors, al marge esquerre del text. A aquesta foliació remeten les referències al text contingudes en les notes a l'estudi introductori o a l'edició.

2.3. Apèndixs i annexos

Acompanyen l'edició dels textos aplegats en el volum de referència uns altres textos, incorporats en edicions pòstumes, o inèdits fins a l'actualitat.

Alguns d'aquests apèndixs tenen, al seu torn, textos que els complementen, redactats per l'autor al marge de la relació lineal o cronològica, o escrits per una altra mà, tractant qüestions directament relacionades amb el contingut del relat excursionista o viatger. Els adjunto com a annexos als esmentats apèndixs, amb un criteri purament operatiu. Els escrits que no són de Verdaguier presenten una transcripció literal, sense cap modificació en llur presentació gràfica.

Un darrer apèndix, el constitueixen dos textos estretament vinculats amb l'obra editada: el próleg de l'editor del volum, i una recensió crítica apareguda a

la premsa excursionista de l'època. Els transcripció també literalment, sense modificar-ne la presentació gràfica.

Vull advertir, finalment, que, en els apèndixs que contenen esborranys de textos posteriorment reelaborats, hi ha fragments destacats en lletra negreta. Corresponen als passatges desestimats per l'autor durant la redacció definitiva del text. Aquests fragments rebutjats no presenten, en l'original manuscrit, la característica ratlla vertical amb què Verdaguer solia marcar les anotacions sotmeses a reelaboració.

3. Aparat crític

L'edició dels textos que integren el volum Excursions y viatjes comporta l'establiment d'un aparat crític, que, d'una banda, doni compte de les modificacions operades en el text per l'autor o pels successius editors, i, de l'altra, aporti un suport documental que faciliti al lector una comprensió més exacta del contingut de l'obra.

Semblantment, els escrits --publicats o inèdits-- que s'incorporen com a apèndixs a l'edició del volum necessiten, si més no, el màxim de referències --filolò-

giques, culturals, històriques, literàries i lingüístiques-- , que il·luminin el text i en permetin una lectura aprofundida.

3.1. Variants

Un aparat de variants ha d'oferir una relació dialèctica amb el text, com ha fet notar A. Blecua.¹³ Per això mateix ha de ser, en opinió de l'esmentat filòleg, clar, coherent i exhaustiu.¹⁴ Amb aquest propòsit, i en la mesura que m'ha estat possible, he establert un aparat negatiu, que no té en compte les variants textuais ortogràfiques o de puntuació, i que ofereix la lliçó del text al costat de la variant, transcrita en la grafia originària.

Els testimonis s'indiquen, en negreta, mitjançant sigles convencionals, coincidents generalment amb la primera lletra del títol d'una publicació. Els testimonis manuscrits duen sempre la sigla Ms.

Les lliçons i les variants es disposen segons l'ordre d'aparició en el text, i van referides sempre als paràgrafs --numerats entre claudàtors-- que en faciliten la consulta.

Si hi ha diverses variants per a una mateixa lligó del text, es disposen seguides i separades per un punt i coma. Les indicacions de l'editor van en cursiva, i, quan són dins una variant, es tanquen entre parèntesis.

3.2. Notes

L'aparat de notes, establert per a cadascun dels textos, aplega informacions molt diverses: filològiques, lingüístiques, literàries, històrico-geogràfiques, culturals, etc. Vegem-ho amb detall:

a) descripció de característiques de l'original que es transcriu: textuals (addicions, supressions, canvis), gràfiques (croquis, gravats), materials (fulls o plecs encartats, tipus d'escriptura, etc.);

b) restitució de lligons originals, esmenades al text (lapsus, errors, grafies aberrants);¹⁵

c) informacions de caràcter lingüístic: lexicals, gramaticals, toponímiques...;

d) informacions literàries: citacions i referències (fonts, obres de l'autor...); paral·lelismes (obres del gènere, de l'època...), etc.;

e) informacions històrico-geogràfiques i culturals: fets i personatges, dades relacionades amb el text...¹⁶

Les citacions --d'edicions o de manuscrits-- són sempre literals, sense modificacions gràfiques. Sempre que m'és possible, cito per les edicions originals o publicades en vida de l'autor, tant si es tracta d'obres de Verdaguer com de títols d'escriptors coetanis.

Les referències bibliogràfiques es donen, sovint, en forma abreujada. Per completar-les, cal consultar la bibliografia que clou el treball.

L'aparat de notes de l'edició dels esborranys inèdits no inclou les informacions compreses en l'aparat corresponent dels textos definitius, a les quals, ocasionalment, es remet.

Les crides són sempre numèriques, bé que, excepcionalment, quan les notes són de l'autor, s'assenyalen amb un asterisc.

NOTES

1. Tot i això, en la reproducció de textos impresos --"Recorts de la costa d'Àfrica", "La ermita del Mont"--, per als quals no oferien prou garanties els corresponents manuscrits, o aquests eren inexistents o il·localitzables, ha estat impossible mantenir una fidelitat absoluta a les grafies de l'autor, atès que en la publicació d'aquells textos s'aplicaren criteris ortogràfics diferents dels de Verdaguier. Veg. estudi introd., cap. IX, apartat 3.4.1.
2. "y" (hi), "estant" (estan), "paisants", etc.
3. Per exemple, el topònim germànic Ludwigsort (ms. "Lugwinchthor") del viatge a Europa (§ 125). De vegades, l'esmena obeeix a un criteri de regularització formal. Així, apareix unificada en Petersburg la denominació toponímica transcrita per l'autor unes vegades amb aquesta grafia, i unes altres, sota la forma Petersbourg --presa, probablement, de la guia turística utilitzada.
4. "Donadriu", "sant Dot", («Pallars», §§ 20 i 60); "Rinclusa" («Pirineu-82», f. 46r); "Drayent" («Pirineu-83», ms. 1466, f. 19v); etc.
5. Veg. estudi introd., cap. IX, apartat 3.4.6, epígraf 6 ("Toponímia i etimologia").
6. pe[r] l'escàndol (ms. "pel escandol"); el n'aturàs (ms. "l'en aturàs").
7. Boumort (ms. "Bou Mort"), Portaran (ms. "Port Aran"), Bonaygua (ms. "Bona Aygua"), etc.
8. En els topònims catalans, accentuo d'acord amb les propostes de la Gran geografia comarcal de Catalunya (Barcelona, 1981-85). En els estrangers, especialment els occitans, adopto l'accentuació de l'Atlas universal català (Barcelona, 1983).
9. A la Plana de Vic, en divergència amb la pronúncia més generalitzada, algunes vocals són obertes: "fòrman", "èntran"... Altres, en canvi, són tancades: "plòran", "interés"... Veg. C. Vilà i Coma-

joan, El parlar de la Plana de Vic (Manresa, 1989), pàgs. 25-32.

10. Respecto la pronúncia de "veinat", "traidor" i mots anàlegs. Per a "ruïna", veg. capítol precedent, nota 65.
11. Vegeu-ne una bona exposició en el recent Tractat de puntuació, de Joan Solà i Josep M. Pujol (Barcelona, Columna, 1989).
12. És el cas d'algunes proses de "La ermita del Mont", o de fragments de les ressenyes excursionistes inèdites.
13. Manual de crítica textual, cit., pàg. 47.
14. Ibidem.
15. Veg. supra, apartat 1.1.
16. Facilito sempre en nota la forma completa dels topònims catalans, d'acord amb la grafia establerta per la Gran geografia comarcal de Catalunya (1981-85), i n'indico el terme municipal. Per als noms de lloc no catalans --sobretot els occitans-- adopto les grafies proposades per l'Atlas universal català (1983).

B) EXCURSIONS Y VIATJES DE MOSSEN JACINTO VERDAQUER

1. «EXCURSIÓ A L'ALT PALLARS»

Text base: manuscrit (MEV, ms. Verdaguer 2) [=M_s]

Variants: "La Veu del Montserrat" [=V];

"La Il·lustració Catalana" [=I];

Excursions y viatjes [=E];

"Memorias de la Associació Catalana-
nista d'Excursions Científicas" [=M];

"La Voz de la Patria" [=VP]

[f. 1r]

Escurssió a l'Alt Pallars¹

[f. 2v]²

[1] Castellbò és l'únich poble important que s troba anant des de la Seu d'Urgell a Sant Joan de l'Herm. És important per sa posició alterosa y estranya, damunt d'altas rocas,³ per sa fesomia d'etat mitjana y, sobretot, per sa història, lligada llarch temps ab la dels comtes de Foix.⁴ [2] Ells comanaren als viscomtes de Castellbò l'heretgia albigense,⁵ que, com taca d'oli,⁶ s'estenia a sa influència en eixes valls tranquiles y plenes de fe alguna hora, com després ho tornaren a ser,⁷ gràcies a Déu. Tres frares dominicos que hi anàvan a predicar foren rebuts pels heretges a colps de pedres.⁸ [3] Dos d'ells⁹ éran de las antigas famílias de Moyà la Cadireta y Planellas.¹⁰ Los dos¹¹ són venerats públicament, y el primer té una imatge en un temple de dominicos de Roma. Mossèn Parassols¹² ha publicat los goigs de cada un d'ells, dignes per cert de ser més coneguts.

[f. 3r]

[4] A l'entrada del poble hi ha una creu gòtica de pedra trapada, bellíssima,¹³ que surt a rebre'l viatger, com dihent-li que ja no hi ha heretges ni guerrers foixos¹⁴ ni de cap mena en Castellbò, a hont sols hi ha abuy bons cristians y pobres treballadors de la terra. [5] Lo castell que s'aixecava enmitx de la població y dominava la vall ha desaparegut gayrebé per complet,¹⁵ deixant dominar en ella la iglésia, que no és del tot indigne d'aquells temps.¹⁶ És de gran preu l'altar gòtic de Santa Catarina y no despreciable'l del Roser.¹⁷ En la sagristia hi ha una caixa foidrada de llautó que té en tots costats grabada l'imatge de una dama apuntant una sageta a un caballer.

[6] S'hi conserva, encara que no com se mereix, la casa dels comtes de Foix, a hont se veu una finestra gòtica notable.¹⁸

[7] Las armes de Castellbò són un castell quadrat ab una B¹⁹ y una O a cada banda.

[f. 3v]

[8] Lo mateix dia,²⁰ a les 3 de la tarda, sortirem de Castellbò cap a Aubet;²¹ Sendes y Arabell se veuen a una banda y altra del camí. Santa Creu²² és lo darrer poble que's troba pujant a Sant Joan. La pujada és dreta y penosa, trobant-se, avans d'arribar al cim, grans boscos de pins y bedolls que dominan tot aquell país. Dalt de la serra, entre-ls pins, comènsan a barrejar-se abets que-ls dominan tot seguit, aixecant-se drets y alts fins a les bromes.

[9] Rubió

és una amplíssima montanya,²³ que deu lo nom a un poble insignificant²⁴ que seu en sa falda a la banda de llevant. Té altres y altres pobles, y negres e interminables pinedes en sos vessants. És tan alta que fou escullida entre totas²⁵ per la triangulació del país, com ho diu la torre que hi resta;²⁶
[10] mes acaba d'una manera prosaica: no té la punta de la montanya de Salòria, la corona de

rocas del tossal de Turbó, las oscas de Cabrera, ni·l bech d'auzell d'un dels cims²⁷ de la serra de Begas, que no li sé·l nom. És, per dir-ho en una paraula, un gegant sense cap.

[f. 4r]

[11] Des de allí se veuen les principals montanyes de Catalunya: l'interminable Monsech, a mitxdia y ponent, darrera la serra de Boumort; las serras de Bohí, la Malehida,²⁸ Monvalier,²⁹ Estats, cap al nort; y, a llevant, las serras de Cadí y de Maranges.

[12] Des de esta altura un se pot formar idea³⁰ del Pallars: lo Noguera Pallaresa, que n'ha tret la meytat del seu nom, passa, a ponent, per sota eixa gran montanya, y ell nos ensenyaria·l Pallars millor que ningú, acompanyant-nos a tots sos pobles y valls, recones y reconets, si tinguéssim temps per fer-ho; mes ara³¹ lo seguirem solament, y encara de través y corrent, en les tres branques principals en què·s ramifica³² aqueix riu, dividint³³ en tres valls principals lo Alt³⁴ Pallars.

[13] Des de Rubió baixàrem a San Joan de l'Herm pel dret, assò és, per un camí que

també l'hauria seguit³⁵ un gros penyal que hi fessen rodolar des de la cima.

[f. 4v]

[14] Tot aquell vessant inmens fa 25 anys estava cobert d'abets, com un cap jove de cabells, que abrigàvan la montanya; era l'abetar més gran de Catalunya per sa extensió y-l més notable per la altura y groixudària de sos abets descomunals, anomenats³⁶ en tota nostra montanya, gayrebé com en la Palestina los cedres del Líbano. [15] Donchs una torbera, com diuen allà, o un terbolí infernal que hi passà de deu a onse hores de la nit, ne trencà la gran part, los arrancà, transportant-los ab son gran pa d'arrels a llargues distàncies, llansant-los a dreta y a esquerra, torsuts, malmesos y aixonats. Mes avall los abets éran més alts y espessos, y, no podent-los la ventada arrancar tots, los trencava arran de terra o un tros amunt y-ls llansava còrrechs avall a feixos,³⁷ com si fossen camas de blat de moro. [16] Cabussats,³⁸ y confoses les branques de l'un ab les arrels de l'altre, jauen per aquells rostos a milers, com cadabres de gegants insepults,³⁹ que-ls foch[is]

dels pastors a l'estiu y la humitat que-ls fa pudrir a l'ivern no poden fer desaparèixer de la terra. Tal m'afiguro lo camp de batalla dels titans després que'l llamp del cel los hagué fet caure a cabussons⁴⁰ del cim de son orgull al pregon abisme.⁴¹

[f. 5r] [17] Algun n'hi ha, entre-ls que jauen, que, més sortós, al caure ensopegà'l forcat d'un germà seu més fort, y s'aguanta encara y trau algun rebrot d'esperansa, com malalt sostingut en los brassos de sa familia. Com ningú replanta aquell bosch, a hont poch abets joves se veuen, ha de⁴² desaparèixer per forsa, com los antich[is] abetars de Campardon, de Lanós y d'altres mil endrets⁴³ de nostre Pirineu, a hont aqueix arbre abuy ni és conegut. [18] Si algun ne renaix assí, les cabres dels comuns vehins cúydan d'escapsar-lo, y, decapitats aquells gegants de la creació, quédan renocats y confosos ab los bedolls y ginebres que cobreixen la montanya.⁴⁴

[19] A l'hermitatge de Sant Joan no hi ha un document anterior al fatal any 8.⁴⁵ Uns quants retaulons de relleu, clavats en l'altar

major, que és nou, semblan denotar que hi havia allí hermitans vestits⁴⁶ ab un caputxo,⁴⁷ cenyit ab una corda. ¿Seria antigament un herm, hont algunes ànimes bones se retirarian dels embolichs del món? L'arxiu de Castellbò, ple de documents y / virginal encara, podria respondre a eixa pregunta.⁴⁸

[20] A la tarde del mateix dia, ab un guia de Donadriu,⁴⁹ baixí la serra fins a trobar lo riu de Santa Magdalena, que seguïrem, tenint que passar-lo penosament deu o dotse vegadas fins als cortals de Civís, a hont se forca. Prenguérem lo branch del nort, y cap al tart entràrem en los cortals d'Os.⁵⁰

[21] Lo camí és penós, però magnífich; l'abetar y pineda de Sant Joan s'hi estén per cada banda de riu, en cada fondalada, desplegant paisatges y vistes dignes del llapis de Doré.⁵¹ Allí ningú talla·ls arbres: quan se cànsan de viure, s'ajauen als peus dels altres; si cauen sobre·l riu, fan de passera a las bacas o als mateixos llops que s'escauen de passar·hi; si cauen sobre·ls viaranys, los